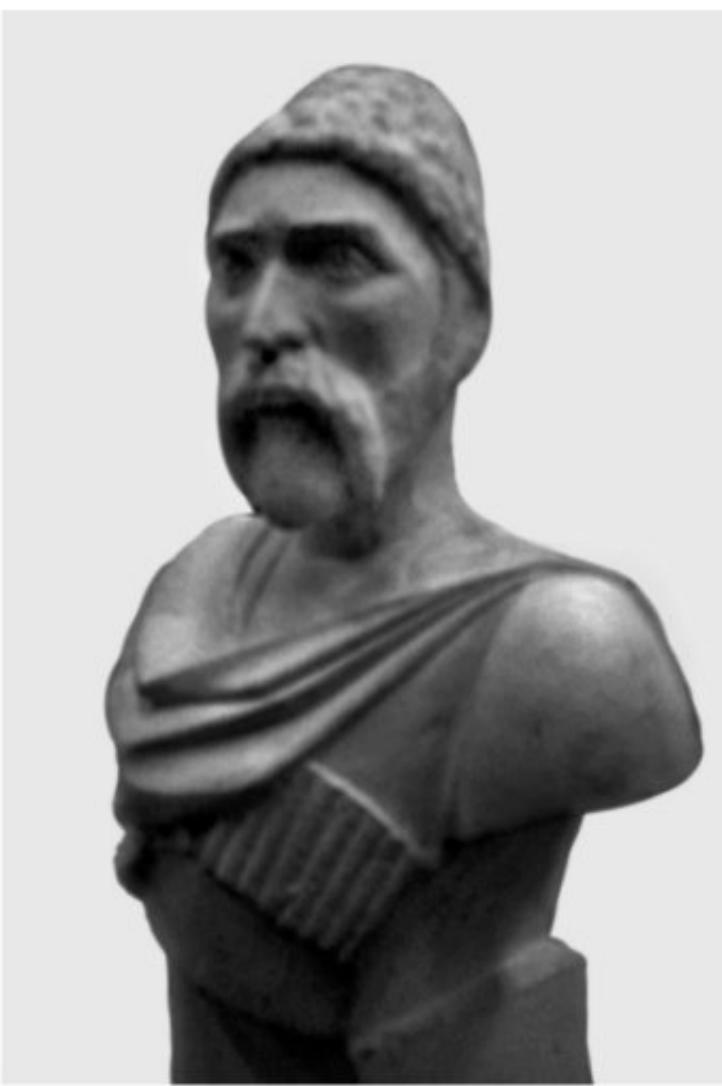
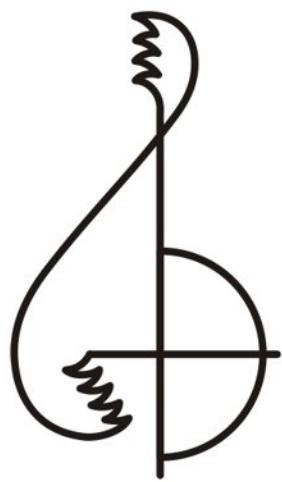

7
2009

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция
Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

7
2009

РЕСПУБЛИКАЕ ЦАЕГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цәууы 1934 азы майә фәстәмәе

Сыйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци
Бәэрнөн секретарь, проза – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзия, драматурги – МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

Журналы щыхсщны уынаффшдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЬУСРАТЫ Анатоли, НИЕКУЫСАТЫ Наирә,
ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2009

НОМЫРЫ ИС:**АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 85 АЗЫ**

<i>АЙЛАРТЫ Измаил. Тәрхоны ләгтә. Кадәр</i>	6
---	----------

ДЖУСОЙТЫ МАРАТ: 50 АЗЫ

<i>ДЖУСОЙТЫ Марат. Зонгә зарәт. Әмдзәвгәтә</i>	66
--	-----------

<i>АЙЛАРТЫ Асәхмәт. Хъобайнаг. Киносценари. Кәрон</i>	71
---	-----------

ФИДАРАТЫ РУСЛАН: 50 АЗЫ

<i>ФИДАРАТЫ Руслан. Сызғыярин хурхәтән. Әмдзәвгәтә</i>	110
--	------------

<i>БАГАТЫ Лади. Җылпаррәнхъонтә</i>	113
-------------------------------------	------------

<i>КОБЕСТЫ Зауырбек. Әмдзәвгә</i>	114
-----------------------------------	------------

СТАНИСЛАВ ЕЖИ ЛЕЦ: 100 АЗЫ

<i>Станислав Ежи ЛЕЦ. Уацмыстә.</i>	116
-------------------------------------	------------

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

<i>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</i>	125
----------------------------	------------

АИВАД, КУЛЬТУРӘ

<i>ГУТКАТЫ Жанна. Сә алы зарәт дәр ракуывды хуызән</i>	130
--	------------

АРВИСТОН

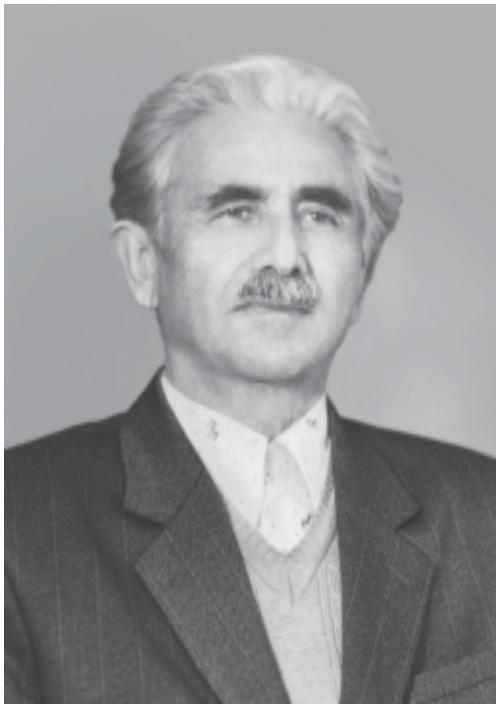
<i>ТӘФӘРФӘС</i>	132
-----------------	------------

Чеджемты Әхсар

<i>Чеджемты Әхсар</i>	142
-----------------------	------------

Журналы авторты хууыдитимә редакци
алкәд разы наэ вәййы

АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 85 АЗЫ

ТӘРХОНЫ ЛӘЕГТАӘ

КАДАӘГ

Разныхас

Мрон дзылләйи цардыуагмә рәстаяудәнәй бәстон әркәс сәрәй бынмә, райдайәнәй кәрөнмә, уәд дзурағ у сәе дәргүвәтиң цардвәндагыл күүд йәх хуызәй, афтәй йәх мидисәй дәр. Ивгъуыд дугты сәртү кәсгәйә зын фенән у нә фыдаелты цардвәндаджы райдайән, комкоммә бынаты әүүәлтә әмә рәстәдҗы хыгъдмә амонгәйә, фәлә сәе рагон удхъомысы хәрзтә әмә фыдаехтән, аентыстыгә әмә күүхцыйтән әвдисән сты дини, уырнынады канонтә, куыстәгты хуызтә әмә фәлләйтты монц, дзыхәйдзургә сәфәлдис-тад, мадәлон әвзаджы әрдзон хъомыс, хидарыны уаг әмә фәрнджын аегъдәуттә...

Нә фыдаелтән зынвадатәй зындзәүән күпинә уыдаид сәе цардвәндаг саумылазон әнусты Мингай азты дәргүры фәтахтысты тугамәст фәндәгтыл кардәлвәст, фатәргъяевдәй, әмә тулаг дурыл хъуына нә хәңци, цәугә-хәттә царды фәлләйтты та бәркад нә ләууы. Хәстмондаг хъәддаг әрдонгты ахәсты кәм размә бирстой уәлахизы тырысатимә, кәм та фәстәмә лыгъ-дисты састы бынаты. Гъемә, хәстү уәлахиз адәмтә цыфәнды фыдгәнджыгытә куы вәййынц, уәддәр барджынәй архайынц, састы бынаты чи бázзайы, уыдан та хәрзгәнджыгытәй дәр фәххәрынц дәлбары къәбәртә...

Ирон адәмы цардвәндаг әмәм цардыуаджы тыххәй фыстцы әрциди, уыдан зын бакәсән не сты, фәлә сә бамбарынән фылдәр әрхъуыды хъәуы зонадон-наукон уагәй. Адәмты әмәм бәстәты нәмттән вәййи кәддәриддәр дывәрсыг ахаст равзәрыны хъомысәй: куы цәрәнбынаты, бәстывәрды номәй хонын райдайынц бынәттон цәрдҗиты, куы та адәмы номәй фәдзурынц бәстывәрдмә. Ирон адәмы номыл хәссы бәстывәрд фыдәлтәй нырмә, әмәм йәх хонәм Иристон.

Күйдәндә ма уәд дзырдаты равзәрд, уәддәр дзурәг сты иу уавәрыл, сә равзәрды иумәйаг уавәрыл, әмәм сә астәү тыхкъуырд кәнүн нәх хъәуы историйи әнәмәт-әназым цурк хуырим зондәй.

Хуыңауы сконд ирон адәм әппәты хуыздәрый нымадтой рәстәй цәрүн, рәстыл кусын әмәм дзурын цыфәнды уавәртү дәр. Сә раст ныхәстә уыдысты сә аразәг, сә фәлывда ныхәстә — сә сафәг... Ныры ирон адәм дәр рәстыл куынә дзурой әмәм кусой, уәд фәндаграст нәх фәуыдзысты.

Сабыр цард уарзаг ирәттә фәдиси заман, тыгъды-хәсты бонты арахстысты райтуырән зәхх фыдгултәй бахизынма, әмәм сын ләгәвзарән дугты разамынц ләввәртой хъәбатыртә... Уыдан разамындај Иры зәххытә цалдәр әнусы дәргүн әххәссесидысты Ахъденджызыә Сахъденджызмә кад әмәм радәй. Ос-Бәгъатыртә фараст фыдыфыртәй цалдәр әнусы дәргүн паддзахиуәг кодтой гуырдзиаг адәмән дәр, әмәм уыңы цаутә бонирхәфсәны аргъауттә нәх уыдысты... Цәразон Сослан та паддзах Тамары зәлдаг фәддҗитыл Иры зәххытә баивта әмәм фыдномән баззад йәх комбәсты...

Нәх кадәджы ныхас цәудзәни ирон адәмы цардыуагыл мысинәгты хуызы. Ирон дзылләйи хәстон разамонджытә — Ос-Бәгъатыртә әмәм дзырдаззәугә тәрхоны ләгтә әмзондәмвәндәй цы рәстәджиты архайдтой иумәйаг фарны хәрзты рәзтыл, уыңы дугты уәлахизы тырысатә хастой сәрыстырәйтгъды быдьртәй, кәрәдзийи хъәр кәм не 'мбәрстой, уым та састьи-ныхстуаты бынаты задысты...

ӘНАФОНЫ УАЗДЖЫТАЕ

Хәхбәсты сәрд йәх тәмәны баңыд... Хур уәллоzты хәты, әмәм даргъ зымәджы залты миттә суанг цъититы рәбынтәм

батадысты. Фәскъяу урс мигътә цъәх арвы къуырфы фәлтәргай кәрәдзийи әккәйтты абадынц, әмәе сыл рог дымгәе күңгүйи, уәд ногпырд къуымбилтау әddәг-мидәг ауайынц. Әнуд тәвд уазал сатәгимә быщәуыл свәйи, әмәе кәмтты уәлдәф хураууэттәй херигәнәгау базмәлы хуссарәй цәгатмә, хуызивәнтәй хъазгайә... Ахәм райдзаст фәлмән хъарм бонты фосы дзугтә фәхизынц райсомәй сихормә цәгаты әртәх сәрвәтты, изәры аууэтты та — хуссары. Әмбисбоны әнтафы әфсәст фосаен у сә ривәдафон, әмәе фыйиәутты хъусдардәй дзуггай фәуләфынц доныбылты.

Фосы ривәдафон фыйиауән амал вәйиы йәхимә базилынән әмәе сихоры хардз бахәрүнән... Ривәдафон фосы дзугмә бирәгъ дәр нә ләбуры, зәгъгә, ныхасән бazzад ирон адәммә, фәлә кәрәфы әмәе фыдәхы адәймәгтә иугәндзоны әнәфсисәй хуыснаәджы цәуынц әрмәст ривәды фосмә нә, фәлә ма мәрдадзы фәлдисинәгтәм дәр, — йәе мидсагъәсты аныгъуылди зәронд Бәрәзг чъырамад гәнахы аууон дәргъәццион цына ләгъз дурыл бадгәйә.

Йә разы ставд хъәды къуыдырыл джидәфәрәт сагъд гәзәмә иувәрсыгәй. Уйй фарсмә әрдәгамадәй — халамәрзәны сәргъәдаг әмәе сагтом... Хостәрдәны кусәнгәрзтәй — иу, әмәе цъусдуг әдзәмәй аzzад, иуварс кәсгәйә... Йә фәтән уәхсчытыл әнгом бады цъәх тынәй конд куырат. Сәрыл хәлүнәй — къопхуд, нарәг астәуыл — әвзагджын мәстәг рон. Кәттагәй хуыд салбар хәлафы фадгуытә уәрдҗиты бынмә гәрз зәнгбеттәнтәй әлвәст. Къәхтыл әдхъуын сәгъдзармәй — бәрzonдхъусджын хәдбын гонсарыхтә... Йә сәрыйхил ногдаст у, фәлә къәмисантәй дәләмә бәзгъуын урс зачъетә комдоз цәуынц кары бәрzonдыл. Рәстәг йә фәд ныуугъита дәргъәлвәст хұрсыгъд цәстгомыл фәлмгай, фәлә нәма фәкъахыр цәстырухс әмәе зәрдәйи хъустәй... Исдугмә арвы тәрттыл афәлгәссыд, къухаууонәй комбәстүл цәст ахаста, стәй армытъәпәнтәй ба-дәндурыл фенцой кодта фестынадәргәй, фәлә, уәззау уаргъ хәссәгәу, иуварсмә фәецудыдта әмәе йә дзурын хъуыссы: «Гъе уәууәй, гъе!.. Зәрдәйи фәндәттән кәрон нәй, фәлә иугәр уәрдҗиты тых асаст, уәд ма цы куыстән фәбәззы ләг?!»

Уыцы ныхасмә әнахъом гыщыл ләппу гомсәр, бәгъәввадәй гәнахы къәсәрыл аләууыд әмәе сонтәй афарста:

— Дада, исты дә хъәуы?

— О, дә рынтае бахәрон, о! — фәлмәст хъәләсәй дзуры зәронд ләг йә фырты фондазыккон ләпшумә. — Әнуд әнтәфы мә ком ныссур, әмә мын хуырхимә хәңдәйә дон радав!

Әнә уәлдай сыйырттәй коммәгәс сывәллон дзырды цъустугмә йә дадайы раз аләууыд хъәдүн къусимә, әмә уый фестәгау кодта мидбынаты, райста дзагыстон рахиз къухәй, галиуәй худ иуварс әрәвәрдта, стәй скүвтә:

— Уарзон адәмимә донарәхән уәд нае цард! Әхсәвы әртәх, боны сатәгимә хъарм рәстәг хәссы, әмә нае хоры хуымты сыйдҗын әфсирты ныридәгән әхсырдзыдәй уд бацыди. Гъемә нае Комбәсты бардуаг ацы аз Хоры Уацилла әмә Фосы Фәлвәрайы бәркәдтәй цардәфсис фәкәнәд! — рухсаг кәнәгау доны къусәй әртәхтә әркалдта зәхмә, стәй йә әхсизгонән бانызта әмә ләппумә йә ногәй дзуры стыр бузныггадән:

— Бола, мә хур, әрцардтай мә, әмә дын хуыздәр хәрзтә кәй цәст уарзы, уыдоны фәндиаг байрәэ! — радта йәм къус әмә фәедзәхсү: — Нә фосы муртәм дәр къубырәй акәс, кәддәра кәмыйты хизынц. Уәдмә нае хуым рувджытә дәр зындысты, әмә изәры зылдтыты фәстә урсаг, сойагыхәй — хъарм әхсәвәр». Хъарм әхсәвәры коймә ләппуйы комыдәттә раудысты, фәлә әнә сдзургәйә фәзылд әмә къус гайлайы бавәрдта, йәхәдәг фыццаг фосмә къубырәй акаст, стәй мусуаты хуымы цәндгәрәтты әвәстиатәй цырд разылд, хәрның кәрдәджытә ногдзыдәй тонгәйә, әмә сә дәлармыңзагәй йә дадайы раз хъәды къуыдырыл куы авәрдта, уәд сихы райгондәй дзуры:

— Хуымы гәнгәлытә куыд аддҗын сты, фен-ма сә, дада!

— О, дә фәххъяу фәуон, о! Иугәр хуымы гәнгәлытә дидинәгдзыд фесты, уәд хоры әфсирты дәр уд бацыди, әмә ацы фәззәг адәм кәд хойраджы сагъәсәй фервәзиккәй, — йәхиуыл дзуәрттә бафтыдта Бәрәзг, стәй иу гәнгәлы систа, ахсәста йын йә сыфтә әмә йә цыппар дихәй къуыдырыл хибарај бәстон әрәвәрдта, йәхәдәг ләппумә къухәй амона, мә фарсмә әрбад, зәгъгә...

Әнә уәлдай ныхасәй ләппу йә дадайы фарсмә әрбадти галиуәрдигәй әмә, уый куыд аивәй әвналы ног халсары зәнгтәм, афтә арәхстгай әхсәды гәнгәлыты, хәрзадән хәргәйә... Дзәвгар абадтысты әнә дзургәйә, стәй зәронд ләг йә зачъетә райгондәй адаудта әмә кадәггәнәгау бафиппайдта:

— Нә цард у зәххы әмә фосы куысты әфтиәгтәй, фәлә

уыдонаимæ хæрыны кæрдæджытæ æмæ гагадыргътæ бирæ ахадынц. Дыууæ азы хор не 'рзад фæдфæдыл, æмæ адæм ирвæзтысты урсаг, сойаг, халсарты фæрцы. Урсаджы хуызтæн — æхсыр, сойаджы хуызтæн та — фыдызгъæл, æмæ сеппæт дæр сты зæххыл раттинаг. Фос цæмæй урсагæн æхсыр, сойагæн нард фыдызгъæл радтой, уый тыххæй сын сæрд хъæуы хизынæн кæрдæг, зымæг æндарæны хæрынæн — хос. Гъемæ алы кæрдæджы хуыз дæр зæххæй цьиры йæхи аккаг сой. Уйядыд хъуг цавæр кæрдæгыл фæхиза, ахæмы ад фækæны ѹе 'хсыр дæр... Хуымы гæнгæлытæн ис æртæ хуызы дидинджытæ, фæлæ хæрынæн сты æмхуызон адджын æмæ донджен. Уыци æрдзон уагыл хæргæйæ иуæй дойны сæттынц, иннæмæй сты хæрдæххуыс урсаг æмæ сойаджы хæринæгтæу. Эртæ хуызы дидинджытæ калынц уыгæрдæны гæнгæлытæ дæр гæзæмæ лыстæгдæрæй, æмæ сæ фос хæрынц уæлдай æхсызгондæрæй.

— Дада, æмæ цы уæлдай ис хуымы, уыгæрдæны гæнгæлытæй? — цымыдисæй фæрсы лæппу.

— Хуымы гæнгæлытæн сæ уидæгтæ свæййынц рувæнты мækæræztæ, стæй — хуыскъæлтæ ратвæззæгæй уалдæджы хуымгæнæнтæм. Стæй та хуымгæнæнæй сæрды рувæнтым, стæй сыл разайы сыфджын зæнгтæ, æмæ уыдон диинæг калын афонмæ скæннынц ногдзыд гагатæ — мækæræztæ.

— О, о! — æхсызгонæй армyticæпæнтæ кæрæдзиуыл асæрфта Бола, йæхæдæг уыци цымыдисæй бафиппайдта: — Хуымгæнæнты дзывыры фæдыл цæугæйæ кæй уыгътон, уыдон — хуыскъæлтæ, рувæнты мын гыцци æмæ Зæли цы ногдзыд уидæгтæ схастой дæллаг хъугомæй, уыдон та — мækæræztæ...

— Хорз сæ бахъуыды кодтай, хорз! — æрсæрфта йын йæ тарбын къæбæлдзыг сæрыхъуынтае райгонды бузныггадæй, æмæ лæппу йæ бæллиццаджы мысинæгты разæнгардæй дзуры кæрæдзи фæдыл:

— Мækæræсты донæй хæрзæхсад ныккодтам, æмæ сæ тæнæг бурбын цъар астыхст, сæхæдæг урсæй аzzадысты, хуыскъæлы цъар та не стыхсы...

— Хуыскъæл æдцъараЙ хæргæ у, фæлæ йæ хъæуы æхсын, — æрбахъæбис кодта зæронд лæг йæ ныфсæвæрды лæггаджы æмæ æхсызгонæн къæхтыбынæй ныуулæфыд, фæлæ йæ цæстытыл та уадысты ивгъуыд азты дудгæбæттæ кæрæдзийы фæдыл халæй бастау...

Афәдзы нә, уысмы ахәсты дәр цард аджын у цыфәндү хивәнд әмә әгъатырәй, риссаг әмә диссагәй... Әнахъом чызг әмә ләппу ма бazzад Бәрәзджы бирә кәстәртәй. Йә цард-әмбал Хынцәгонимә сын Хуыңау ратта дзәвгар үот — әртә чызджы әмә цыппар ләппүй. Уыдонәй хистәр чызг әмә ләппу цумахъомтәй дзуарәй амардысты уалдзәджы къәсәрыл. Дыууә кәстәр чызджы чындызданташыны амәддаг фесты. Әртә фыртәй иуы сәләфы зәй фәласта Комах-сәнты митуарды Азуары әффәгыл. Дыккагән цардәмбал әрхәссин бәргәе бантыст, фәләе сын үот нә рантыст, афтәмәй фыццаг хұымыбон, дзывыры къәдзыл хәңгәйә, йә артәнтә срыстысты сихорадон әмә изәры хурныгуылда әнә уды-хосәй ахицән... Йә бинойнаг афәдзы бөнмәе саутә фәдардта, стәй әгъдауыл йә цәгатмә ацыд. Кәстәр фыртән ңагъды уәлдәйттау фу-фу фәкодтой мад әмә фыд, әрхастой йын бинойнаг, әмә сын чызг әмә ләппу куы рантысти әртә азмә, уәд фәzzәджы бурыл хъәуывәдиси разәй тындзгәйә фыд-гәнджыты нәмыгәй фәмард... Дыууә сидзәры әнахъомәй бazzадысты әрыгон мады әвдҗид, әмә зәронд Бәрәзг йәхимә куынна әрхұуыстаид... Йә бинойнаг ирон әфсармы ахәсты фидар бәргәе ләууыд, фәләе әдзух мардәрцыды хъардҗытә кәнинәй, саутә дарынәй бафәллад әмә әнә уәлдайрын-чынташ үә сиджыты хайыл бафтыд иу әрәтвәzzәджы... Фыд-гүлән дардфәндагыл цәугәйә үә бәх амәләд, зәронды бон — үә цардәмбал, уәд — фәстагмәйи катайаг. Цард иугән-дзоны хивәндәй хуызивәнташ хъазы. Бәрәзгән дәр үә фәлварәнтә кәрәдзийи фәстәе ныххал сты, әмә куыд-фәстагмә үә бирә кәстәртәй әвәтәсәгәй аззадаид, сидзәргәс чынды хъәддых нәлгоймагау үә фарсмә куынна әрбаләууыдаид, уәд. Уайсадгәйә әфсәрмаг чынды, иуәй кәстәры хәстәе әххәст кодта, иннәмәй — мады, әфсины әмә дыууә мыггаджы астәу цыты әвдисәнән бazzад иугъә-доны фәзминагәй, арфәйагәй... Сиахс куы фәрәстмәе уа, уәд үә каисты мыггаджән — әфсымәр, чынды куы фәрәстмәе уа, уәд та үә сәрыйицауы мыггаджән — хо әгъдауы, хәстәгады равтәй. Сылгоймаг сывәллонәй зәрондмәе уәлдай әфсәрмагдәр уыди нәлгоймәттән, фәләе сылыстәгтәй сидзәргәс мады фарнән әмбал нә уыди ирон әхсәнады фыдәй фыртмәе. Чындыз номәй — къуызгә уайсәст сәрыйицау мыггаджы хистәртәм,

сидзәргәсү номәй — барысчы дарәг әмә къайады фарнәй әнәцамы әвдисән фәстаджы бонмә... Дзәвгар хәстә әмә бартә ирон фарны фәлгәттү әвәрдәй...

Бәрәзгән йә цардәмбалы афәдз күң ахицән, уәд сыхы ләгтәм фәдзырда әмә уыдоны раз чындызы яхимә сдзурын кодта бәрәг яғдауыл. Уәдәй фәстәмә хицау әмә чынды дывәр әфсәрмү бацыдысты: сә иу күңд къуызгәйә дзырдта, иннә дәр афтә. Уыдоммә хъусгәйә, Зәли әмә Бола дәр сахуыр сты сабыр хъәләсәй дзурын, кәрәдзи ныхасән аргъ кәнүн сылгоймаг әмә нәлгоймаджы фарнәй...

Уыцы афонмә Бәрәзг халамәрзәнү сәргъәд ләгъзгондәй, бәстон хуынчытәй дәндәгтә къуырынәввонг скодта, күсән-дзаумәттимә йә цәрәнхәдзары гонварсы бафснайдта, йәхәдәг Боламә дзуры: «Нә хуым рувдҗытә цыдәр әрәгмә цәуынц, әмә сәм уәлбылай күң акәсис!»

Зәрдәхсайдәй зәронд ләг цалынмә сә фосымуртән дыууә фарсәй дарәнты дуәрттә гом кодта, уәдмә ләппу фәстәмә фездәхт әмә хәрзәгтурәгау әхсизгонай дзуры:

— Хуым рувдҗытә донгуыраңы аәрхәй аәрбахызытысты, әмә семә цәуы дыууә барәджы цыдәр уәргъитимә.

— Әнафоны уазджытә, әмә, цымә чи сты? — зәгъгә, хъуыдты аныгъуылд цардәй фәлтәрд зәронд ләг исдугмә, стәй фосдоны дуар бахгәдта әмә ләппүйән фәдзәхсү: — Сә размә ныууай, аәз хәдзармә бакәсон, науәд уазәт Җаттә фысымы әдзәттәйыл не 'вшәрсү.

Иу әмә дыууә хатты нә фесты Бәрәзджы бинонтә әнафоны уазджытән хъарм фысым, фәлә фыдзаманты цаутән рагацу базонән нә вәйиы әмә сәм фәхъәуы рәвдзәр ләууын... Бәрәзг дәр хәдзары къуымты аәрзылд, се 'фснайдыл сын йә цәст раҳаста, артдзәсты раз сагъәсхуызәй гыщыл аләууыд, стәй, уәззау къаҳдзәфтәй тыргъмә күңд рахызт, афтә уазджыты уындај зәрдә барад: йә сидзәргәс чындызы фыд Бәтәг әмә хистәр әфсымәр Бег саргыыбәхы рохтыл хәңгәйә кәрәдзи фәстә кәрты аәрбаләууысты!. Фәлтәрд зәронд ләгән әваст митә фыдрәстәджы ахәсты зын бамбарән нә уыдышты: хуымтә рувдҗытыл цыд фесты фыд әмә фырт әмә сә рувән кәрдәг уәгъдбастәй баҳты фәсарц авәрдтой... Гъемә дыууә фарсы ад-дҗын хәстәджытә кәрәдзиуыл күннә баузәлдаиккөй!

— Да изәр хорз, Бәрәзг! — хистәр уазәджы баронәй арфә ракодта Бәтәг, байрагдыйны мыстрагъ ефсы рохтыл хәңгәйә.

— Кәй изәр у, уйй хорзәхәй хайджын ут, мәх хуртә! — йә цыд фәтагъидәр кодта Бәрәзг, афтәмәй сә разы аләү-уыд әмә сын сә къухтә райста әгъдауыл, стәй хъазәнәм-хасәнтәй дзуры: — Уазәджы цәттә фысымы әдзәттәйән — әвдисән, фәлә царды диссәгтән кәрон наәй. Фәндаггон бәллционән раздзаутә бирә федтон, фәлә раздзәутты уәргътә дәр уазджыты хәссинаг фәуәнт, уйй фыццағ хатт уынын. Гъемә, сымах дыууәизәрастәу хуымруджытыл цы зәд, цы дуаг рауагъта, уыданән фәzzәджы къәсәрыл дыууә фарсы кувинәгтә адҗыны фәуәнт! Ныр та уал бәхтән сә разы рувәны кәрдәг авәрут, стәй сын фәсхъяу — фаг хизән...

Уыщы ныхәстәм хъусгәйә Болион әмә Зәли иуварс баләу-уыдысты, фәлә Бола зыгъар мыдхуыз нәл байрагмә куы иу фарсәй бакәсү, куы иннае уыщы әхсизгөнәй, әмә йә Бәтәг афарста, дә зәрдәмә цәуы, зәгъгә. Ләппу разыйә йә сәр банкъуыста, әмә Бәтәг фәбәлвырдәр кодта йә хъуыды:

— Ләппу-хәрәфыртән мадырвады байраг әмбәлы әмә йә ифтындын афон әгъдауыл — бадән саргъ, уәйлаг нымәт дәр...

Уыщы әхсизгөн уынаффәмә Бәрәзг йә худ систа әмә дзуары бын хурырдәм ләууәтгау кувы: «Әмбойны хәрзтә кәуыл әрциди, уыдоны әмбал нә дунескәнәг Стыр Хуыцау фәкәнәд!»

Хъыгтә әмә әхсизгәттә, цинтә әмә мәститә арәх амбырд вәййынц иу ранмә, әмә дыууә уавәрән дәр әвдисәнтә вәййынц ирон фарны хәрзтә әмә фыдәхтә. Бәрәзг әмә Бәтәг дыууә мыггаджы минәвәрттә уыдысты хистәрты быннаты, фәлә азтәй дзәвгар хицән кодтой. Бәрәзгән аенусәй фәуәләмә сты. Бәтәг әмбис кары бацыд әмә кәстәриуәг кәнү фысымән, галиу фарсмә хъавгәйә. Балцы дәр ауәттәтә кодтой иумә, әмә хорз зонынц кәрәдзи ахаст. Бәтәдҗы фыд Соли, рухс дзәннаты бадәд, нымад ләг уыди комбәсты, фәлә йын заманты ахасты зәронды кармә цәрын нә бантысты: иу фәдиси уәззаяу цәфтә фәци, әмә афәдз фәсад, стәй ахицән... Бәрәзгимә уыдысты әмгәрттә, стәй иу хъәуы сиәхстә. Сә цардымбәлтты әрхәссыны размә афтыдысты Ирыстонәй әддеуәттәм әмә әфсымәрты хуызән кәрәдзи-уыл аудыдтой. Гъемә сә кәстәртә дәр уыци зәрдыуагай

кәрәдзийән аргъ кодтой. Тугәй хәстәджыты күйд иу кәнынц уавәртә әмә фадәттә, әгъдауәй хәстәджыты дәр афтә. Хәжхон къуындәг царды уавәрты сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә тугәй әмә әгъдауәй хәстәгады тәгтә нывәэтысты комәй-коммә, хызтысты әфцәгәй-әфцәгмә әмә хастой фәллойы бәркәтимә удты хәрзтә кәрәдзимә ирон дзыллон фарны арәнты, фәлгәтты... Зыдтой комәй-коммә кәрәдзий царды уавәртә әмә бахъуыды бонты кәрәдзийән әххуысты цыдысты, амал уәвгәйә, къух амонгәйә. Иу комы хор не 'рзади, уәд иннә комы цәрдҗытәм цыдысты әфстай курәг. Кәмттыл әмхуызон мәгуыр рәстәг скодта, уәddәр урсат әмә фыдызгъәл, халсар әмә дыргъәй ирвәзын кодтой адәм сәхи әхсәнадон уагыл...

Ацы дыууә фәстаг азы Ирыстоны кәмтты хор не 'рзади әрдзон фыдууавәрты, әмә уалдзәджы тауинаг дәр фәсарәнты агуринағ фәци. Бәтәг рагуалдзәджы йә кәстәртимә афтыди быдымә әмә уәргъуынтәй сә къухы бафтыд ногъайаг зонгәтәм хоры тауинәгтә байын. Гъемә дзы мәртвы бәрц Бәрәзджы бинонтән дәр бахай кодта. Бирә — гуыбынән, гыццыл — зәрдәйән, зәгъгә, бazzад фыдәлтәй ныхасән, зәрдәйы гыццыл хорзәхтәй ирвәзынц зәхбәсты цәрдҗытә стонг азты. Бәрәзг әхсизгоны уаздҗытән кусарт акәндзәни, фәлә әртә кәрдзыны цәмәй скәнной кувинагән, уыйас ссад Уәхскауы хъәубәстә нә — комбәсты дәр нә разындинзәни, әмә уыңы уавәр уазәгәй фысымы әхсән уәлдай дзырддаг дәр нәу, уәлдай мәтаг дәр... Болион йә сидзәртимә цалынмә изәры зылдтытә кодта, уәдмә дыууә ләджы цәрәнуәттыл фәзылдысты ныхас кәнгәйә, цыма фыццаг хаттән уыдтой кәрәдзи фысымы әмә уазәджы бынаты. Фыдәлты бәстәттәй, арәзтытәй чи цас бафснайы, бацауәрды фәлтәрты, кәстәрты номәй, уыйбәрц сыл аудынц мәрдтыйбәстәй дәр. Цәрән хәдзары артдзәсты, тохынайы алыварс хъәд әмә дурәй, чырп әмә әлыгәй, царм әмә фәсмынәй, сыкъа әмә згъәртәй конд дзаумәттән банимайән дәр нәй. Ёрвилбонән дзы бинонтә, хәдзарвәндаг цәимә архайой, уыдоныл згә дәр нә хәңцы, рыг дәр нә бады. Фәлә къултыл ауыгъдәй, къуымты уәгъдәппәрстәй цы дзаумәттә афәстият вәййынц әнә райсәгәй, уыдоныл згә дәр фәхәцы, рыг дәр сбады, әмә сә фендәй зәры бонты зәрдә кәрзын райдайы... Фыдәлтыккон

чъырыны къулыл ауыгъдәй ләууынц Бәрәзджы фыды фат әмәе аердин иуырдыгәй, хъусәй әхсгәе ерәдзышп — иннәрдыгәй, әмәе сыл рыг бады, фәлә згә нәма систы йә кәстәрты хъусдардәй. Цәрәнхәдзары артձәсты сәрмәе тохынайы рәхис аладзыдәй әрттиви фыдәлтыккон уагыл. Къонайы дәлтүртүл фидар хәңцынц ердоиы әддәгүәлә гуанымтә. Уыданы тарвәзтил әвәрд сты хәдзары дзаумәттә райс-бавәрдәй. Къонайы рахизфарс Бынатыхицауы — бадән, галиуфарс — Сәрызәди бынат. Аххәрәджы астәүккаг цәдҗындишп — дывәрсыгәй цырагъдарәнтә... Дзәвгар бастәттә-фезмәләнтә — бирәе бинонтән, әмәе фәстагмә фегасәг сты биноныгәй уәладзыгмә... Мәсыйджы уәллаг хатәнәй комбәстыл куы афәлгәссыдысты, уәд Бәрәзг уәззая уаргыбын ләууағау къәхтыбынәй ныуләфыд әмәе таурәгъянәгау дзуры:

— Боныхъәды уаг әмәе фәткыл аердз цы скодта, уыданән аивән нәй. Сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә әрдзы хузызваңтән быхсын — сә хуыздәр хос. Фәлә адәмы аххосәй, архайдәй цы фыдбылызтә цәуы, уыданән әхсәнадон уагыл фәхъяуы мадзәлтә-хостә агурын. Мә хъус цас дарын ныры дуджы адәмы змәлдә, уымәй әрцыдтән иу хъуыдымә: хойраджы цухәй-хъуагәй адәмән сә удхъомысы хәрзтә дәр фәецудытой... Әххормаг азтә бирә хәттыты скодта адәмил. Әххормагимә хәңгә-цәугә низтә бапу вәййынц, әмәе рынчын адәм удәгасәй рагацау ингәнтәм, зәппәдзтәм рахизынц, фәлә рынке чи аирвәзы, уыданән, фидәны хуыздәрмә тырнгайә, сә цәрыны ныфс нә асәтты... Гъемә, чи зоны, әз рәдийын: мә кары адәймаг хъаруйә цас фәңуды, хъуыдыйә дәр уый бәрц. Фәлә ныры фәлтәртә әгәр әнәмәттәй, ронбәгъдәй цәуынрайдытой. Адәймаджы хәстә әмәе бартә сәм нымады нал сты, алчиңәр сә архайы йәхи гуылы бын әндзарыныл. Әхсәнадон уагыл, әгәр мәгуыр, зиумә дәр нал цәуәм, фәдисы хъәрмә дәр нал хъусәм...

— Стыр хъыгагән, әппәт кәмтты цәрдҗытә дәр ахәм уавәры сты, — омменгәнәгау загъта йә хъуыды Бәтәг дәр, әмәе зәронд ләдҗы хъәләс фәмәстджынди:

— Фыдәй фыртмә ирон адәмы сәйрагдәр хәсыл нымад уыди фыдызәххы араңтә хъахъхъәнын әмәе сыхаг адәмтимә сабыраәй, хәларәй цәрын. Мә фыдыфыды заман дәр ма Иры зәххытә әххәссыдысты Арвыкомыл Стыр аердузәй суант

Гурмә, Уәлладжырыкомыл та — Әрджеинарәгәй суанг Күтәусимә. Цәгатәй хуссармә Ирыстоны кәмтты рагондәр мәсгүйтә әмә гәнәхтә, чырынта әмә дуараутә амад әрцыдисты. Ос-Бәгъатыртә цардысты Уәлладжырыкомы фараст фыдыфыртәй алы дугты, әмә сә кад нәрыди хохәй быдырмә хәстон разамонджыты номәй. Уыданы заманты Иры зәххытәм тыхы фәдым әрбаңауын стырдәр паддзәхтә дәр сә ныфс нә хастой... Ос-Бәгъатырты заманты цаутән әвдисән сты Әзывгъисы әмә Хилачты, Урсданы әмә Нузалы, Къасарайы әмә Илцы фидәрттә, Поты әмә Къубаләджы фәзтә, стәй кәмтты нардьыты фәлгәсән-хъахъәнән мәсгүйтә. Нары дуджы хуссарәй цәгатмә Ирыстоны зәххы арәнтыл ләууәг нал и, әмә нәм алырдыгәйты хуынәдҗы цәуынц сыйаг адәмтү ңығыддәр фыдгәнджытә. Уыданән әххуысгәнджытә разыны бинәттон адәмәй, әмә нын нә фосы муртә давынц, нә дондзау сылгоймәгтү уәлбәхәй хәссынц... Цы ма уа уымәй фыддәр уавәрән скәнән? Нә худинаджы гәччытә фосы гәччытәй фәфылдәр сты, әмә биндары бинхортау кәрәдзимә топпы кәсәнәй кәссын райдыттам, туг тугәй әхсәм, әмә кәдмә?! — хъәрәй загъта уынгәдҗы ран ләууәга Бәрәз.

— Цалынмә нә сәфты хъуыддәгтүл къух сисәм әмә кәрәдзи бамбарәм иу адәмы номәй, уәдмә, — бафишпайдта Бәтәг, әмә йын зәронд ләг әхсизгонәй йә цонгмә февнәлдәт, аудәнү хъәләсәй дзургәйә:

— Фыды фарн хорз кәстәртә мәрдтәм нә уадзынц. Әз дә Солыйы цинтә исын. Дә фыд зынгонд уыди комбәсты. Цы хъаруйә, цы зондәй — фәзминаг, арфәйаг. Иу әмә дыууә хатты нә сәмбәлдистәм бахъуыды заманты. Иу әмә дыууә туджджыны нә бафидаян кодтой дә фыды хуызән дзыхуагдҗын, рәстүл кусат ләгтә Ирыстоны кәмтты цәгатәй хуссармә. Гъемә нә фыдәлты хорзәй цалынмә мысәм, уәдмә нын әрдзысты. Сә кады нысәннү зәрдил күйнәуал дарәм, уәд нәхәдәг дәр сәфт стәм, әмә уавәрән ис фәхуыздәр кәнән әмвәндәй, ды күйд зәгъыс, афтә нә сәфты, нә худинаджы хъуыддәгтүл къух сисгәйә, кәрәдзи әмбаргәйә, кәрәдзийән әххуысты цәугәйә фыдәлты раст уагыл.

— Кәрәдзи бамбарынән хуыздәр мадзал цы уайд? — хъавгәйә фәрсү Бәтәг.

— Фыщаг — хъәутү, стәй кәмтты иумәйаг Ныхәстә.

— Ахәм хъуыдыйыл ләуд сты Уәрәхкомы дзырдзәугә ләгтә дәр.

— Гъемә уә хъуыдаг — раст! Хъәуты, кәмтты уынаффәй хистәртә уал кәрәдзи хъуыдыйтә күң бамбариккой, уәд Бәгъатырты заманты дәр Ирыстоны тәрхоны ләгтә бадтысты аәмбырды Уәлладжыры комы Мадизәнә дзуары фәзы, — балхынць кодта ныхас Бәрәзг, аәмә әрхызтысты цәрән хәдзармә...

Уәдмә Бег аәмә Бола әхсызгоны ныхәстә кәнгәйә бәхты сәргътә систой, аластой сә фәсхъәуы сәрваетмә аәмә сыл бафтыдтой сахсәнтә аәнцаддәр хизынән...

Болион аәмә Зәли дәр хицәнтәй фыццаг фысты радыгътой, стәй — хъуццыты. Дыууә дөгъыл дәр ахсән әркодтой хъәрмустәй фәйнә къәрттайы, стәй урсаг аәмә сойаг арахәй-әхсәвәры кой...

Хәдзарән фәтк, хъәүән аәгъдау и, зәгъгә, ныхасән базад ирон адәммә, фәлә цыбыр аәмә аәнцон әмбарәнәй у мидисджын. Хәдзары фәткән дәр бинонтә дәттынц дзуапп кәстәрәй хистәрмә, хъәуы аәгъдауән дәр әвдисән сты аәмткәй хъәубәсты цәрдҗытә. Дыууә раны дәр царды рәстаг хъәрән ис бәрәг араентә аәмә бараентә иумәйаг фарны хәрзты бындурыл-мидисыл. Царды фәтк аәмә уагән, кад аәмә радән, аәгъдау аәмә мидисән бынаты уавәртү, рәстәдҗы ахәсты хъәуы күисты бәркәтимә удты хъомың, аәмә уыңы иумәйаг, бындурон хатдзәг Къоста хәрз цыбырәй скодта:

*Хорз әфсин цы наә хәринаг
Авәрдзән ләгән йә разы! —
Уазәгән йә мәгуыр фынгәй
Бирәе кад дәттын фәразы.*

Раст-бавәрды цуайнаджы Болион стуры цәхдҗын фыд афыхта арах басгәрдҗытимә, хәрзаддәрән хъәрмхуыппыл акодта фысты әхсырәй. Ассәста хъәдын тәбәгъы индҗын цыхт гәзәмә цәхдзыдәй, аәмә дыууә хуызы әхсәвәр хъәдын къусты аәгъдауыл авәрдта әртүркъахыг тымбыл фынгыл дон аәмә цәххимә... Бола нәзы цырагы лыстәг сәестытә артдзәсты ссыгъта аәмә сә астәуцәдҗындзы цырагъдарәнтыл дыууә фарсәй кәрәдзийи уәләтү авәрдта... Зәли әрхуы хъуывгъаны донимә хисәрфән райста аәмә чындыззон чызгау аәгъдауыл баләууыд ләгтү раз, уә къухтә ахсут, зәгъгә...

Әхсәвәры фынгыл дыууә хәдзары фәтк аәмә аәгъдау байу

сты хицән бинонты номәй, әмәе уый мидәг уыди фыдәлты әмбисондән йәе мидис: хәдзарән фәтк, хъәүән ағъдау, зәгъгә. Әртә ләгәй фынджы алыварс куы әрбадтысты, уәд Бәрәзг доны къусәй кувы:

— Зәххыл донәй сыгъдәгәр ницы ис, әмәе наә дыууә фарсы бинонты дәр донызәдты хорзәх уәд уарzon адәмимә! Фыдзамантә скодта, әмәе рәстәджы хорзәхтәй хайджын куыд уәм, фыдбылызтәй хызт, уыйбәрц арфәгөнд наә фәкәнәд Стыр Хуыңау әмәе ие сконд зәдтә! — Куваггагәй ацаходын кодта гыщыл Болайы, йәхәдәг ын амоны: — Цырәгътә уал судздзысты асхъауын афонмә, әмәе әрбад әхсәвәры фынгыл сылгоймәгтимә...

Бәркәдты сәрәвәрән — кәрдзын, хойраг, әмәе уый цухәй дәр ирон фынгәвәрды бирә хъомыс и. Ҳәрзфых цәхдҗын фыды хусысмаг, басгәрдджыты әхсизгон тәф әмәе индҗын цыхты ад байу сты Бынатыхищау әмәе Сәрызәды бын фыдәлтыккон сәгдзыд хәдзары... Дзәвгар абадтысты әнәе уәлдай уынәрәй, стәй Бәрәзг сабыр хъәләсәй бафиппайдат:

— Рәстәг цәуы, замантә домынц, афтәмәй уавәртә сты әппәт аразәг. Диқкаг аз хор не 'рзад, әмәе карз нозты кой дәр ничиуал кәнә. Гъемә хорзәй-әвзәрәй алциппәт дәр ахуырай у. Нозты әфсонәй фәндаггон йәе хәстәджы хәдзарәй әххормагәй дәр ацәуы. Махән дәр кусарт акәнин әмбәлди әнәе артә кәрдзынәй, фәлә мә әндәр хъуыддаг бакуылымпы кодта. Кусарты сәр әмәе къәхтә сарауынән, сфицинән иу ләг хъәуы, се скувынән та — артә ләдҗы, әмәе уәд сыхәгтәй дәр искәмә бадзурын әмбәлди. Гъемә нын сәрәгасәй уыцы хъуагдзинәдтә фәzzәдҗы хорәрцыдмә сен-гөнд фәуәнт.

— Уавәрты ахәсты, цы ис, ууыл быхсын хъәуы, — разыйә дзуры Бәтәг дәр. — Хорты әфсиртә дәргъәвзарәй әхсирдзыд фесты, әмәе боныхъәд афтә хорз куы ахәсса, уәд фәzzыгәндә Атынәгмә кәрдзынән фәбәзձысты хуссарвәрсты хъугәмтты.

— Да фарн ай куы зәгъид, — фестәгау кодта йәе мидбыннат Бәрәзт. — Хоры сәртәй Атынәдҗы куывдмә бәгәнитә бахсидиккам, артыгай кәрдзынта сфициккам сәрәгасәй...

Зәрдәвәрды әхсизгон ныхәстәм хъустәйә Бола рәвдз фестади әмәе судзгә хъәдын цырәгъты кәрәдзиуыл асхъаудта, стәй мад әмәе хойыл райгондәй йәе къухтә авәрдта...

Хъыгтæ әмæ әхсызгæттыл әнцайы дуне. Фидæны хуыздæрыл аяуаңдæйæ цыдысты фærнджын ирон адæм кæрæдзийы бæрны хæдзаргай, хъæугай, комгай. Райгуырæн уæзæджы, бæстывæрды хæрзтæн нымд кодтой гыщылæй стырмæ. Райгуырæн къона әмæ фыдызæххы тавсæй тырныдтой хуры хъарммæ дæр... Фæсæхсæвæр цалынмæ Болион йæ чызгимæ фынг иста, къустæ әмæ уидгуытæ әхсадта, дыууæ дихæй цыхтытæ ахста, уæдмæ Бег әмæ Бола бæхты бæрæггæнаæт ауадысты фæсхъæуы сæрвæтмæ, Бæрæзг әмæ Бæтæг та тыргыы алæууыдисты, стæй чъырамад гæнахы раз цынадурыл æрбадтысты фæрсæй-фæрстæм әмæ сын ныхас бацайдагъ цæлхыдзаг мæйы рухсмæ:

— Цалдæр æфцæджы сæрты рахызытыстут, әмæ куыд у кæмтты уавæр, цы зæгъынц адæм ацы тыхст заманты? — фæрсы Бæрæзг сагъæссаг хъæллæсæй.

— Жæткæй кæмтты царды уавæртæ бæллищцагдæр никуысты. Уыцы иу цыдæй рахызытыстæм æфцгүүтыл, әмæ бо-ныхъæдæй рахъастгæнæн нæй, æндæр адæм әмхуызонæй — тыхст. Хъæуты рæсты цæуггæйæ кæуыл амбæлдыстæм, уыдон сæ мæгуыры хъæстытæ кодтой, — цыбырæй дзуапп радта Бæтæг, әмæ фысым йæхи азымы даргæйæ загъта:

— Жæнæрхъуыды фæрстытæ дæ кæнын, æндæр ма иннæ кæмттыл уæлдай хуыздæр бон и ацы әнамонд фыдзаманты!. Ирыстоны кæмтты нæ, фæлæ хохæй быдырмæ дæ фыд Солыимæ кæм нæ басгæрстам, ахæм бынат бирæ нал бæззад, әмæ мæгуыр кусæг адæм цардысты әмхуызон фыдуавæрты. Нары царды уавæртæ дæр мæгуыр кусæг адæмæн сты әмхуызон тыхст, фæлæ сæм, стыр хъытагæн, иухуызон цæстæй нæ кæсынц, әмæ уыцы уавæр у сæйрагдæр мæтаг... Хор не 'рзадæн быхсан ис рæстæгмæ æрдзон иннæ хæрзты фæрцы. Уæдæрын сысты әмæ адæмы ныц-цæгъды, стæй цагъды уæлдæйтæ сæхиуыл схæцынц куыдфæс-тагмæ, әмæ та цард йæ гаччы сбады фарны хæрзты фæрцы, руаджы... Дæ фыд Солы әмбис кармæ дæр нæ фæцард, фæлæ йæ фарн мæрдтæм нæ ахаста, йæ кæстæртæн æй ныуугъта цæвиттоны æвдиссæнæн, әмæ йæ хæссут адæмы кадимæ, кæрæдзи кæй әмбарут, уый фæрцы. Иу цары бын бирæтæ фæцæрынц, бинонты ном хæсгæйæ, фæлæ, кæрæдзи кæй нæ фембарынц, уый фыдæй байуарынц әмæ фыдæлты бынтæ фесафынц, алырдæмиты хæцгæйæ... Иу дзыхæйдзурæг адæмæн кæрæдзийы хъæр әмба-рын у сæйрагдæр хæс, әмæ иу хъуыдымæ, иу уынаффæмæ

куынæ әрцæуой ирон адæм ныры уавæрты, уæд сæфтмæ, бон-выдæрмæ цæуæм алырдаæтты хæцгæйæ. Гъемæ иу хъуыдымæ әрцæуынæн хъæуы фембæлын хъæуты, кæмтты уынаффæйы лæгтæн, æмæ фембæлыны разæй кæмттыл куы азиликкам иумæйаг уавæр бæстондæр базоныны тыххæй, уæд дæм куыд кæсы?

— Бæргæ хорз уайд, фæлæ ахæм дард фæндагыл æууæнк-джын æмбæлтæ хъæуы иугъæдоны рæвдз æмæ ныфсхастæй.

— Иу ахæм æмбал нæ хъæубæсты ис, иннæ та ды ссар.

— Эз дæр ссардынæн, фæлæ кæд цæуæм æмæ кæм сæмбæлдзыстæм?

— Нæ сæмбæлынæн хуыздæр бынат уайд Уæлладжырыко-мы Нузылы фæзы. Эмæ цæмæй дыууæрдæм уæлдай здæхтытæ ма кæнæм, уый тыххæй сымах цæгаты хъæутыл акæнүт уæ фæндаг, мах та — хуссары хъæутыл Нузылы онг, стæй уым хъуыддаг йæхи амондæни. Мах ардыгæй араст уыдзыстæм дыццæджы райсомæй раджы æмæ цыппæрæмы фæссихор бынаты сæмбæлдзыстæм.

— Нæ балцы фæдыл бинонтæн цы зæгъдзыстæм? — бæстон кæсы уавæрмæ Бæтæг, æмæ зæронд лæг баҳудти, стæй кардæй лыгуу цæхгæр загъта:

— Къуырийы балцы цæуæм æмæ нæм уæ зæрдæ ма æхсайæд!

— Гæрзтæ хæссæм?

— Хæссæм, æрмæст бæстон æфснайдæй...

Сæрдигон æхсæв цыбыр у, уæддæр æрæгмæ бон кæны Бæрæзгыл сæ балцы бæрны уæзæй. Фын фыны фæстæ уыны, æмæ æхсизгоны цаутимæ зынтæ байу вæйынц. Цалдæр саргыы бæхы раивта йæ дæргъвæтин царды æмæ сæ фыны ивгæ цыди, фæлæ фæстагмæ кæцыйыл бадти, уый хъалæй нал раха-тытда...

Фæсаходæны уазджытæ цæуынхъусæй сæ бæхтыл куы сбад-тыты, уæд Бæрæзг йæ сидзæрты фарсмæ балæууыд, йæ худ систа æмæ фысымы уагыл арфæгондæй дзуры:

— Фæндагсары Уастырджи уе 'мбал фæуæд!

— Хæрзрайсом раут! — уæлбæхæй йæ худ систа Бæтæг дæр, æмæ та дыууæ фарсы хæстæгады тæгтæ байу сты. Эфсæрмаг сылгоймаджы бынаты Болион гæзæмæ дæрдзæфдæр лæууыд, фæлæ дыууæ сидзæры сæ дадайыл атыхстыты уыцы æхсиз-гонæй... Гъемæ, диссаг куыннæ у цард! Туджы хæстæгадæй æгъдауы хæстæгады фылдæр нымд æмæ æфсарм и ирон фарны

хәрзты ахәсты... Болионән йә фыд әмәй үе 'фсымәримә ныхасы фадат фәцадаид хибарәй, фәләе әфсәрмаг чындызы бынаты йә уайсәсты арәнтәй нае хызти әмәй әнә уәлдай змәлдәй иуварсәй кости фысымәггад әмәй уазәттәдә хәрзтәм, ңалынмә барджытә хъәуәй ахызтысты, уәдмә, стәй зәрдәхсайды дывәрсиг сагъастимә фәсаходәны күистәгтыл фәци... Бәрәзг үә сидзәрты къухтыл хәңгәйә дзәвгар аләууыд, стәй баңысты ныхастә кәнгәйә цәрән хәдзармә, әмәй артдәстү әрдәгсигъд әхсидәвты азмәста цәхәрхәфәнәй, үәхәдәг сидзәртәм дзуры: «Сымах уә мадмә фәкәсүт, хәдзары бирә күистәгтә и, әз фаллаг сыхмә бауайон гыңыл хъуыдаджы фәдил».

Хәдзармә бәркад уазәг хәссы, зәгъгә, ныхасән бazzад, әмәй армы хәрзтыл-фәлләйттыл хъуыды кәнгәйә дызәрдиггаг у. Бинонта куы ницы хәссой хәдзармә сә күистәй, уәд ңавәр бәркадыл ис дзурән? Уәдә уазәдҗы әрхасты дәр цас хъомыс хъуамә уа? Гъемә фыдәлты әмбисонды мидис амоны фылдәр удхъомысы бәркадмә. Әхсызгоны уазәг хәдзармә куы бафта, уәд фысымтә әфсәрмы бацауынц ңыфәндү уавәрү дәр әмәй бацархайынц фысымәггады хәрзтә әгъдауыл фәуыныл, әмәй уыдоны астәу губыны хардз сәйрагдәр нау, зәрдәйи хәрзтә-ләттәдтә сты ахъаззагдәр фәрндижын адәмән. Бәрәздҗы хәдзары Бәтәг уазал доны къусәй уәлдай куы ницы байяфтаид, уәддәр үә чызг әмәй үә хәрәфыртты уындаид раңыдаид райгондәй, удхъомысы хәрзтәй әфсәстәй. Уәдә Бәрәзгән цас әхсызгон уыди үә уарzon хәстәдҗыты фендер, уый үйин фәци ныфсы хос ацы ләгәвзарән, удфәлварән фыдзаман, әмәй, цы сഫәнд кодта, уымән әнә бакәнгә най сәрәгасәй бәрәгбоны размә...

КЪУЫРИЙЫ БАЛЦ

Уәхскауы хъәубәстә райсомы хүрискастыл сә фос ләгъзәрмә скъарынц, әмәй бәстә змәлд сси. Рады фыйайа ләгъзәрән үә иу фарс баләууыд уәләдарән нымәтимә, рады хъомгәс — инна фарс, әмәй әрмахуыр фос къордгай сә бынәттәм тындызынц, алы хъәләстәй уасгәйә. Хъәубәсты царды фәтк әмәй уаг бәрәгәй зынынц бәстивәрды хузыл

цихцыры донәй куыройы нукмә, уистау фәндәгтәй хүимты цәндтәм, сывәлләтты раңыдәй куызды срәйдмә... Хәрзахыр фос, райсомәй уа — изәрәй, уәddәр нарағ уынгты цәугәйә кәрәдзийән фәндаг дәттынц, әмә дзы иу иннә дзутмә хәддзуйә куы бафта, уәddәр ын сәфынәй тас нау фәрнджын хъәубәсты...

Рады гәстәе дыууә дихәй фос хизынмә куы аздәхтой, уәд Бәрәзг, саджил бәрзләдзәтгыл әңцой кәнгәйә, арвы тәрттыл ия җәст ахаста әмә ләгты фәрсбы:

— Күйд зәгъут, кәстәртә, уардзәни?

— Бәрәзг, әмә мах дәуәй хуыздәр зонәм боныхъәды бәрәггәнәнта? — хәстәгдәр әм баләууыд дәргъәлвәст къәсхуыртә ләппуләг, фосыскъәрән уисыл хәңгәйә.

— Фәрсәг сонт у, Тәгә, ләг та зәры бонты алцыпратай цуды... Сымах — уә тәккә тых әмә зондыл, — хәрз цыбыртәй фәиутә кодта зәронд ләт, йә дардыл хъуыдаты әввахсдәр мадзәлттыл сагъәс кәнгәйә, әмә йыл хъәубәсты фәсивәд атымбыл сты йә куырыхон ныхәстәм ләмбынәгдәр байхъусыны монцәй. Хорз зытой бәстон ныхасыуагыл хъәубәсты хистәры ахаст, кәд әм уәлдай дзырда-әппараңтә кәнин нае уәндыйсты, уәddәр. Дзыхуагджынәй, цәстуарзонәй дзургәйә цыфәнди фыдуавәртү дәр разәнгарды, ныфсы хос уыди алыварсы хъусдҗитән, әмә та ацы сәрдигон райсом Уәхскауы хъәубәсты кәстәртән диссаджы әфсон фәци йемә ныхас кәнинән. Гъемә хъавгәйә дзурыныл архайынц куыдхистәрәй:

— Дәргъәвәтин хурбонты фәстәе уарын хъәуы, фәлә...

— Фәлмән къәвда әвзәр нае уайд хоры хүимтән әфсирдзыхәй...

— Тәрккъәвдайә Хуыцау бахизәд!..

— Бонтә комәй кургә не сты, уә рынтә бахәрон, әмә Бәстыйбардуаджы цы бафәнда, уый уыдзәни, фәлә боныхъәды хуызивәнтәм әдзынәг кәсүн хъәуы, науәд иу хаттәй иннә хатмә нае бахууыды кәнәм әрдзы фәлтәрәнты, әмә нае әдзәттәйә әрәйиафынц сәрдәй, зымәгәй... Рауардзәни әмбисбәтты, әмә уәдмә нае баҳтәм куы акәсиккам, уәд хорз уайд. Эртыккаг бон сыл җәст не 'рхәцыди, әмә абәрәггәнинаг сты, — фәцыбыр кодта ныхас Бәрәзг хәдзармә әздәхынхъусәй, фәлә ыйн Тәгайы бәрәг ныхас ныфсәвәрды хос фәци:

— Бәхтә аәмбырдәй хизынц Кәрдоджыны сәрмә дарәнты, аәмә сәм мәнә ләспүты әнәзивәгдәртә бәрәггәнәг суайдысты.

— Гъемә уын Бәстыфарн хорз ракәнәд! Дзыләрттә айсәнт семә, аәмә сын әрцахсын чи нә бакома, уыдоны сә разәй хъәумә раздахәнт, науәд Җәфхад хъуагәй сә сәфтджытә хәлынц ацы сурты, Җәхх цухәй — дәндәгты фыдтә, — афәдзәхста ма зәронд ләг хъәубәсты кәстәртән хәдзармә Җәуин әввонгәй...

Диссаг у адәймаджы удысконд: кәд Җәмәй йә зәрдә байрайдәни, уый дәр нә зоны рагагъоммә, кәм Җәмәй бамәстджын уыдзәни, уый дәр, афтәмәй фәстаджы бонмә дур дурлы әвәры, хал халыл ныхасы, фидәны хуыздәрмә тырнгәйә. Әхсызгоны уазджытә аәмә ныфсәвәрды кәстәртыуагәй уыйас барухс Бәрәзгән йә зәрдә, аәмә хәрды Җәугәйә дәр фәллад нал әрхатыдта. Җалынмә хәдзармә хәңцә кодта, уәдмә Җәститыл уадысты йә даргъ цардвәндаджы ңаутә... Алы рәстәгән дәр йәхи хуызивәнтә вәйиы, алы фәлтәрән дәр — йәхи хәстә аәмә бартә, фәлә әхсәнадон фарны уагәй дзылләйи иумәйаг хәрзтә хъуамә биноныгдәр уой, бындурондәрәй аудой фәлтәрты иумәйаг рәэтыл, удхъомысы бәллищагдәр миниуджытыл. Адәмы удхъомысы миниуджытә әмткәй рәстәджы-дуджы домәнтән аккаг дзуапп күнә фәдәттынц, уәд фыдәлты фарны хәрзтә хъәрәмигътау ләзәрын райдайынц. Җыфәнди фыдуавәрты дәр фәлтәрты иугәнәг сты әхсәнадон царды хәрзтә аәмә фыдәхтә рәстады тәразыл әвәрдәй, әрдзон-гуырдзон фәлгәттү-арәнты ахәсты. Җалынмә хәрзудыбәстәй, Җәстуарzonәй хистәртә кәстәртыл, кәстәртә хистәртыл аудой, уәдмә әхсәнадон фарны бындурутә нә цудынц. Иугәр мад аәмә фыд цоты, цот мад аәмә фыды Җәрәнбонты фылдәрыл нә тыхсынц, уәд әхсәнадон фарны хәрзтән уәвән нәй нәдәр бинонты астәү, нәдәр хъәубәсты әхсән. Әхсәнадон хәрзтә фәрндижын адәмән бazzайынц Җәргәцәрәнбонты фәзминагәй-бәллиц-цагәй, әхсәнадон фыдәхтә та — фауинагәй. Уыци уагыл адәмь-дзылләйи иумәйаг рәстадән кәддәриддәр фәхъәуы фәрндижын әвидисәнтә... Ивгъуыдай абонмә, абонәй фидәнмәйи цардвәндагыл Җәст рахәссын чи фәразы, ахәмтә...

Бәрәзг бинонтән аивәй йә балцы ңыды уаг ңыбырәй

бамбарын кодта, әмәе исдугмә ләугәйә бazzадысты... Іртыккаг аз сыхаг хъәутәм дәр нал афтыд, уәд ныр әваст цы сфаңд кодта? Болион куы йәе чызгмә бакәсү фәрсәгау, куы йәе ләппумә. Әнә уәлдай сыйырттәй дзәвгар аләуудысты, стәй Бәрәзг бахудәгау кодта әмәе ныфсәвәрдәй загъта: «Цалдаңәй Җаңа әхсәны хъуыдаджы фәдил къуырийы әмгъуыдәй, фәлә-иу наем уә зәрдә ма әхсайәд!»

Зәронд ләг иугәр сфаңд кодта әмәе ныхас загъта, уәд син аивән нал уыди, уый бинонтә әмбәрстой, фәлә хъуыдты куыннае аныгъуылдаиккөй: әппын ницы, фәлә къуырийы балцән фәндаггаг та цы ахәсдәзәни?

Сихормә хәстәг ләзәрд мигътә тымбылтә кәнын райдытой, әмәе тарбынәй се 'хсән уазал дымгә куы баңыд, уәд арв феррттывта, стәй наәргә аңыд скәсәнәй ныгуыләнмә әмәе йәе уәлвәд фәлмән хъарм къәвда апирх комбәстүл. Уәдмә коммәгәс ләппутә рәғъяуы бәхты хъеуы әрбаләууын кодтой, әмәе куытты рәййинимә сәе мыр-мыр әхсызгонәй байу...

Фәскъәвда Бәрәзджы бәхы суанг кәртмә баласта Тәга, әмәе стыр бузныггады цинай зәронд ләг йәе Җаңысыгтә асәрфта, стәй арфәгөндәй дзурьы: «Хуыцауы зәрдил хорзәй ләуут, кәстәртә, хорзәй! Уәлдай Җаңын мәе нае бауагътат, әмәе мын уә бирә ләттәдәтә мәрдтү фидинаң ма фәүәнт! — бәхы ных армыттәпәнәй әрсәрфта, стәй, бәстон кәсгәйә, йәе алывәрстү әрзылди әмәе райгондәй бафиппайды: — Рәғъяуаг бәхән уәлхох сәрвәтү хизәнтә — фаг, дон — арәх, әмәе сәрибәрәй хизгәйә хъәддых фыд сәвәры, йәе ногхъуын сләгъз вәйи, әрмәст ма йын искуыдай-искуыдмә Җаңадарын фәхъеуы, йәе сәфтдҗытәм базылын фембәлү, фәлә абәрәг кәнүнүн фыдәй йәе Җаңхәдтә азгъәлдышты», — схәңди къәхтүл радыгай, әмәе хәрзахуыр әмбәргә хайуан йәхи аңагъта, къуызгә мыр-мырәй бауасыд... Бәхән йәе әддаг бакаст бирә давы. Дәргъәлвәст әмәе бәрзондәй — әлвәст. Сәрәй къәхтәм — донхуыз Җаң. Бәрцүтә әмәе дымәг — әмхуызон даргъ әмәе бәзгъуын, әрмәст сыл комдоз Җаңынц хуызәй дәргъәццион ныхыдзуар әмәе фәстаг къәхтә фәтасәнтәй бынмә гәзәмә урсдәрәй...

Зәронд ләг сагъәсхүйзәй исдугмә хъусәй аләууыд, стәй йәе балцы цыды сәр цыбырәй бамбарын кодта Тәгайән:

— Къуырийы әмгъуыдәй нае зәрдү кәмттүл азилын ис Бәтәгимә, әмәе немә куы раңаус, уый ма фәнды.

— Ацәудзынән, — әнә уәлдай ныхасәй разыйы дзуапп радта Тәга.

— Гъемә уәд бәхтыл ңәфхәйтә асадзәм, нәхи дәр арәвдз кәнәм райсоммә, — йә армытъәпәнтә әхсызгонәй кәрәдзи-үл асәрфта Бәрәзг, йәхәдәг, әмбисәндтә хәстгәйә, ныфсәвәрдәй дзуры: — Дыууә әмхәрәфыртәй арс дәр тәрсы, әмә мах тәрсын никәй кәнәм, фәлә бынтон әдасәй дәр дард балцы ңәуән нәй, әмә топпыхосән — йә хус, кардән — йә цыргъ, уәйлаг нымәтән — ие 'фснайд, хәрзәмбәләгән — бонивайәнты зәдтә-дауджытә. Әрмәст бинонтән бамбарын кән, әмә нәм къурийы әмгъуыдәй сә зәрдә уәлдай әхсайд ма кәна.

— Хорз, — зәгъгә, разыйә сәр батылдта Тәга.

— Ирон адәм дард фәндагыл балцы ңәуыныл архайдтой Уастырджиийы бонты — дыщәт әмә цыппәрәмә. Фәндаггаг хастой, уавәртә хынцгәйә, хъәуәй хъәумә, комәй коммә, фәлә — бәрцил, әгъдауыл, әмә уыңы домәнты фәлгәтты әвәрдәй бazzадысты әмбисәндтә дәр: «Комбәстән зындгонд кәрдзындәттон фәрнджын ләгән балцы йә фәндаггаг йә разәй ңәуы. Цыфәнды бирә фысымтә-зонгәтә дын куы уа балцы ңәугәйә, уәддәр фәндаггаг хәсс, науәд ләгыл сыдәймәләг дәр амбәлы». Уавәрты ахәсты ныхмәвәрдәй ләууыдисты ирон фарны хәрзтә әмә фыдаехтә. Уавәртә хынцгәйә, ләггәдтә кодтой ирон адәм фысымәй, уазәгәй. Ләггәдты әмә хәрзты ахәсты-домәнты бazzадысты мәнә аңы ңардыуаджы цыбыр ныхәстә дәр: «Фәрнджын ләгтәй иу хъәуән вәййы фәзми-наг, иннәе — комбәстән, әртиккаг — әппәт адәмән». Бинонтән уынаффәйы фаг әрхъуыды цы хистәртәм нә вәййы, уыдон сәтәлгая сә хъузджы бампылынц әмә сә нәдәр фысымәтгады хәстә әндавынц, нәдәр уазәггады..»

Бәрәзгән Ирыстоны хъәуты, кәмтты зонгәтә-фысымтә разындаид, фәлә әнә къәбәрәй хордзены иу ңәстү фәсалы тыхтәй фысты әхсырай ахст әртә рәстәмбис цыхты нывәрын кодта чындзән, иннәе ңәстү та — ңәхдҗын фыд. Фәтчыгъәдән барәгән — саргъ әмә exc кәддәриддәр, әмә уыдонимә — уәйлаг нымәт. Уәйлаг нымәттә аив тыхтәй фәстаг нахәтбәстүл афидал кодтой дыууәйә дәр, стәй ма Бәрәзг нымәтын агъуды тъистәй фыдәлтыккон ерәдзыпп бәстон абаста бадән саргъы галиуфарс тибынджын бын.

Ирон бынэттон дарәсү дыууә бәлцөнүү боныңъәхтыл дыщәдҗы сә бәхтыл абадтысты әмә әнә уынәгәй хъәуәй ахызтысты комы нарағмә... Фәндагыл Җәуынән дәр ирон адәммә баззад бәрәг фәтк. Сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә хынцина гүйгүйдөрдү үавәртә хохәй-быңырмә. Над ләгъз фәндагыл хистәртән әмбәлү разәй Җәуын, кәстәртән — фәсте. Әвәдү кәстәртә Җәуынц разәй, хистәртә фәсте, рахиз әмә галиу фәрстә хынгәйә. Фәндаджы уәрәх амоны, зәгъгә, уәд Җәуән ис цыппәргәйттәй, әртүгәйттәй, дыгәйттәй фәрсәй-фәрстәм. Фәндаг нарағу, уәд Җәуын әмбәлү кәрәдзи фәстә күүдхистәртәй, бәстывәрдү фадәттәм бәстон кәсгәйә: кәм ивылд доны бауайын фәхъяу, кәм дурхауәнты, зәйдзәуәнты...

Тәга әрүүгөн нал у, әмбис кармә фәхәстәг әмә фәндагыл күиннә ауәдтыта кодтаид, фәлә йәм Бәрәзджы бәрц фәлтәрддзинад нәма и царды әмә ләмбынәг хъусы уый ныхасмә, архайы кәстәриуәг кәнныныл. Нарағ бахизәнты хъавгәйә Җәуы йә фәдыл, уәрәх ләгъзыты йә галиу фарс баләууы, бәхәй әрхизынмә кәм фәхъявы, уым ын рахиз фарсәй әгъдәнцойыл фәхъәцы, әмә, әрхъууды кәнгәйә, цас ләтгәдтә кодтой ирон фәрнджын адәм кәрәдзийән хистәрәй кәстәрмә, уыдонән банимайән дәр най...

Бәрәзгән кәмтүү хәстәгдәр фәндәгтә зындыкты. Райсомы хъәрәмигътә цалынмә комы хъуыры рәдзә-мәдзә кодтой, уәдмә разәй цыди, стәй ирдә бәрзәндтәй куы рауләфыд, мигътә фәскъәуттәй ләзәрүн куы байдыртой, бон куы әрбарухс, хуры тынтә Урсхохы цүүппүл тыбар-тыбурај куы ахъазындысты, уәд хъәдбүн фәзы йә бәх фәурәдта әмә, къәдзәхы фәздәгдзыд байбынмә амонгәйә, дзуры:

— Ам дыууә фәрсаг комы дымәтмә цуан кәнгәйә бирә хәттыты афәстиат стәм арты фарсмә... Уәды азты хъәд әнәвнәлд, әнәхәрд уыди, сырд — арәх, әмә Әфсатиий раттинаңтәй цуанон ләг әнә физонәг скәнгәйә хәдзармә ницы хаста... Байбыны дыууә хатәнү и, әмә дыууәйи дәр әвәрдтой мысайнагән фаты цъәлтә, физонаңдҗы уәхститә, сыркъаджын сырдты сәрү къуыдыртә, стәй бахъуыдән — әрцыккәхсоны дуртә әмә артаджы хүс сугтә... Сәрдәй, зымәгәй сәрән адәймагән — диссаджы быннат әхсәвиуатән, уаргә буны баләууынән, әмә йә адәм сыйгъдәгәй дардтой дзуары быннаты хуызән. Үәлдай бырон дзы нае федтаис.

— Ныр дәр сыйғыдәгәй зыны, — хәстәгдәр баләууыд байбынмә Тәга.

— Гыццыл фалдәр айнәджы бынәй әвзәры сау суадон, әмә зымәт вәййы цәугәдонаәй бәрәг хъармәр, сәрд та уазалдәр. Йә сәрмә та тәдзәнты цына, әмә йә дон у цәхдҗын. Уырдәм сәфтәгдҗын сырдтә цыдысты дон нуазынмә әмә цәххая сәдердтой цынайы згәтә, — бәстон амонаны зәронд ләг райгуырән комы әрдзон диссәгтәм, йәхәдәг хатыр курәгау бафиппайдта: — Ныридәгән дә сфәлмәцын кодтон мә фырдзырдәй, әмә зонгәйә фәүәд, әндәр ма кәй хъәуынц рагон диссәгтә әмә әмбисәндтә.

— Цәмән уый зәгъыс, Бәрәзг, мах дәм әхсызгонәй куы фәхъусәм, стәй ләгъстә куы фәкәнәм иннә хистәртән дәр, исты диссаг ма радзурут, зәгъгә, — хәстәгдәр йә галиуварс баләууыд Тәга хъусынәввонгәй, әмә зәронд ләг уәззау уаргыбын ләууягау дәлиауәй ныууләфыд, стәй хъисфәндирәй цәгъдәгау ехсы хъәд бәхы барцыл әрхоста нагъмә хәстәг әмә кадәггәнәгау дзуры:

— Бәргә дын әмбарын дә хъуыдитә, фәлә мә кары цард мысынаәй зындәр ници и. Цы федтон әмә цы бавзәрстон хорзәй-әвзәрәй, растәй-зылынәй, уыдонән фәдзурән наәй, фәлә адәмты хәрзтә рохгәниаг не сты, әмә цәститыл куы ауайынц, уәд мәлләг әнәбон зәронд галау фәңудын: мә цахъхъантәй ничиуал и, әз ичъинайы калмау уәләуыл баззадтән әмә тәрсын әгадәй. Әвзәр быныл зайы, әндәр хәрзтәй мән бәрц цәмәннә исчитә фәңарди?

— Хатыр бакән, Бәрәзг, фәлә ма дәу хуызән ләгтә нә комбәсты дыууә уәddәр куы уайд.

— Комбәсты кәд әртә ләдҗы фәзминагәй нал и, уәд уый дәр дзурәг у мә хуызән әвзәрты бирә цәрнын уагыл, — цәхгәр алыг кодта ныхас, йәхәдәг ныфсәвәрәгау бафиппайдта: — Фыдәй фырт, мадәй чызг, бәхәй байраг хуыздәр куынә кәной, уәд цард цәуы бонвыддәрмә, әмә мән хуызәттәй ныры уавәрты ныфсәвәрән наәй, фәлә рәвдзәр фәләуут, цалынмә нә Иры астәуарты цәхәртә бынтон нә ахуыссыдисты, уәдмә. Гъемә ма разәй ацу ацы сырдвәндалыл, кәддәра нә кәдәм бахәццә кәнид әртәхдзаст райсом.

Әнә уәлдай уынәрәй комы цәгатвәрсты гыццыл куы баяудисты, уәд Тәдзән къәдзәхы бынмә бауыдтой сәрдҗын

саджы әнцад хизгәйә, әмә дыууәйә дәр дзыхъләуд фәкодтой, әхсызгонаәй кәсгәйә... Исдугмә әнә уәлдай сыйырттәй аләууыдысты, стәй Тәга уайсадәгау сабыр хъәләсәй дзуры:

— Стыр диссагән саг фәрәтмә әрцыди йәхи къахәй, әмә ныр күйд?

— Күйд куы зәгъай, уәд ныртәккә хъәлфәйә тархъәды афардәг уыдзәни, — ныллаг хъәләсәй загъта Бәрәзг, йәхәдәг фехситт кодта, әмә әнәрцәф нәрәмон сырд әваст тархъәды фәаууон.

— Цуаны раңаугәйә дәр әй афтә ауагътаиккам?

— Афтә...

— Уәд Җәмәен?

— Уымән, әмә ацафон галыйас саг амарын уәлдай тәригъәддәр у: иуәй бәзгә фыд нәма сәвәрдта, иннәмәй, тәккә тәвдүйәй бакой кәнын у зын, уйиәппәт фыдызгъәл әвадат ран әдзәххәй фесмаг вәййы.

— Әфсәнтә — бирә, фәлә цуаноны зәрдә уыдәттыл нал фәхъуыды кәны? — йәхинуыл схәңцид Тәгайы цымыдис, әмә Бәрәзг хъәрәй баҳудти, стәй таурәгъәнәгау дзуры:

— Да хъуыдитә мын әмбәрстгонд сты. Да карәй әз дәр афтә хъуыды кодтон, фәлә мыл азтә сә уәз куы әруагътой, уәд бамбәрстон бәстон, цас азымдҗын әмә тәригъәддҗын у цуанон сырдты маргәйә, уйй. Хуыңау цыдәридәр сәфәлдис-та, уыдонән зәххыл ис цәркүнү, уәвүнү бартә, әмә уыңы әрдзон фәтк халы адәймаг әппәт цәрәгойты астәу. Әмбисондән хәссинаг бирәтү у фырзыд әмә әнәфсисәй, фәлә әрдзон уагыл әххормаджы адәргәй ләбүрү алыварсы цәрәгойтәм. Әфсәст куы уа, уәд фосмә хәстәг дәр не 'рҖәудән. Уымәй уәлдай зиан цас хәссы цәрәгойтән, уйиас сын пайда дәр у.

— Уәд Җәмәй?

— Бирәгъәй тәрсгәйә алыварсы цәрәгойтә ахуыр кәнынц әрдзон уавәрты сәхи хъахъхъәнин, әмә дзы әппәттә сәрәндәртә ирвәзынц, әппәттә ләмәгъәртә ахсы, хәрь. Хъуыддаг уый мидәг и, әмә әппәт цәрәгойты хуызтән дәр ис хицән низтә әмә уыдон дзәбәхгәнән хостә. Мә рәстәдҗы дыууә фәлтәрән низ сыйтади түгдзых сырттәй бирәгътә әмә рувәстүл уалдзәдҗырдәм әмә искуы-иу стәмтәй фәстәмә фәцагъды сты. Уыдоны уәлвәд мәлын

райдыңдой уалдзәджы цъәхыл сыйчитә әмә дзәбидыртә, сагтә әмә сәгүиттә, хъәддаг кәрчытә әмә зымтә.

— Уыцы низты кой ма мә фыд дәр кодта.

— Гъемә дә зәрдым хорзәй ләүүәд Гырым, иу әмә дыууә хатты нә ауадыстәм әхсәвәеддәйә цуаны, ахызтыстәм суанг фәссохмә цъититы сәртү. Нәхи кәмтти дәр уыцы заманты сырд арәх уыди, сагтә әмә дзәбидыртә дзугтәй хызысты. Сә номыл баззад сәрмагонд хизән бинәттә — Сагром, Дзәбидырты дарән, зәгъгә, фәлә цуаноны цәст әнәфисе у, цы хәхты нә бастары, уыдон сырдакындәр хоны. Афтыдыстәм-иу саухъәдтәм, әгәндәг цъитиджын хәхтәм...

— Ерәдзыпп хъrimаг сымах заманты фәзынд әви раздәр?

— Җымыдисәй фәрсы Тәга, әмә Бәрәзджы ныхас фәнуардакындәр:

— Мә фыды карәнтә ма цуан кодтой фат әмә әрдинәй, стәй фәзынд хъусәй әхсгә ерәдзыпп-хъrimаг, әмә уәд уынгәджы фесты канд сырдтә нә, адәм дәр. Фатәй хъrimаджы нәмыйг цавта әртә хатты дардәрмә.

— Хъусәй әхсгә ерәдзыппы хъrimаг цәмән хонынц?

— Уымән, әмә дыууә хуызы гәрзтә дәр сарәстөй ирон әрмадзы дәснитә фәйнә рәтты цәргәйә. Уәды заманты Иры зәхх әххәссыди суанг Хъырыммә, гъемә Хуыцауы зәрдым хорзәй ләүү, фәрсгәйә әрләүүүнц зәрдым царды ивгъуыд замантә. Иу әрәгвәэззәджы, Уастырдакийи бонты хәдразмә дә фыд Гырымимә Цәргәстү хохы рәбынмә афтыдыстәм цуаны фәдил әмә ныл уым мит уарын райдында уыцы ставд тыйфылтәй. Уайтагъадәр зәхх рамбәрзта, әмә бәстә сбырынцъаг, фадыварцы фадхос ныххуылызд әмә къәхты әвдәрзы. Афтәмәй нын дардәр цәүән нал и, зәгъгә, агурам къәдзәхты байбынта. Иу аууоны куыд баләуудыстәм, афтә ныл тыхуләфтгәнәгау уынәргъын цәуы, стәй әртә арсы, кәрәдзийи фәстә цәугәйә, айнәджы нәудзар фәзмә әрбахызысты, әмә ма нын цас бамбаринаг уыди уавәр: уым хәстәг кәмдәр — хъарм хуыкком, әмә әрәгвәэззәджы фыщаг митуарды уырдәм тындыттой. Разәй цыди мадәл арсы, фәстә — ләппынта. Ләппынта, зәгъгә, дыгай азтә кәуыл цыди, ахәм наәл әрситә... Арсы ләппынта сә мадәй афәдзыикконәй дәр фәхибар вәййынц алы уавәрты, фәлә әрдзон уагыл ләппын мадимә бazzайы дыууә азмә... Уәды дугты арсыл

цуан кодтой цармы әмәе фиуы тыххәй, йә фың ын нәфәтчиагыл нымадтой хәрынән. Нә сә фехстаиккам, фәсвәәд аууондәрүү баләүүцаиккам, фәләе сә фыдбылызән сә ных ма-хырдәм сарәэтой айнәджы фәзыл... Цы сын кәнәм² — зәгъгә, фәрсын Гырымы. Фехсынәй хуыздәр амал нәй, зәгъгә, сәм хъримаг ныддардта... Файна әхстән дыууә раззаджы кәрәдзи фәстә айнәджы рыйндахын адагмә асхъиудтой, артык-каг фәстәмә фәзылд әмәе фәаууон...

Уыцы уаргәйи сын бастыгътам сә цәрмиттә. Мадәл арс мәнә фыддажын нә разынд, фәләе нәл арсы хуылфәй системадзәвгар фиу... Атыхтам цәрмитты фиутимә, авәрдтам сә хызынты, әмә тагъдәр — арты кой... Әнәбары бәх дыгәйттә хәссы, зәгъгә, әмбисондән бazzад, фәләе ләг фыдуавәртү куы баҳауу, уәд артыгәйттә хәссын райдайы бар-әнәбары. Әвәндөнәй амардтам зымәджы къасәрыл дыууә арсы, әнәбары сын сә цәрмиттә бастыгътам, фиутә системам, уййбәрц фыдты та цы фәкәнәм? Куыд хосы цъинайы раз ләугәйә куыд баззайа, афтә аләууыдьистәм, стәй сә мәра кәлдымы бынмә тыхамәлттәй баластам әмәе сә фарсмә бандзәрстам арт. Уәдмә мит дзәвгар рауарыд, әмәе уазал дымгә фәлдзәгъдәнәй хъязын райдында. Тымыгъ зилдүх кәны, әмә арты аевзәгтә кәрәдзиуыл атыхсынц әрхуыссын әввонгәй. Нә чылдымтә кәлдымты аууон, разәй — арт, уәддәр уазал буары хизы, әмәе бынаты адәргәй цәуынвәнд дәр акәнәм, фәләе чердәм хуыздәрән? Мит зәнгбәттәнтәм рауарыд, хәхты фәхстә хъәдәмбәрзт сты, фәләе әмуырдыг адәгты бауайәнты — зәйә тас, әмәе быхсын хъуыди.

— Уыцы фыдабәттү бәсты фәлтау тәрсыны әхст куы фәкодтаиккат, уәд арсытә дәр аегас, уәхәдәг дәр — әдыхст, — бафиппайдта Тәга, әмәе Бәрәзг хъуыдьтыл фәци, стәй уавәр бәстондәр бамбарын кодта:

— Фыды фарн мәрдтәм нә цауы әмбаргә кәстәртән. Куы стыхстыстәм тымыгъы, уәд Гырым дәр афтә загъта, фәлтау сә тәрсыны әхст куы фәкодтаиккам, фәләе уымәй рәдиди. Арс хәрхәмбәлд куы фәкәна ләгыл, уәд, амал уәвгәйә, иуварс йәхи айсы. Фәләе алы уавәртү йәхи куыдәй равдисдзәни, уый бәрәг нәй. Ләппындажын арсы фәдфәливаттә сты уәлдай фылдәр. Ләппынтаң тәрсгәйә бирә мадзәлттә зоны сырдадон хъомысәй. Цәхгәр

сәмбәлгәйә ләппынтаң тәрсгәйә йәхи дәр ныңџәвдзәни цуаноныл, әмә дә балгытәг афтә, йә дзәмбыйы цәфәй къамбецы астәу дәр асәтты. Мах мадәл арс та уыди сә тәккә наләттәй — хъулон әфцәгтәй әмә уәлдай тәрсынгәйттәй хъазгәйә күйд йәхи равдыстаид, уый бәрәг нәй. Гъемә, уыдәттә зонгәйә, дәсны цуанон хъавы арсы иу әхстән амарынмә. Уәләнгай цәфәй арс иу әмә дыууә хатты нә фәци хъәбисхәст цуанонимә. Иу әмә дыууә хатты не сräмыгъта цуаноны къухтәй хъримаг...

— Цы баистут уыцы әхсәв? — цымыдисәй фәрсы Тәга.

— Артән нын суг күинәуал фаг кодта, уәд арсы фыд уәнгәй цәхәрыл әвәрдтам, әмә равзаргә нәзы цырагъау сыйғысты суанг бонмә аддыйн хусысмаг калгәйә... Бонәй уарын фенцад, кәмттә фәрухс сты, әмә уәргамә миты ләгәрдгәйә изәры хурныгуылды хъәумә бахаңцә стәм.

— Хәрзаг әхсайд уәм кодта бинонты зәрдә.

— Ахәм митуарды әхсәв цуанонән әдде баззайын фәдисы хъуыддаг уыди, фәлә чердәм цыдаиккой атурәг, уый дәр нә зыдтой. Дыууә комы сәрты әфтыдыстәм фәззыгон хурбон Цәргәсты хохмә, гъемә ныл күиннә бацин кодтаиккой бинонтә, хъәбүбестә. Фәлә хъарм зәхбын хәдзармә күй бахызтән әмә мә уаргъ күй әрәвәрдтон хъыримагимә фәсдуар, уәд джихәй ләугәйә баззадтән хәдзары астәуккаг рагъәнүл кусарты цыппар къабазы әнәхъәнтәй ауыгъд, артдзәстү фарсмә хъәдүн къуыдырыл стуры сәр әмә къәхтә — арыдәй... Бинонтәй уәд дзәвгар уыдыстәм. Фыдымад Тоцца ма әгас уыди, әмә артдзәстү галиуварс тъахтиныл сывәлләттү астәу бадгәйә дзырдата:

— Фыдәнәнгәнәгу дысонбонмә мит йә уарынәй нә бандад, әмә зәрдәхсайдәй нә катәйттә... Гъемә әгайтма сәрәгасәй хәдзарыл сәмбәлдыстүт! Иу хаттән тәвд басәй чи басудзы, уый уазал доныл дәр фу кәнны. Уе стыр фыды әрцыдмә дзәбәхәй фәцәрут! Цуаны ауайынәй әхсизгөндәр әм ницы кости. Афтидәй нә раздәхтаид, әхсәвәддәтү-иу баззад. Иу әрәгвәззәджы цәф сырды фәдил бафтыд әмә бырынцъаджы кәмдәр ахаудта... Дыууә боны йә фәцагуыртой, стәй йә синтыл әрхастой...

— Омә, дзыщца, нә фыдыл дәр цы тыхбегара уыди цуаны цәуынәй? Фосхъуаг уыдыстәм? — артдзәстү раз быдгәйә

әрдәгсигъд әхсидавәй цәхәр тыхызмәст акодта мә фыд, афтәмәй мәстджын хъәләсәй загъта. — Цуаны цәуын дәр алкәмән нә фидауы, фыбылыз дәр алкәд нә цәуы, фәлә дзы дәхи күниә хъахъәнай, уәд әваст әйяфы ләджы уынгәджы бынаты. Цуаны хъуыддаг дәр хардзәй у. Әфсати дын цы дәтта, уый дәр — бәрцыл, нымадыл. Уәгъидары тыхмитә әрдз нә бары... Мә дысоны фынтае дыууә фарсәй дәр карды комау раст раудысты. Гъемә фыдәлты ныхәстә цәуынц. Пайда әмә зиан фәрсәй-фәрстәм ләууынц, әмә тәригъәды баңыдтә әнәхъуджы, уәд ирон хәсаву ләджы фәсте суры. Нә фыдәлтән арс уыди табуйаджы, нәфәтчиаджы сырд әмә йә раст-равдҗы фембәлгәйә әнә исты хъыттаргәйә нә мардтой. Гъемә зымәджы къәсәрыл дыууә арсы тәригъәд нә цәдисы галты фәдил бафтыд, әндәр Хъәдәргъәвәны хәрды фыщаг хатт ластой суг, мит уаргәйә?!

— Уәхи мауал азымы дарут! — фәлмән хъәләсәй кәронбәттән скодта не стыр мад. — Асаст әмә амардән хостә нал вәйиы. Цәдисы галтә уә сәрвәлтау фәуәнт! Иу болы рәдыйд та иннаемән — сенгонд әмә артмә хәстәгдәр әрбахиз, науәд хуылызд дарәсү фәрынчын уыдзынә...

— Цы ма загътаин уыци ныхәсты фәстә... Мә дзаумәттә басур кодтон цырен артмә, әмә уәдәй фәстәмә цуаныл мә къух систон... Адәймагән Хуыцау цәрынән цы хәрзтә радта, уыданыл хъуамә ауәрдид хәдзардзин әмә бонзонгәйә, фәлә мах архайәм әрдзон-туырдзон хәрзтимә бар уагъдәй. Цас әфсәстдәр әмә фәлыстидәр вәйиәм, уыйас нә хъәуы фылдәр. Гъемә нәрәмон әрдз нәдәр уәлдай цәфтән бары, нәдәр әгәрон әмә әнәфаугә сты йә бәркәдтә. Мәхи зонынхъом фәдән, уәдәй нырмә цәститы раз руайынц, ихсыйынц тархъадтә. Цы ләууы цыргъ фәрәт әмә әхсидән артән, әмә уыданы азарәй кәмтти фәхстә фылдәр рәттү гәмәхәй аззадысты. Хъәдты күниәгимә къаддәргәнгә цыдысты зайләгйтә әмә цәрәгойтә дәр. Уыданы хыгъд фылдәр кодтой ләбырдтә әмә зәйүәттә, дурхауәнтә әмә сахадзонтә. Гъемә, әрдзон хәрзты күниәт кәнгәйә, адәймаг фәңзыбырдәр кодта йәхи цәрәнбонтә дәр... Ауәттитә кодтой тыгъд быдырты, әдзәрәт сыгъд бәстәты, әмә сәрд хур басудзы әнә хъәд әмә донәй, зымәг сур уазаләй ныссәлынц... Мах та цәрәм уәлон дзәнәтү, фәлә йын фаг аргъ нә кәнәм, — фәурәдта бәх

Кәсаджын комы дымәтмә егъау хъәуы әрдүзы, йәхәдәг амона бәстывәрдмә: — Хуссарварсәй — Барзы әфцәг, галиуварсәй — Хосхәрән рагъ. Цына хохы рәбын — зымәгон уәтәртә... Стыр аходәнәй фәиппәрд стәм, бәсты диссәгтәм кәсгәйә, әмә ам сихор дәр бахәрәм, бәхты дәр фәхизәм...

Әрхызыстым бәхтәй, систой сын сәе сәргътә, дзаумәттә әрәвәрдтой суадоны нәудзарыл. Бәхты рохты абастой бәрцытыл, сәе къәхтыл сын сахсәнтә авәрдтой сабырдәр хизыны фәндәй, сәхәдәг къуҳтә ахсадтой әмә сихоры хардзән — цыхт, фыдызгъәл... Хуыцауы гас загъта Бәрәзг, фыдызгъәлы карстыл хәңгәйә, стәй йә кувәттагән авәрдта Тәгамә, әмә дзәвгар әнә уәлдай змәлдәй абадтысты...

Әмбисбоны әнтәфыл бәстәе әрсабыр, әрмәст ма бәхты әхсызғон уләфт зад кәрдәгыл хизгәйә башу доны сусәг зардҗытимә. Ахәм у әрдзон равгәй бәстывәрды фарн: цинтә әмә мәстытә, хәрзтә әмә фыдахтә әвдисәны ныллаууынц сабыр царды бәрәттән кәрдәджы халәй мыдыбындзмә. Адәймаджы фарны хәрзтән дихтә кәнән нәй бынатәй фәндагмә. Йәхи хъуыдый хъәдбүйнмә иунәгәй куы бахиза, уәддәр — әгъдауыл. Бәлләттә сәе сихоры фынг бафсайдтой, суадоны сыгъдәг донәй банизтой әмә ногдзыд халсартә тоныныл фесты, афтәмәй кәрәдзийән нымд кәнәгату дзурынц стигъгә-хәргәйә:

— Ахәм ма дзы хәрзад халсартә уа!

— Әмә сын цы нә фаг кәнүн хъәздыг мәрү донарахәй?

— Уыщы ставдәй губакгай зайынц, цыма сәе исчи таугә бакодта.

— Хуыцауы цәхәрадоны хәрзты хъомыс ахәм у, дәрын бахәрон, әмә сын адәймаг уәддәр фаг аргъ нә кәнүн. Әнә бахуым кәнгәйә әмә байтаугәйә, әнә барувгәйә әмә уәлдай базилгәйә зайынц алыхузы халсартә, әмә сә әгъдауыл тон, хәр...

— Уәдә, уәдә!.. Алцыппәт дәр — афоныл, әмә дзы иу иннәйи хуызән нәу, афтәмәй фидауынц әнә уәлдай быщәутәй.

— «Әнә уәлдай быщәутәй», зәгъгә, йә цы хорз загътай! Зәхх әмә сын хур сты иумәйаг, әмә сеппәтү фаг дәр кәнүнц әнә хъаугъайә, адәмтә та кәрәдзийи хъуын-хъис хәрынц әмә сын хур дәр нал әххәссы, зәхх дәр сын нал фаг кәнүн сә зыд әмә кәрәфәй.

— Афтәмәй хохәй быдырмә әнәконд, әнәхәрд зәххытән кәрон дәр нәй.

— Гъемә ныры адәмтыл губындызәл, мәрдзәст күйдзы аәмбисонд Ҽауы: уый дәр хосы цынайы сәр схүйссыд аәмә йәм фосы дәр нә уагъта бавналын, йәхәдәг дәр дзы нә хордта, афтәмәй сыйдәй амард.

— Диссаг у күйдзы хъуыддаг дәр, нәдәр кәрдәг хәры, нәдәр хос...

— Кәрдәджытәй цыдәртә хәры, фәлә фыдахуырај тугамонд у дзәмбыұджын сырды хуызән, аәмә адәймагмә кәсгәйә фәсалх Ҽауттә хәринатыл. Әрхуыды кәнгәйә, адәймаг дәр у тугдых цәрәгой йә фыдахуырај, әндәр хәры халсарты, гагадыргұты, хорты мыггәгты.

— Әнә хорты мыггәгтәй фәцәриккой адәм?

— Нары адәм — зынтәй, уымән аәмә сахуыр сты къәтәрыл-кәрдзыныл. Фәлә хуымтә кәнин, хортә тауын кәд нә зыдтой, ахәм дугтә уыди, аәмә цардысты әнә хойраджы кондәй, уәдә цы уыдаид. Кәй зәгъын ай хъяуы, адәймаджы царды хойраг бирә ахады, фәлә халсарты, гагадыргұты, урсаг аәмә сойаджы хъомыс фылдәр сты, аәмә әнә кәрдзынај Ҽаэрән ис.

— Сәрдигон бафәразән ис әнә хойрагәй, фәлә зымәгон — зынтәй.

— Әңцонтә аәмә зынтә күинә нымайәм, уәд мах цәрәнбәсты сәрән адәймаг зымәджы митуарды дәр сыйдәй нә адәлдзәни. Хъәддаг цәрәгйтәй бирәтә зымәгмә әвәрәнтә скәнинц халсартәй, гагадыргұтәй. Адәймаг дәр зымәджы хәрынән сәттә кәнин халсартәй хустә, аәмә уыдон буарән вәййинц әвдадзы хосау стыр хъомыс цәрыны уагыл. Уәдә хъәдты бәркәдтән баннымайән дәр най, әрмәст сә хъяуы зонын, рәстәг аәмә бынаты әүүәлтә хынцгәйә. Уалдзәджы зәхх тәвсын күи райдайы, уәдәй фәzzәджы митуардмә хәрыны кәрдәджытә аәмә гагадыргұтән баннымайән дәр най, аәмә сә чи күй раздәр фәзыны, афтә — әвдадзы хос. Кәрдәджыты аәмә гагадыргұты уәлдай хәрыны уидәгтә — дзәвгар. Мәнә нә кәсис хуычыйысәрмә: ацафонмә бәзджын сыйтимә йә нәл зәңг суадзы, аәмә әхсырджынај — хәрзад. Дзындаләг, әхсәвәрәг аәмә хуычыйысәрәй фылдәр сойджен әхсыр никәцы кәрдәджы и.

— Кәрөгән дәр ногдзыдәй йә сой акәлы стонгәйә, аәмә уыцы миниуәг цъозамә дәр ис.

— Гъемә Хуыщауы зәрдыл хорзәй фәләуу! Фосы әхсыр

дәр сойджын кәрдәджытәй әвзәры, әмә хәэхон урсагән әмбал нәй, — сәнчү ногдзыд зәңг ма астыгъта Бәрәзг ад-джендарап, йәхәдәг хурәргом аләууыд әмә амонәгай дзуры: — Бәхтән дәр фаг у рахизынән, әмә нә фәндаджы кой кәнәм...

Цыфәнды уавәрты дәр нысанмә тырнынән хъәуы уәл-монцдәр хәрзтә әмә фыдәхтә күйд цини, афтә мастьы равгәй. Бәстывәрды әрдзон бәркәдты цинәй райгондәй дыууә бәлләцоны абадтысты сә бәхтүл әмә фәхәрд кодтой Хосхәрән рагъмә. Уым уәллох хъәды әрдүзы ахызтысты зымәгон фосдарәнтыл суанг фыййагдоны былмә, стәй цәхгәрмә сә ных сарәзтой Карсайы цәгатмә, Уырдыгәй Цыргъауы хохрәбынты ныххызтысты Уәлладжыры коммә...

Әрдзон уавәрты алы комән дәр — йәхи конд әмә уында, хәрзтә әмә хъуәгтә. Фәлә бәстывәрд цыфәнды рәсугъд әмә хъәздыг ма уәд әрдзәй, уәддәр йә хәрзтә зәрдәйыл әмбәлынц, цавәр адәм дзы цәрү, уыданы архайд әмә цәстәнгасәй, намыс әмә әгъдауәй, әрхъуыды әмә тыхәй.

Хицәнәй хәдзарән күйд вәййи сәрмагонд фәтк әмә әгъдау, хъәуән дәр афтә. Фәтк әмә әгъдауыл царды әппәт хәрзтә әмә фыдәхтә, цинтә әмә мәститә — уазәгәй, фысымәй. Хәдзармә бәркад уазәг хәссы, зәгъгә, ныхасән баззад фыдәлтәй, әмә иуәрдыгәй раст дзырдой: әхсызгоны уазәгән йә фындағғаг йә разәй цәуы, йә фысымтәм удыхәрзтә хәссы, фәлә әппәт уаздҗыты баңыд әхсызгон нә вәййи бинонтән, хъәубәстән, әмә уыцы уавәр хъуыдыйаг у. Иунәг фыдном әмә фыдуд адәймаджы фыдәй-азарәй фенад вәййи бинонтән, сыйбәстән сә рәсугъд райгуырән уәзәг. Уыйадыл хәрзтә әмә фыдәхтә, хъыгтә әмә әхсызгәттә әвәрд уыдысты фәрндижын ирон адәмән әхсәнадон фәлгәттә рәстады тәразыл ләууәгау.

Әрдзон хәрзтән күйд и бәрәггәнәнтә, әхсәнадон хәрзтән дәр афтә, әмә дыууә фарсы иу фәдил күинә цәйой, уәд сты кәрәдзийән сәфты хос. Әхсәнадон уагәй цинил цин кәнүн әмбәлү, мастьыл — масти уазәгәй, фысымәй. Фысымән күйд и хәстә әмә бартә, уазәгән дәр афтә. Фындағәй бынатмә райсомәй кәрәдзийән райсом хорз фәзәгъынц, бонәй — бон хорз, изәрәй — изәр хорз, әхсәвәй — әхсәв хорз... Уыйадыл адәймагән әмбәлү цыфәнды тыхст

уавәрты дәр цәрын әмә адәмы иумәйаг уатыл, әгъдауыл — стыр нымадәй...

Бәрәзгән Уәлладжыры хъәуты зонгәтә күиннә үыдаид, фәлә дзы фысымы уатыл әхсәвиuat никәмә бакодта. Тәгаимә хъәуты ныхастәм цыдысты комкоммә, әмбәлдисты бынәттон цәрдҗитимә, фарстой сә бәстон фадәттәй, рәстәджы ахастәй. Гъемә фысымәй, уазәгәй фәрсәг сонт у, дыуә фарсы хъуыдты та алкәд кәрәдзийи әмуд не 'р҆цәуынц. Хъәуән хицән — ныхасы, хъәуән — әндәр хъуыдыйы... Әмткәй та адәмы сәйрагдәр сағъәс үиди хорырзадыл әмә әхсызгонәй әнхъәлмә кастысты бәллиццагдәр тылләгмә фәzzәджы...

* * *

Бәтәг дыууә әмбалимә Уәрәхкомы хъәутыл фәзылд, стәй Фугәдженны әфцәгыл Фәрсаккоммә ныххызт әмә, цәгатварсы хъәутыл бынәй уәләмә зилгәйә, афоныл бахәцә нысанғонд бынатмә — Нузалмә. Уым дыууә къорды бәлләттә номәй-номмә базонгә сты. Бәтәгән йә иу әмбал — Гәмәт, үиди йәхицәй гәзәмә хистәр, иннәе — Дзант устуры кары. Бардҗытән цас әмбәлы дард фәндагыл цәугәйә, уымәй — рәвдә уәләйи дарәсәй гәрзты онг. Бәтәг рацыди йә байрагдҗын бәхыл, Гәмәт әмә Дзангмә — әмхуызон бәхтә гәзәмә сырхынәй, цыма фаззәттә үидисты.

Къурийы бәлләттә сихоры хардз бахордтой иумә, сәхи комбәсты бардуагыл бафәдзәхстый, стәй Әрыдоны рахизфәрсты арастсты Туалгоммә. Бәрәзг фыццаг хатт нә цыди уыцы комбәстыл әмә разәй фәндаг амоны бәстывәрды әрдзон хәрзтыл дзургәйә. Әрдзон уагәй кәмттә бирә цәмәйдәрты кәнүнц хицәнтә, әмә фыццаг фенгәйә уәлдай цымыдисагдәр вәйильнәц адәймагән. Әрыдоныл фәстагмә сбадти әррайы ном, әгәр знәтәй ивылаг кәй у, уый тыххәй. Боныхъәд уарындаст нау, афтәмәй раивылд, йә айнәг фәрстәм әвзиди фынк калгәйә, әмә искуыдәй-искуыдмә бәлләтты ныхас дәр райхъуысы.

Бәстывәрды нәмттәй цы зоны Бәрәзг, уыдон амоны, әмә әмбәлтә йә фәдыл хъавгәйә цәуынц күйдхистәрәй. Фыдәлты цардвәндаджы бәрәггәнәнтән сәйрагдәр цәвиттонтә сты Ос-Бәгъатырты фидәрттә Нузалы, Мәсигуаты, Къасарайы әмә Сидәны... Мыкалгабыры бынмә Илцы фидары

арәэтмә уәлдай ләмбынәгдәр әркастысты: комы иу фарсәй иннәмә айтынг дурдзагъ бәрзонд даргъ хидау, зәппадзы хүвзән амад къултәй йын әхгәд цъупп тыгуыримә, мидәгәй дзы аладзыдәй ңалдәр хатәны әрмадзы күистәгтән чырысудзән әмә әрзәттайән гарнатимә. Әрдәгхәлттытәй диссаг күиннә фәқастаид бәлцәттәм, әмә цымыдисәй сә хистәры фәрсүнц, цы рәстәджы арәэт уыдаид, зәгъгә.

— Ос-Бәгъятырты дугты-заманты, цыбырај дзуапп раттыныл архайы Бәрәзг, фәлә кәстәрты цымыдис цыренәй-цырендәр кодта, фидары хәллдзаг къуымты күйд зылдысты, афтә:

— Гыщыл рәстәг нә бахъуыдаид уый самайынән...

— Уыйбәрц равзаргә дурты әмбыирд кәниң әмә ласын дәрхъуыди уәды къуындәг фадәтты.

— Чырызмәстимә дуртә әңциондәр амайән уыдаиккой, фәлә доны сәртты әна хъәдәрмәг әмә цәнгәт уромәнтәй систә күйд самадтой?

— Дзәвгар диссәгтә әмә әмбисәндтә әвзәры, фыдәлты цардвәндагмә бәстон әркәсгәйә. Цыдәриддәр фәцарәзтой әнусты ахәсты, уыдон әвдисән сты зын царды уавәры се стыр удыхъәдән, — рагон нәртон ләгау дзырдта Бәрәзг фыдәлтыккон хабәрттә. — Ос-Бәгъятырты дугты арәэт фидәрттә дзурәг сты иу сәйрагдәр уавәрыл: Иры зәххитәм ләбуратой алыварсы тыхгәнәг знәмты хәстон әрдонгтә, әмә сә ныхмә фәләууынән хъуыди адәмы әмзонд-әмвәндәй әрдзон әмә әхсәнадон тыхтә. Хәстон уавәрты быдыртәй бирсәт тыхгәндҗытән әңцион нә уыди кәмттәм әваст бафсәрын: уынгәг фыдбын бахизәнты сә урәдтой әрдзон уагәй ләгәттә-байбынта, әхсәнадон фәткәй та дуараутә-рәдәнтә әмә уыдоны руаджы нә фыдәлтән сә бон уыди гыщыл хицән къордтәй ләбурәг стыр әрдонгты бауromын дзәвгар рәстәг. Дыгай, әртыгай ләгтәй дурзайты фәрцы тыхгәнәг әфсады фәндаг дыууә фарсәй әхгәдтой кәмтты нарджыты разәй-фәсте, әмә сын уызы хәстон стыр әрхъуыды дәр дзурәг у әмткәй се 'хсәнадон фарны хъомысыл бахъуыды заманты ләгәзварән, удфәлварән хәрзтәй. Дурты рәдзәгъдтә амадтой къәппәввонгәй ләбырдты хъәдбын рынdziыл рагагъоммә тәккә фыдбындәр кәмтты нарджыты. Сә бынты әвәртой тасаг рәхснәг хъәдәрмәг мәнг быщәутимә. Мәнгбышәуты сәрәй бастой уәрдәхтәй ставдәр бәләстәм. Алы дурдзагъд

къәппәдҗы раз дәр цәттәйә ләууыди дыууә ләдҗы цыргъ фәрәттимә. Уыдон бахъуыды сахат рәвдз лыг кодтой уәрдәхәй конд бәттәнты, әмә дурты рәдзәгъдә сәхи уәзәй калдысты, сәләфы митзәйтая, кәмтты нарджытәм. Ахәм уынгәдҗы уавәры тыхгәндҗытә цыфәнды бирә куы уыдаиккой гәрзифтонгәй, уәддәр әвәд фыдбын уынгәг кәмтты сә хәстон хъомыс — саст, әнәныфс кодтой мәләты тасәй. Мәләты тасән та уыди дзәвгар цәвиттонтә. Дурзәйтәй чи ирвәэт, уыдон кодтой дур сә фатәхсәнты, кард әмә джебогъты амәддаг.

— Ахәм уавәры фыдгултә уацары дәр хаудтаиккой, — агайынц ныхас кәстәртә фырцымыдисәй.

— Уацары истой, фәлә арәх нә: уәлдай хардзы әмә мәты хос сын уыдысты, хистәртә куыд амыдтой, афтәмәй. Мәсгүты хъоргъты ма баззадысты ставд даргъ хъәдтә-хъадамантә уәды уацайрәгтән, әмә диссаг у сә араэст. Иунәг әмраст хъәдын ставдгомау әлхуыйә фидаргонд цыдысты уацайрәгты къәхтә бадгәйә хуылфәй къаҳт хъадаманы, әмә әнә уыцы даргъ әлхуыйы раластәйә сә фестынән амал нә уыд.

— Фыдгултимә хәцгәйә комы иу фарсәй иннәмә кәрәдзийи цы мадзәлттәй әмбәрсторай?

— Кәрәдзийи әмбарынән сын уыди дзәвгар әрдзон әмә әхсәнадон мадзәлттә: сидынән дардтой ставд сыкъатәй конд къәбәлхъуыр уадынзатә, стәй даргъ әмә уәрәххъуыр хъумбалатә сә фидиуджытимә, уыдоны уәлдай сыгътой рындзылы, мәсгүты сәртү цырәгтә, хосы куыристә...

— Инна кәмтты хъәутәй ма ам цы уәлдай фылдәр сты мәсгүйтә? — фәрсы йә Бәтәг, әмә зәронд ләг йә бәх фәурәдта, комбәстүл афәлгәсүд сәрәй бынмә, стәй бәстон бамбарын кодта ивгъуыд әнусты царды уавәртә:

— Цәвиттоны хъуыдагәй, рагон Иры зәххы арәнтә Ос-Бәгъатырты заманты уыдысты дзәвгар уәрәхдәр әмә фидардәр. Арвыкомыл цәугәйә, Дзуары әфцәгыл хизгәйә әххәссыдысты Гурмә, Уәлладжыры комыл цәугәйә әмә Мамысоны әфцәгыл хизгәйә та әххәссыдысты суанг Күытаусмә, фәлә Цәразонты Сослан Гуырдзыстоны паддзахы цардхәрәфырты баруагъдәй нә фәсхохаг зәххыты фылдәр хай паддзахы чызг рәсүгъд Тамары зәлдаг къабайы фәдджитыл баивта, әмә уәдәй фәстәмә, әхсәны галдзармау, руайын байдыдта нә фыдәлты уәзәг... Быдышаң цәугәйә-бырсгәйә тыхгәнәг къордтән Иристоны

кәмттәм байрвәзән уыди дәтты фәрсты, әмә нарағдәр баҳизәнты араәтой хъаҳхъәнән-хәңән мәсгүйтә. Ирыстоны зәххыл Стыр Әрдүзы быдыртәй Фәскавказмә уыди цыппар ахизән: Арвы, Күырттаты, Уәлладжыры әмә Дыгурсы кәмттыл, әмә уымыты араәтой фылдәр хәңән-хъаҳхъәнән мәсгүйтә, фидәрттә. Фаләрдигәй рабырсынән уыди фылдәр бынәттә әффүгүтүл, әмә уыдоны әхсән Туалгом дардта бәрәгдәр: алырдигәйтүй йәм уыди фараст ныххизән. Уыцы уавәры араәт уыдисты уәлдай араәхдәрәй цәрән-хәңән фидәрттә әмә мәсгүйтә...

Бубы комыл Мамысоны әффәгмә фәхәрд кәной, афтә хуырдзагъд уәлвәзы нәудзардәр фәци егъяу фәзуат, әмә уым әмбисастәуты фатәнәй кәлы сау суадон...

Бәхтәй әрхызтысты дон аназыны фәндәй, әмә диссаджы хәрзадән дон — уазал, афтәмәй әмбисбоны хур гәзәмә асәстүтәй зәхх нындаәвта... Суадон нәудзар рәбынәй әвзәры әмә хъәлфгәйә чысбыныл кәлы бәрәт фәзуатыл, стәй хуыртыл астәуты ирвәзы хъуырдухән кәнгәйә. Дәргъәццион фәзуаты фәрстә — нәудзар әнә уәлдай хуыртәй, афтәмәй йә алыварсы зиллаччы, хъауы Ныхасау, къәйдуртәй — бадәнтә. Цәй сәрән афтә әвәрд сты, зәгъгә, күиннә бадис кодтаиккой әмә кәрәдзимә фәрсәгау бакастысты. Исты кувәндөн уа, әмә әгәр ләнкау фәци. Сәрдигон фосдарәны хуызәнәй дәр әм ницы и.. Хъуыдитыл куыд фесты, афтә сә уәлхъус аләууыдысты уәлбәхтәй, әффәгыл фаләрдигәй чи рахызти, ахәм дыууә барәджы сәрдигон рог уәләдәрәсү. Сә сәргъты раззаг нахәтбәстыл — дывәрсыг хордзентә, фәстәгтүл уәйлагнымәттә — бәстон тыхтәй. Бәхтәй рәвдз әрхызтысты, әмә карджындәр әгъдауыл арфә ракодта:

— Уә бонтә хорз!

— Кәй бон у, уый хорзәхтәй хайджын фәут әмә уә фәндәгтә раст! — дзуапп сын радта, хәстәгдәр баләугәйә, Бәрәзг.

— Хуыцау әмә йе сконд зәдтәй арфәгонд ут! — зәгъгә, бардҗыты карджындәр суадоны йә къухтә ахсадта, стәй йә нымәтхудыл къускауәй фәхәңәцид әмә дзы дон фелвәста, йәхәдәгә дзуары бын ләууәгау кувы: — Доны зәдты хорзәх — не 'ппәты дәр! Донарәхән кәстәртәй хистәрмә — нә цард! Раждар дзы чи сахода, уымән Хуыцау уәлдай хәрзтә раттәд!

— Мах дзы әхсизгонән банизтам, әмә хәлар уәхицән! — дзуры йәм Бәрәзг.

— Гъемә ирон адәммә дон кәстәртәй нуазынц, — авәрдта йәе 'мбалмә әгъдауыл.

Уый донәй гәзәмә әртәхтә әркалдта зәхмә, стәй йәе банизта әмә дзагыстонәй худ хистәрмә авәрдта.

Бынатәй фәндагмә адәймаг ие 'гъдауәй фидауы. Дыууә фарсы бәлләтты әгъдау цы бынаты әрәййәфта, уый сын әрдзон уагай хәрзты бацыд, әмә сыгъдәг доны фарнай бәстон базонгә сты номәй-номмә, комәй-коммә. Дыууә барәгәй хистәр — Бекъа — әмбис карәй фәүәлдәр, кәстәрыл — Мәндзыл — цыдаид әнусы цышпәрәм хай. Хастой Рацъгомәй дурцәхх әмә райгond уыдысты сә фәндагәй: фос цыфәнды холлагарәхәй дәр цәххъуаг әйяфынц, уәд сә цотыкъорд дәр — мәгуырау, се 'хсыры әркөнд дәр, әмә цәхх иугъәдоны зынаргъәй зынәй әфтыди ирон адәмы къухы.

Бәрәзг бәстон байхъуиста бынәттон бәлләттәм, стәй сә фәрссы, сау суадоны алыварс әмхуызон дуртә цәй сәрән афтә әвәрд уыдысты, уымәй, әмә ىйн Бекъа цыбырәй дзуапп радта:

— Мәлыччы кады сәрән.

— Әмә, уагәры, цавәр мәлыкк уыди?

— Комбәсты зәрәдтә куыд амыдтой, афтәмәй — тыхгәнәг, әмә ие 'фсадимә рафсәрста тәккә хостәрдәнты Мамысоны коммә Бубы әфцәгыл... Ацы нәудзар фәзы сәрдигон тәвд болы аентәфыл уазал суадонәй әхсизгонәй куы банизта, уәд бәстивәрд йә зәрдәмә фәңди әмә әвзаргә къәйдуртәй дывәрсиг бадәнтә сәвәрын кодта йә коммәгәс әфсадән. Уыйадыл, зәгъы, цалынмә мәлыкк-әлдар йә хәстәгдәр дәлбартимә сихор хордта, уәдмә ие цумайы фәдисмуджытә, аууэтты хъуызгайә, комбәсты цәрдҗыты змәлдәмә фәкастысты әмә цы федтой, уый радзыртой мәлыккән ахәм хуызы: комбәсты хъәуты мәсгүйтә әмхуызон фидар әмә рәсүгъд амадәй арвыл әмбәлынц уыцы арәхәй; ләгтә къордгәйттәй хос кәрдынц, устытә ссивиңц әмә, цәды галтә иу ластән цы фәразынц, уыйбәрц хос әргъомбастәй хәссынц доны иу фарсәй иннәмә; цумахъом ләппутә фосы дзугты цыти дәттыл здахынц әмә ләдзәгәнцәйттимә сә дәллагвәрсты цәуынц феххұысәввонгәй... Мамысоны комбәсты цәрдҗыты ныфсхасты, әмзонд-әмвәнды хабәртә тыхгәнәг мәлыччы зәрдәмә кәцәй фәңдиаиккй:

иуәй, кусгәбон — сә әмхуызон архайд, иннәмәй — сылгой-мәгтү хъару, әртыккагәй — мәстүсты арәх... Ахәм комбәстән хәстү заман сә фәдисәттә цы хуыз равдисдзысты, уый зын базонән нал уыди, әмә мәлыкк әнә уәлдай митәй әмбойны ардыгәй фәстәмә аздәхт, сау судон та баззад уәдәй фәстәмә «Мәлышчы донәй», — бәостон бамбарын кодта бынаты уавәр Бекъя.

— Гъемә ацы диссагән дзуринағ, әмбисондән хәссинаг комбәстү фарнамондай хайджын ут! — йә худ систа Бәрәзг дзуары бын ләууягау, әмә дыууә фарсы фәндаггәттә ирон фарны хъомысәй кәрәдзи әүүәнчы баңысты.

— Нә комбәстәм бәркәдтә хастой фыдәй фыртмә әхсизгоны уазджытә әмә, әфцәгыл күү әрыздахат, уәд нәм әхсәвиут бакәнүт! — фысымы әфсармы баңыд Бекъя.

— Амондҗын уазджытә уәм фәңәүәд! — уазәджы бынаты дзуры әгъдауыл Бәрәзг дәр. — Сабыргай цәут әмә уә маҳ дәр әйиафдзыстәм. Әххәст әфцәгәй акәсәм нә фыдәлти хүссарварсы бәстывәрдил, кәддәра кәстәрты зәрдәмә цас фәңәүид. Әз дзы дыууә фәлтәрән әмбәлттимә ахызтән, әмә диссаджы райдзаст цәрәнбәстә у...

Мамысоны әфцәг, астәуыстәгау, әвдисәнәй баззад Цәгат Ирәй Хүссар Иры әхсән. Әнусты дәргыи йыл дыууәрдәм фәхызтысты алы адәмты знәмтә кәм хәларады монцәй, кәм та — фыдәхады тавицәй... Бәрәзг дәр йә рәстәдҗы ауәттытә кодта бәстәтыл әмә хорз зыдта Рацъгомы уавәртә. Бәхтәй дәр нал рахызтысты, афтәмәй фәкастысты уырдыгмә сау хъәдәй әмбәрзт уәрәх кәмттыл, әмә күйнә фәңәдаид сә зәрдәмә йә кәстәртән:

— Уыйбәрц тархъәдтәй әмбәрзт кәмттә ирон адәмы уыдышты?!

— Әмә кәдәм әххәссыдысты?

Бәрәзг сәм ләмбынәг фәхъуыста, стәй, бәстывәрды хәрзтәм нәмттәй амонгәйә, бамбарын кодта царды рәестад:

— Әфцәдҗы рахиз фарсы хәхтәй әппәтү бәрzonдdәр у Тыбилса, әмә уый цыти дон Цъянцъахи кәлү ам дәләмә Рионы стыр донмә. Уыданы былты зәххытә Ос-Бәгъатырты дугты уыдышты нымад Ирыстоны исбоныл суанг Күытаусимә. Ам бынәй тархъәдты астәуты, әфцәгмә хәстәгдәр хъәутәй артәйи цардысты ирәттә әмә гуырдзиәттә иумә,

дыууæ гыщыл хъæуы та — ирæттæ хибарæй. Уæллагдæр ирон хъæуы æхсæвиуат дæр бакодтам цалдæр барæгæй иу æрæгвæззæджы, фыщæг митуарды.

— Ардыгæй Оны калакмæ бирæ ауайын хъæуы? — цымыдисæй фæрсынц Бæрæзджы йе 'мбæлттæ æфцæджы саргъауыл уæлбæхæй лæугæйæ.

— Бæхыл аходæнæй сихормæйы цыд у.

— Ардыгæй Күытаусмæ та?

— Эвæстиатæй — дыууæ боны цыд.

— Ирон адæм Оны калакмæ цæй фæдыл тынгдæр æфтыдышты?

— Ирыстонмæ æппæттæй хæстæгдæр армукъа уыди Оны калачы, æмæ уырдæм цыдышты алы кæмттæй ирон адæм цæхх, гæн, цыллæ æмæ хъуымац æлхæннынмæ, уæййагæн та хастой уаргъы бæхтыл цыхт æмæ къуымбил, скъæрдтой фос, — бæстон бамбарын кодта Бæрæзг Ираэй Гуырдзыстоны астæу сæудæджерады ахастытæ, стæй æвæстиатæй изæры рухсыл фысымты кæрты æрфистæг сты...

* * *

Рæстагæй цæрæг фæллойгæнæг адæмы иу кодтой кæддæриддæр æрдзон æмæ æхсæнадон уавæртæ хорзæй-æвзæрæй, зынаэй-æндонæй. Иу æмæ дыууæ хатты не скодта æххормаг азтæ дзыллæтыл, алы рæтты цæргæйæ, фæлæ уазæггад æмæ фысымæттады фарн næ сæфти фæндаггæттæй бынæттон цæрджыты астæу. Мардæрциды рæстæджы дæр уазæг ирон хъæубæстæм хаста уды бæркад, æмæ йын æгъдауыл фысым уыдышты, цы æрæййæфтаид фæллойы хæрзтæй, уымæй... Бекъа йе 'хсызгоны уазджытæн нæл сæгъ акусарт кодта... Ирон фарны уагыл кусарты фыдызгъæлæй сæр æмæ бæрзæй, базыг æмæ сгуы, уæн æмæ мурзæг фæрсчытæ, раззаг хуылфы-дзуумæттæй физонæг бæстон фыхæй æрæвæрын кодта цæхх æмæ донимæ æртæкъахыг уæрæх тымбыл фынгыл лæггады кæстæртæн, йæхæдæг хатыр курæгау Бæрæзгмæ дзуры:

— Хуымæтæджы фынгæвæрды æгъдау — куыдхистæрæй, æмæ уæллагварсæй ды сбад...

— Уæле сбадынæн — фысымы æгъдау, æмæ йæ цæмæн халæм? — сабыр хъæлæсæй дзуры Бæрæзг.

— Фысымы уагыл хистæрæн чи сбада, ахæм лæгтæ næ хъæубæсты ис, фæлæ сæм næ фæдзырдтам æнæ кувинаджы æртæ

кәрдзыны әмә нозтәй. Гъемә уыңы әгъдау фәzzәджы хор-әрзадмә уадзәм, — бавнәлдта Бекъа рахиз къухәй Бәрәзджы цонгмә, әмә дыууә фарсы бартә сә хәсты әмвәз аләуудысты... Сбадти Бәрәзг фысымты фынгыл хистәры бынаты, әмә стыр әмбисәхсәвмә фәнүхас кодтой иумәйаг Ҙарды уавәртүл, стәй бауләфындысты...

Боны уаздҗытә аходән баҳордтой, фәрнджын фысымтән стыр бузныггадәй хәрзрайсом загътой әмә цәгатфәрстү бәхвәндагыл се 'ргом Захъамә сарәзтой. Уым дәр иу әхсәв фесты, стәй Захъайы әффәгыл ахызтысты Күирттаты коммә, әмә бәстон әркастысты Хилачты фидары арәзтмә... Рагон диссәгтә әмә әмбисәндтән — әрдзон әмә әхсәнадон дәнцәгтә-цәвиттонтә цәгатәй, хүссармә кәмдәриддәр Ирыстоны зәххыл. Чөрдүгәй йәм нә ләбурдтой фыдгәнәг әрдонгтә, ахәм бынат нал бazzад, әмә уыңы уавәрән аргъ скәнүн хъуыди фәстагмәйи ирон фәлтәртән күрыхон зондәй, рәстәдҗы ахаст әмә бәстывәрды уавәртә бәстон хынцгәйә, фыдәлты фарны фәзминаг хәрзтә әмә фаянаг фыдәхтәм рәстаджы цәстәй қәстәй...

— Нә балцы қәрон цас раст хатдзәгтә скәнәм, уымәй ахадгә уыдзысты нә дардәрү иумәйаг уынаффә-хъуыддәгтә, әмә уә хъуыдитә зәгъут, — бар радта Бәрәзг әгъдауыл йә қәстәртән.

— Цы федтам әмә фехъуистам кәмттыл, хъәутүл зилгәйә, уыдан дзурәг сты Ирыстоны иумәйаг уавәрыл, — қәстәрты разәнгардән ныфсаевәрдау ныхас бацайдагъ кодта Бәтәг. — Гъемә әркәсәм нә иумәйаг әнттыстытә әмә къуыхытәм дзыллон фарны домәнтәй. Кәй зәгъын әй хъәуы, алы кәмтты әмә хъәутү ис хицән уавәртә күйд әрдзон, афтә әхсәнадон уагәй дәр, фәлә, фадәттә хынцгәйә, иумәйаг хатдзәгтә скәнәм. Сәйрагдәр күистәгтүл радыгай әрләү-уәм афәдзы афонтә әмә бәстывәрды уавәртәм бәстон қәсгәйә. Афтид голлаг хъен нә ләууы, әмә уал нә сәйрагдәр күист у цыргъисәнты рагфәzzыгәндтү хор бафснайын әмә хойраджы ныфсаәй қәрәдзийи әүүәнчы бацәуын. Уәдмә та әмбәлү хъәутү әхсәнү Ныхасты әмбырдтә саразын әмә иумәйаг уынаффәйи ләгтә равзарын фыдәлты уагыл.

— Хъәутү Ныхасты әмбырдты уынаффәйи ләгтү равзарыныл фәстиат нә хъәуы, цас тагъидәр, уйлас — әвәсмондәр,

— цыбырәй загъта Тәгә, әмәе йын рәесты әвдисәны ныллау-уыд Гәмәт, цыма ныхас бакодтой, афтә:

— Фыццаг хъәуты Ныхәсты сты равзаринаң әхсәны ләгтә, стәй та — кәмтты.

— Хъәуәй коммә әевзәрст әхсәны ләгтән хъәуы рәстәй җәрәг әмәе кусәг хәрзуудыбәстә адәймәгтә, — фәбәлвырдәр кодта қәстәрты әмбаргә хъуыдитә Дзанг, әмәе Бәрәзг, рай-ондәй йә сәр банкьюиста, цыбырәй хатдзәг скодта:

— Хуыщауы зәрдыл хорзәй ләуут, қастәртә! Ныхас қәнын күяннае хъәуы. Фыццаг хәдзары бинонтәе банихас қәнынц, стәй әмвәндәй сә күистәгтәм бавналынц. Афтә у хъәубәсты әмәе комбәсты хъуыддаг дәр, фәләе махән нае балцы хатдзәгтә әхсәны рәгъмә хәссинаяг сты хъәуты ныхәстәй раздәр Ирыстоны әппәтәй карздәр дзуары бын, әмәе Бәтәгимә күид банихас кодтам нае балцы размә, уыци әмгъуыдән ивән най. Әртә ләгәй уәе комбәсты хистәртимә банихас қенут, әмәе Атынәджы размә хуыщауобоны мах дәр афоныл ңәудзыстәм нае иумәйаг нысангонд бынатмә — Дагоммә...

Уыци бәрәг дзырдәй дыууә къорды бәлцәттә сә хәдзәрттыл райондәй сәмбәлдысты, әмәе сыл бинонтә дәр күяннае бацин кодтаиккой: иуәй, къуырийы балцәй дзәбәхәй әрыздахтысты, иннәмәй, ныр исты ног хабәрттә дзурдзысты!..

Зәли әмәе Болайыл сә фәлмәнуаг дадайы балцәй әрыздахән бон уәлдай тынгдәр ныддаргъ. Райсомы хурыс-кастәй изәры фос дуңын афонмә фәндәгты разынәнтә әмәе әрбазынәнтәм әнхъәлцауы цымыдисәй кастысты. Гъемә күиддәр Бәрәзджы цъәх бәхы Уәлцәндтәй әрбахизгә ауыдтой, афтә йә размә тәркконәгәй уадысты, әмәе зәронд ләг фырахсызгонәй йә ңәстыйыгтә күяннае асәрфтаид: цотәй зәнәджы зәнәг аддожындәр сты!

Болион дәр, әхсыры къәртайыл хәңгәйә, тыргыы бахи-зәны ләууыд, йә кадавар бинонты әхсызгон змәлдмә кәсгәйә. Әхсызгәттә дыууәрдәм ңәугәйә фылдәр ахадынц царды хәрзтыл цыфәнды уавәры дәр...

ДАГОМЫ СЫГЪДӘГ МАДИЗӘН

Ирыстоны кәмттәй сәйрагдәрыл нымадтой нае фыдәлтә Уәлладжыры комы, күид әмткәй бәстывәрды астәуыстәг

әмәе астәумагъз, афтәе. Комыл ном әвәрд әрцид йәе рагондәр хъәутәм амонгәйә, Уәллаг Ур, зәгъгәе, әмәе уыдонмәе хаудтой Урсона, Донысәры, Дагомы, Цъамады цыппар хъәуы.

Цәгатәй хуссармә мыггәгты раззәрдмә бәстон куы әркәсәм, уәед сәе фылдәр апырх сты Уәлладжыры комәй. Уәлладжыры комыл нымад әрцид куынфәстагмә Әрыдоны дыууә фарсы зәххывәрд Ныхасы нарәгәй Къасарайы нарәгмә. Уырдыгәй Зәрәмәгмә у Къасарагом, стәй райдыцта Туалгом. Туалгом дәр фәци дыууә дихы Зәрәмәгәй фаләмә: гали-уырдәм айтынг Наргом, рахизырдәм — Мамысонгом.

Ирон дины, уырнынады равгәй сәйрагдәр дзуәрттә әмәе кувәндәттәм куы әркәсәм, уәед сты Әрыдоны фәрсты Ныхасы нарәгәй Мамысонмә: Ныхасы Уастырджи, Уыналы Стыр Наф, Дагомы Сыгъдәг Мадизән, Къасарайы Мыкалгабыр, Цъәйы Реком, Тибы Тарапанджелоз...

Ирон адәммә Хуыцау әмәе Уастырджийы фәстәе стырдәр, каджындәр бардуагыл-зәдыл нымад цыди раззамантәй фәстәмә Мады Зәд — мадәлты әмәе цоты, зәнәджы сыгъдәг бардуаг, әмәе йәе хуыдтой Сыгъдәг Мадизән. Сыгъдәг Мадизәнди дзуар-кувәндөн уыди Уәлладжыры комы Дагомы хъәуы. Уырдәм йәе боны цыдысты комбәсты адәм сыгъдәг кувинәгтимә. Мадәлты әмәе цоты бардуаджы номәй уыйас ахадән сси ирон адәмән, әмәе цины бонты, кувидты әмәе чында зәхсәвты заман йәе номыл сәрмагонд сидт кодтой Хуыцау әмәе Уастырджийы фәстәе. Сыгъдәг Мадизән хәрзаудән кодта мадәлтыл әмәе цотыл, хызта сәе фыбылызытә әмәе низтәй, әфтыдта сәе удыхъәди фәзминагдәр хәрзтыл. Уыйадыл ногтуырдыл әфтыдтой дзуәрттә — табуяджы нысәннәттә, кодтой сынчытә сәе ног дарәсыл. Мадизәнди дзуары бын хордтой рәстаудән ард әхсәнадон уагыл, әвәрдтой дзы әвдисәнни цыындытә сыгъдәг әрмәгәй... Дагомы Мадизәнди кувәндөнни бадтысты комбәсты уынаффәйи әхсәнни ләгтә әмәе рәстауазәнәй лыг кодтой быңауг фарстатә — хъуыддәгтә. Ос-Бәгъятырты дугты Дагомы Мадизәнди дзуары фәз уыди Ирыстоны тәрхоны ләгтү бадән — Ныхас куыд сабыр царды, афтәе хәстон уавәрты дәр.

Хъәуты, кәмтты уынаффәйи Ныхастә фыдәлты заманты дзурәг уыдисты адәмы әхсәнадон цардарәзты фәткыл куыд социалон, афтәе барадон уагәй дәр. Уынаффәйи Ныхасты уаг

әмәе фәткыл уыди сәрмагонд фәэтәе хицән хъәуты, кәмтты ерысы хъәзтитә кәнынән. Бәстывәрды әрдзон фадәттә хыңғайә, хъәуты егъаудәрты алыварс әхсәнадон уавәрты әмбырд кодтой къаддәртә, әмәе комбәсты номәй хәңгәйдисты иу фәткыл. Уыйадыл кәмттә дихтәе кодтой хицән әхсәнадты сәрмагонд зәххы араентимә, әмәе бынтон әмвәнд — әмзонд кәм уыдаиккөй. Фәләе әмткәй иумәйаг фарны рохтыл хәңгәйдисты хъәуты, кәмтты әхсәны ләгтә. Әхсәны ләгтү әвзәрсторы бынәттон цәрджытә сәрмагонд уавәрты сә бәрәг фәзминағ миниуджытәм гәсгәе. Къанингәр кәмтты уыди социалон-әхсәнадон уагәй иугай әхсәны Ныхастә-уынаффәдәттә, егъаудәр кәмтты та — дыгай. Зәгъәм, Уәлладжыры комы уыди цалдәр әхсәны Ныхасы: Дагомы, Әрхоны, Нузалы, Ходы. Туалгомы уыди әртә Ныхасы — Зәрәмәджы, Нары әмәе Лисырийы. Кәй зәгъын ай хъәуы, әппәт Ныхасты дәр хивәндәй уынаффәгәнджытә уыдаид. Уәдәе, исбоны цәстәй кәсгәйә, әхсәнадон уагәй аргъ кәнгәйә хицән кәмттә әмәе хъәутә сәрбәрzonдәрәй кастысты фәрсагдәртәм. Уыйадыл цыдысты масти фәдым алышафсәннәй. Гъемә ахәм уавәрты адәмы бәрны баңауынән хъуыди стыр нығс әмәе хъару, зонд әмәе әрхъуыды иугъәдон рәстаг әмәе хәрзудыбәстәйә. Царды уавәртәм ком-коммә амонгәйә амытой фыдәлтә: кәнәе — әфсарм, кәнәе — тас, зәгъәгә. Әфсармджын адәймагимә әнцион дзурән вәййы уавәрты ахәстү. Әнәфсарм зындырдәй зындард у, әмәе хъуамә тәрса адәмы карз тәрхонәй, фыдәх әмәе азымәй. Хуыщау әмәе адәмы хорзәх куыд ахадынц дунейы тыгъадады, сә фыдәх дәр афтәе ахады, әмәе рәстайдәны домәнтә әххәст кәнын у сәйрагдәр хәс алышафсәннәй дәр әрдзон фәткыл.

* * *

Әрдзон хәрзтә әмәе фыдбылызтә ныхмәвәрдәй әмдзу кәнинц дунейы тыгъадады, әмәе сын ивән най адәмы иумәйаг фәндоныл. Ивын хъәуы әрдзон-гуырдзон уагыл адәмы хидарыны уаг, рәстәджен әмәе бынаты уавәртәе бәстон хыңғайә-ны-майгәйә. Адәймаг у әрдзы сконд әмәе йын бар най уымәй иппәрд уәвүинаен, хивәндәй әрдзон- гуырдзон хәрзты ивынән, халынән. Зәххыл цыдәриддәр ис хорзәй-әвзәрәй, хыыгәй-әхсизгонәй,

уарзтәй-фыдәхәй, уыдан сты уәвүны әмә цәрыны мадзәлтәе цәрәгойтән, әмә адәймаджы цәрәгойты астәу Хуыща скодта уәлдай зондджындәр, стәй бәрнондәр. Уыцы уавәры адәймаджы цардвәндаг у дзәвгар даргъдәр әмә бәллищагдәр цәрәгойты цардәвәндагәй. Адәймаджы цард кәнен бәрәг дыууә дихы: иу — уәлон дуне, иннае — мәрдтыйбәстә. Бонтә әмә әхсәвтәй баргәйә адәймаджы цардвәндаг у цыбыр уәлон дунейи, мәрдтыйбәсты та — әнәхъуаджы даргъ. Уыцы хъуыдыйә әримысың адәймаг мәрдтыйбәсты дзәнәт әмә зындоны уавәр дәр: уәләуыл рәстәй чи фәцәры, уыданы Мәрдтый бардуаг Барастыр дзәнәтмә барвиты, фыдгәндәй цәрәдҗы та — зындонмә. Афтәмәй әрдзон уаг әмә фәткыл дзәнәт ис уәлон царды цыфәнди зын уавәртү дәр, мәрдтый та у зындон әмьир талынгәй, иугәндзоны уымәләй, уазаләй. Адәймаг уымән амәлү, әмә зәрдә йә кусынәй ныллаууы алы әфсәннәтәй, сәрү магъз хъуыды кәнинән нал фәбәззы, әмә мард буар фыдуавәртү бамбийы, сыйджыт фесты. Уыцы әрдзон уавәр нә әнахуыргонд фыдәлтә әмбәрстой. Мәрдтыйбәсты хәрәнтә әмә цәрәнтә нал вәйи, әмә адәймаг уәлон дунейи цы фена хорзәй-әвзәрай, уйй — йәхи, мәрдтыйбәстәм хүйнҭа әмә әмбәлтә та сты дзәгъәлы, уәгъды.

Ирон дины кәнонтә әнгом баст сты уәлон царды әмә мәрдтыйбәсты мидисимә. Ирон дины-уырнынады хъомысәй фесты әртә дихы ирон адәм дәр иннае знәмтү астәу. Фыццаг къорд — рәстәй цәрәг әмә рәстыл кусәг фәрнджын адәм әмә әрвонг цәстәй кастысты дунейи скондмә, Хуыцауы раттинәгтәм. Уәлон цард сүн уыди цыфәнди фыдуавәртү дәр зынаргъ — дзәнәт, мәрдтыйбәстә та — әнад зындон. Ирон адәмы дыккаг къорд Хуыцау әмә ие сконд зәдтүл әүүәндыйсты куырмәдҗы, цардысты мәнгард әмә фәлывдәй, мәләтәй тәрсгәйә әрхъуыды кодтой мәрдтыйбәсты зындон әмә дзәнәт, стәй сә мәгуыр уйтән — әнәмәлгә дуне уәларвон тыгъады. Ирон адәмы әртыккаг къорд цардысты куыдфәндыйә дыууә хуызы дингәндҗыты әхсән әнә фарны хәрзтәй бәрнагтау. Гъемә уыцы әхсәны уавәрән цәрәццаг әвдисәнтә сты фыдәлтыккон әмбисәндтә, зонды әмә цардыуаджы цыбыр ныхәстә, әмә сәм ләмбынәт байхъусәм, кәддәра цас раст хъуыды кодтой:

*Иу — Хуыңау! Хуыңауы динәй арвмә хауы дур.
Хуыңауы дин — рәстаг дин.
Ирон дин — Хуыңауы дин, Хуыңауы рәстад.
Хуыңауыл әүүәнд, әрмәст дә кард цыргъәй дар, дә
топпыхос — хусәй.*

*Әнәдин адәймаг — әнә Хуыңау.
Әнә Хуыңау адәймаг — әнә мард, әнә дзуар.
Хуыңаумә кувыс, уәд — рәстәй.
Хуыңауән кувинаг кәнис, уәд — сыгъдәг фәллойә.
Хуыңау алкәй кувывдмә нә хъусы.
Хуыңау рәстәй цәрдҗытәм хъусы.
Йәхи фыңбылызызәй чи хизы, Хуыңау дәр уыданән
әххуыс кәны.
Хуыңауы рәстаг дин адәмты иу кәны.
Рәстаг дин адәмты кәрәдзиуыл нә ардауы.
Адәмты иу Хуыңау сഫәлдышта.
Алы адәмән хицән Хуыңау нәй.
Алы адәммы хаттән дәр ис йәхи Хуыңауы хай.
Алы адәмән дәр йә Хуыңауы хай у йәхи хуызән.
Хуыңауәй әнә хәс адәм нәй.
Хуыңауәй алчиидәр иу хәс дары, әмә фидинағ у.
Мард удыгәстән — хәринаг.
Мард — кәүинаг.
Мәрдты бәсты хәрәнтә әмә дарәнтә нәй.
Уәлон царды цы фенай, уый — дәхи.
Мәрдтыбәсты дзәнәттыл чи әүүәнди, уый уәлон
царды хәрзтәй әнәхай фәвәййы.
Хуыңау әппәт рәдидтә әмә тәригъәтә нә хатыр
кәны.
Рәстаг ләдҗы тәригъәд нә сәфы.
Рәстаг адәймаджы тәригъәды баңытә, уәд дын
мәрдты дәр фидинағ у.
Рәстаг ләдҗы тәригъәд, ирон хәссау, ләдҗы фәсте сурый
Мәрдтәйничима раздәхт.
Мәрдтәм хуынта әмә әмбәлтәй мә ныууадз!
Рын күиста, әмә — сауджынән.
Сауджын — цәрәнбонты саударәг.
Фәнди ног мард, фәнди ноггуырд — сауджынән йә
аргъяуағгаг.*

Сауджын әмә молло кәрәдзимә чылдымыздәхтәй бадың, Карст-барстәй ахадыңтой ирон фарны хәрзтә әмә фыдәхтә рәстаг адәмь царды. Рәстаг адәм сәхи удты фыдәбон әмә хәрзәбонәй кодтой сенгонды хатдзәгтә әхсәнадон уагыл. Әнусты фәлтәрдзинад ләууыд әвдисәнау хистәртәй кәстәрты астәү... Кәрәдзи бәрны, әууәнчү цәугәйә фәдзәхстөй сәхи Хуыцау әмә йе сконд зәдтылдауджытыл. Сәхи сыгъдәг цәстомән аргъ кәнгәйә цыдысты әххүйсты — ләттәтү...

Цыргъисәнү размә сәрдигон күистәгтән кәрон дәр нәй: иуәй, хосгәрдәнмә цәттә фәхъәуы, иннәмәй — хүмәгәрдәнмә. Хор әмә хосы бәркәттәй райгонд уыди ирон хъәубәстә даргъ зымәдҗы. Хор әмә хосы хъомысәй ахадыңтой ирон фынгәвәрды әгъдәуттә афәдзы дәргү...

Хуссарвәрстү хъугомты раггонд хүимтү әвзар раздәр цәттә кодта, әмә-иу әүүәрдүнән күү фәбәззыдысты, үәд-иу адәмь зәрдәты цәрыны ныңға баңыд дыууә азы хорхъуа-гәй. Рагацу сә цәститыл уадысты әфсирджын хорты уыгәстә әмә найгәнән мустә, ногзылд күрәйттә әмә хоры сәртәй күивдә, чындахастытә әмә чызгәрвыстытә.

Фидәнү хүиздәрил әүүәндәгәйә тирнидтой Атынәдҗы размә хуыщаубони Ирыстоны кәмтти уынаффәйи ләгтә дәр саргъыбәхтүл Дагомы Мадизәнү дзуары фәзмә, әмә бынәттон хъәубәстә фысымы әфсармы күиннә баңыдаик-кой боны әмбисы!.. Хойраг нәй, фәлә урсаджы әмә сойаджы хъомысәй уазджытән баләггад кәндзысты әгъдауыл, фәткүл... Фәлә Сыгъдәг Мадизәнү дзуары фәзы фынгәвәрды размә Дагомы хъәубәстү хистәртә фысымы уагыл сәмбәлдистү сә цыты уазджытыл: әгъдауыл сын райстой сә къухтә, бафсайдтой сын сә уәлдай дзаумәттә саргъәй уәй-лаг нымәты онг, бәхтү сахсәнтимә ауагътой хизынмә, стәй әвәстиатәй рабадтысты әхсәнү Ныхасы. Фысымы әгъдауыл сәрәй бады Дагомы хистәр Къандз, нылләггомау карджын ләг сәрдигон дәрдҗын фәлысты. Сәрхил — даст, фәлә цыбыр әлвид зачъетә халасдзыдәй зының дәргъәлвәст къәсхүиртә цәстомыл. Хурәргомәй донхуыз нымәтхудыл уәлдәр схәцыд, цәст ахаста ныхасы зиллаккыл әмә райгонд хъәләсүуагәй дзуры:

— Абон Атынәдҗы размә хуыщаубон у, әмә не 'рымбырд

рæстмæ фækæнæд Дунейы фарн!.. Цæй тыххæй æмæ цæй сæræн у нæ абоны ærbамбырд, уйй æмткæй æмбарæм æмæ кæрæдзимæ лæмбынаæг байхъусæм хистæрæй кæстæрмæ. Сыгъдæг Мадизæ-ны дзуары фæзы фыцаг мах, мыйиаг, нæ бадæм уынаффæйы лæгты номæй. Ос-Бæгъатырты дугты Ирыстоны тæрхоны лæгтæ ам бадтысты, æхсæны хъуылдæгтæ дæр ам лыг кодтой. Уæды заманты Иры зæххы араптæ æддеуæттæм æххæсссыдисты. Зæххыл азæй-азмæ, заманæй-заманмæ ивддзинæдтæ куыннæ цæуы аæрдзон хъомысæй, Хуыщауы фæндонæй, фæлæ адæмтæн се 'хсæны хуызивæнтæ æмæ фыдбильзæтæ фылдæр цæуынц сæхи аххосæй. Ос-Бæгъатырты дугты дæр цард иугъæдоны сойæсæрстau фæлмæн кæм уыдаид, фыдæлтæ æмхуыizonæй рæстau-дæн нæ кодтаиккой. Фæзминаg хæрзтимæ фауниаг фыдæхтæ æмдзүйæ кæрæдзимæ быщæуæй лæууыдисты, æмæ абоны ирон адæмæн уыдæттæ зонын æмбæлы. Фидæны хуыздæрмæ тыр-нынæн ивгъуыд азты æнтыстытæ æмæ къуыхçытæ сты хынци-наг-нымаинаг. Гъемæ, къуырийы балцы чи уыди, уыдоны хъуы-дитæм байхъусæм куыд хистæрæй.

— Уæ барлæвæрдæй стыр бузныг стæм, фæрныг хъæубæстæ æмæ уæм æхсызгоны уазджытæ цæуæд амонды фæндæгты! — йæ мидбынат фестæгau кодта Бæрæзг, афтæмæй уæзбын хъæлæсæй дзуры: — Къуырийы балцы цы федтам, уыдон бирæ дзуринаg сты, фæлæ дзы æнæ зындгондæй ницы и. Хъæуæй-хъæумæ, комæй-коммæ нæдæр æмхуыizon хæрзтæ ис цæрынæн, нæдæр — æмхуыizon зынтæ. Äмхуыizon æрдзон уавæрты дæр хицæн хъæуты æмæ кæмтты адæм фæцæрынц алы хуызы. Уæдæ æмбисондæн куыд бæzzад, афтæ ис алы комы дæр хæдзарæн фæтк, хъæуæн æгъдау кæм фæзминаg, кæм та фауниаг миниуджyтимæ. Гъемæ, хæрзтæ фыдæхтæй сты æвзаринаg, фыдæхтæ — хæрзтæй æрвylбoны куыстæгты ахæсты. Хæрз цыбырæй раст бафиппайдта царды уавæр нæ буç фысымты хистæр: иугъæдоны сойæсæрстau цард фæлмæн æмæ адæжын никуы уыди. Цин æмæ маst æмдзу кодтой æмæ кæндзысты, цалынмæ ацы сай зæххыл дыууæ адæймаджы цæрæг уа, уæдмæ. Дунейы фарны хæрзтæн æмæ фыдæхтæн ис тæраз рæстытæ æмæ зылынта барынæн. Уыйадыл адæмæн стыр ны-мадæй фыдуавæрты раст ныхас вæйиы сæ ирвæзынгæнæг, мæнг ныхас — сæ сафæг. Кæстæрты цæст уынагдæр, зæрдæ — æнкъя-рагдæр, æмæ нæ развæлгъуы балцы цы федтам хорзæй-æвзæрæй,

уыдонаң әвдисән сты, әмәе сәм бәстон байхъусәм, — ныхасы бар радта йә балцы қастәртән.

— Хуыцауы зәрдыл хорзәй ләуут, наң буң хистәртә! — фестәгай кодта Бәтәг худаистәй әмәе хәрз ңыбырәй бамбарын кодта уавәр: — Дыуә азы хойрагхъуаг фәзынди әппәт кәмтты ңардыуагыл дәр. Хоры цухәй фәңүудытой ағъдәуттә дәр. Кәм дзы қәуыл сәмбәлай, уым ныфсәвәрды ныхас — стәм, мәгуыры сагъастә — бирә. Сә сәйрагдәр сагъас у фәззәджы хорәрцидыл, фидәни ҳуыздәрый ничиуал бәрәг әүүәндү. Гъе ңыфәндү фыдуавәрты дәр әхсәны ләгты сәйрагдәр хәс у рәстәжды-дуджы ахәсты ныфс раттын адәмән әмәе бәрны ҳъомысәй се 'үүәнчү бацәуын...

— Хорты әфсир кәмтты әмхуызон ҳъомысдҗын наң, фәлә фәззәг куы фәхорз уа, уәд рәстәмбисәй зымәг арвитыны фаг уыдзысты, — ныхас фәбәлвырдәр кодта Дзант. — Амал уәвләй, бәстон бацәттә кәнын ҳъәуы ҳуымгәрдәнмә әппәт мадзәлттәй дәр. Күсәнгәрзимә ҳъуыдыйаг сты тылләт әфснайән бынәттә мусәй күтүйи онг. Күсәтдых хәдзәрттән уәлдай әххуыс наң бахъаудәни, фәлә сидзәргәстә әмәе әнәбындар зәрәдтә алы ҳъәубәсты дәр фәкәсинаг сты. Фыдаелтыккон фәтк нын амонын наң ҳъәуы: зиуттәй бахъуыды бонты фәрнәджын ҳъәубәсты күистуарзаг ләгтә әмвәнд-әмдыхай арәстор бәстыхәйттә, карстор хос әвәгәсәгдәр бинонтән.

— Әхсәнадон уагыл хоры әмәе фосы ахсджиагдәр күистәгтә дзәвгар сты, стәй уыңы иу рәстәгыл кәрәдзи әййафынц кәм бәрәг раздәрәй, кәм та бәрәг фәстәдәрәй, әмәе уыңы уавәртәм әркәсүн ҳъәуы бынаты ҳъәугай, комгай, стәй әвәстиатәй барәвдз кәнинағ сты алышан дәр ҳъәуәй — ҳъәумәйи фәндәгтә әмәе хидтә әхсәнадон фәткыл, — раннымадта Гәмәт рагацауы күистәгты, әмәе Къандз фысымты хистәрү бузныгадәй зәрдиаг арфә ракодта уазджытән:

— Къуырийы балцы бәстон әркастыстут кәмтты ңардҗыты уавәрмә, хәрзаудәнәй бахынцтат сә тыхстаг ҳъуыдыйтә, әмәе уә Дунейи фарн амондҗын фидиуджытә фәкәнәд! Мәгүүрдзинад адәмты ныхстуатмә тәрәи кәм әххормаджы, кәм та бәгъиңәдҗы адәргәй, фәлә рәстаг адәмы ныфсән мәләттәй раздәр сәттән наң әмәе сә ңыфыдәр зындинәдтә сахуыр кәнынц ног хәрзтыл, ног ныфсәвәрды ҳъуыдыйтыл.

Æвзær йæхицæй әмбисæндтæ фæхæссы, әмæ уæ бауырнæд, иу лæгæй æз дызæрдыг кодтоң, не 'туыдзæг митæм кæсгæйæ, уæдæ кæд Ирыстоны лæгдоны хуызæн лæг нал и, зæгъгæ. Фæлæ әнæныфсы хъуыдты ахæсты рæдыдтæн. Зæры бонты тых куыд сысы, афтæ зонд дæр цуды, фæлæ лæггады кæстæртæ хистæртæ ныфс сæттын næ бауадзынц, әмæ уыцы фарны бастæзинады фæрцы тырнынц фæлтæртæ фидæны хуыздæрмæ. Нæ къуырийы бæлцæттæм стыр æрхъуыды разынд кæмтты цардыуагмæ æркæснын уагæй, әмæ уын хъæубæсты номæй бузныг зæгъын. Зын у тыхст заманты адæмы бæрны бацæуын: тых әмæ ныфс имæ хъæуы стыр æрхъуыды, әмæ уæ Хуыщауы хæрзтимæ адæмы хорзæх дæр уæд! — фестади мидбынаты Къандз әмæ уæлдай бузныггадæн райста Бæрæзджы къух, йæхæдæг ма йæм дзуры хатыр курæгau. — Æгъдау хæсджынæй куыннæ базайæм, ахæм амондджын фæуæд næ абоны фембæлд!

— Эхсæны хъуыддагæн зын — йæ райдайын, әмæ næ фыцлаг æрбамбырды кæрæдзийы хъæр кæй бамбæрстам, уый райгondы сæрæвæрæн фæуæд næ фидæны бæстондæр уынаффæтæн! Мæ карæнты бон ма цастæ саразын вæйы хорзæй, фæлæ næ кæстæртæн Хуыщау бирæ цæрæнбонтæ саккаг кæнæд Ирыстоны әмæ ирон дзыллæйы фарнæн! — кæронбæттæны æлхынцæу әнгом æрбахæцыд Бæрæзг иумæйаг ныхасы сæйрагдæр хъуыдтыл, стæй ма фæдзæхсæгау бафиппайдта: — Нæ абоны уынаффæтæ әвæстиатæй фехъусын кæннын хъæуы адæмæн алы кæмтты дæр.

— Гъемæ фыцлаг фидиуджытæ фæуæд не 'мбырды кæстæртæ, әмæ уыдоны уæлвæд хъæуты сноггæниаг сты æхсæны Ныхæстæ, — кæронбæттæн скодта Къандз әмбырдæн, әмæ уийадыл әмхуызонæй фестадысты...

* * *

Дагомы хъæубæстæ сæ цыты уазджытæн фынгæвæрды номыл кусарт акодтой æгъдауыл равзаргæ næл фыс. Куывды фынгыл куыд әмбæлы, афтæ хæрзфыхæй æрæвæрдтой сæр әмæ бæрзæй, физонæг әмæ фæхсын, рахизфарсы хæйттæй — уæн әмæ базыг, мурзæг фæрсчытæ әмæ сгуы акувынæн, иннае фыдызгъæл айуарын æввонгæй фæуагтой сивыры. Уыдонимæ фæтчыгъæдæн æрæвæрдтой сыгъдæг дон әмæ цæхх, стæй дурыны науæгцагъд мисын... Ирон фынгæвæрдæн дзæвгар хуызтæ уыди, әмæ æппæтæн дæр сæ мидис әнцад куыстæгты хуызтыл

рәстәджы ахаст, бынаты фадәттәм комкоммә амонгәйә. Да-гомы хъәубәстә әппәт фарны хәрзтәй дәр цәттәе уыдисты әхсызгоны уазджытән баләггадмә, әрмәст әнә Хоры Уациллайы раттинәгтәй нәдәр әртә кәрдзыны скодтой, нәдәр күвинаджы бәгәны. Фосы Фәлвәрайы хәрзтәй ссардтой бадты адәм Стыр Хуыщау әмәе йе сконд зәдты нәмтә фыццаг физонәг әмәе мисынәй, стәй сойджын бас әмәе сыйғдәг донәй...

Ирон фынгәвәрды баиу вәййынц кад әмәе радәй әппәт дзыллон фарны хәрзтә. Фысымәггад әмәе уазәггадән фәллойы бәркад күиннә хъәуы, фәләе дзы сыйғдәг удты бәркадәй ахадгәдәр нәй. Фысымәггад әмәе уазәггады нуазәнты фәстә әгъдауыл гаджидауы сидтый фәкодтой, стәй зарыны, хъазыны фәткәмә рапхысты хъисфәндыры ныфсдәттәг зәлтимә... Уәдә күйд?! Уавәртәе аразәг сты, фәләе син әвдисән — күистурzonәй рәстаг адәм, әмәе цы хуызы фыдуавәрты нә бахауынц!. Рын сыл сагъуылы, бәгъынәг әмәе әххормагәй фыдгулыты ахәсты фәвәййынц, уәддәр сә ныфс нә бауадзынц цудын цәренын бәлицилтәй. Зарәг әмәе хъарәг әмдзу фәкодтой цәргәцәрәнбонты, әмәе ирон адәм цәргә дәр хъисфәндьыры зәлтәм хъусгәйә кодтой, мәлгә дәр...

Хъисфәндьыры зәлтәм хъусгәйә фәзарысты, фәкафыдисты бадты адәм, стәй хистәртә сә кәстәртән фәдзыратой фыдәлтыккон таурәгтәе әмәе каджытә...

Фысымты номән хъисфәндьыр райста Къандз әмәе фәлмән ныллағ хъәләсүуагәй дзурын-цәгъдын байдыдта иугәндзорны дзыхуагджынәй:

— Раджы кәеддәр, зәгъы, иу хъәуы фәрсәй-фәрстәм цардысты цырыхъгәнәг әмәе фәндиргәнәджы бинонтә хәларәй, уарзонәй. Сә армәйкөнд дзаумәттә адәмы цас әхсызгон хъуудисты, уымәй ифтонг хастой сә цәренын хәрзтә, фадәттә. Күистәй райгонд әмәе хидвәллойә рәвдиң сыхәттә сә хъәубәстү рәгъы кад әмәе радәй күиннә цыдаиккой: иуты әрмдзәф адәмы фадиварцән уыди фидыцы хос, иннәтү әрмдзәфәй зарәджы уәлмонц зәлтә зәрдәйыл әхсызгонәй әмбәлдисты. Гъемә, рәстәй хъусәг адәм, царды цин әмәе масть кәеддәриддәр әмдзу кәнынц. Фәдфәдил, зәгъы, дыууә азы фыццаг сәрды райдайәнты уазал рәстәг фәкодта, стәй — тәвд, әмәе хор не 'рзад. Әххормаг азты та сарәх вәййынц цәугә-хәтгә низтә, әмәе адәм цагъды кодтой. Фәмардысты

цырыхъгәнәджы бинонтә дәр. Фәлә, стыр диссагән, фәндиргәнәджы бинонтә фервәстисты, фәндүрү әмә зараджы ныфсадеттән зәлтәм хъусгәйә...

Дыууә азы әнә хорәрцидәй ирвәзәм наә бәстывәрды иннә хәрзты руаджы. Табу Хуыщауән әмә комбәсты зәйтәндауджытән! Хоры азарәй наә ничи амарди, әмә зәрдәйы хорзыл әмбәлд фәүт! Әнәмәлгә дуне наәй, фәлә — афоныл, рәстәгыл. Цәрыны бонты та гуыбыны хардзимә хъәуы зәрдәйы хәрзтә, әмә удты райгонд хәрзтәй хайджын ут!. Ныфсы барәг фәдисы бон авд әфцәдҗы сәрты ахызти әмәйә хәс сәххәст кодта, әнәныфс барәг әфцәгрәбүнәй раздәхт әмә цәрәнбонты хәсдҗынәй баззад. Нә ныфсы бардҗытә — кәстәртә, әмә сын хъәуы хәрзәмбәләг хистәртә иугъәдоны рәстагәй, цәстуарzonәй. Гъемә, фәрнджын адәм, афтид къухы хъыргы дәр наә бады. Цард у райгонд күистәй. Уалдзәдҗы цы байтыдтам, уыдонән рәстәг хәрзты бацыд әмә наә сәрдигон рәвдзытәй цәмәй Цыргъисәныл күистхъомәй сәмбәләм, уымән — бәрәг мадзәлтә әвәстиатәй... Хоры әмә хосы күистытә куы фәуой, уәд Уастырджийы болы размә къуырисәры — әрдхәрәны бол Иры дзылләйы әвзәрст тәрхоны ләгтән, әмә уырдәм хъәуы равзарын алы комәй дәр сәрмагонд минәвәрттә рагагъоммә.

ӘРДХӘРӘНЫ КЪУЫРИСӘР

Бон цәуы әмә йемә фарн хәссы, зәгъгә, ныхасән баззад фыдәлтәй, фәлә куыдфәндыйә әппәт адәмән — наә, уымән әмә фарны хәрзтә баст сты рәстагәй, хәрзуудыбәстәй цәрәг әмә кусәг адәмы удыхъомысимә стыр нымадәй. Магуса әмә әдзәстуарzonәй, фыдәх әмә хәләгәй цәрәг адәм фарны сыгъдәг хәрзтәм ницы бар дарынц, әвәлмонай хәрын әмә дарынәй уәлдай...

Дзылләйы цәрәнбонтә цы уаг әмә фәткыл фәцәуынц, уыцы уаг әмә фәткыл амад вәййынц үә фарны хәрзтә дәр. Ирон рәстаг адәмән үә фарны бындурутә әнцадысты райгүрән зәххы күистәгтыл хоры әмә фосы сыгъдәг бәркәдты хъомысәй. Хуыщауы сконд ирон адәм әмдзу кодтой фәлтәрәй фәлтәрмә Хоры Уацилла әмә Фосы Фәлвәраимә. Әппәт

куистағтә әмә фәлләйттә сын баст уыдисты дыууә бәркаддәттәг зәдимә. Уыдонимә бадтысты кувидты, чында-әхсәвты. Уыдоны номыл арағтой сәрмагонд кувәндәттә әмә сә бонтәм хастой сыйғадәг донәй, хосәй нывәндтә. Цины бәрәгбәтты уагътой сәрмагонд сидт — гаджидау сә номыл. Бәркәтә әмә амәндтә уарәгил нымадтой Мыкалгабыры, фәлә қәттәтә әгуистәй нә цыдисты хордәттәм, къәбицтәм, уый хорз әмбәрстой нә куистдзагъд фыдәлтә сәхи удты фыдәбонәй.

Куистағты әмә бәркәтты әртә бардуаджы — Хоры Уацилла, Фосы Фәлвәра әмә Мыкалгабыр — уыдисты ирон куист уарzon әмә кәрдзындәттон рәстаг адәмән сабыр царды нысәннәтә, әртыкъахыг тымбыл фынгау. Фыдәхы, фыдәнды бардуәттыл нымадтой ирон адәм тыхдымгәтты раудазәг Фыдуани әмә әрвнәрдү хиңау Йелийайы, фадынәджы низтә раттәг Алардыйы әмә Хәсты бархъомысы...

Цыбыр ныхасәй, нә куырыхон фыдәлтән фарны хәрзтә әмә фыдәнды тыхтә әрдзон-туырдзон уагыл ләууыдисты ныхәй ныхмә быңауәй, әмә сә цард уыди иугәндзоны тох, фидәни хуыздәрмә бәлгәйә, тырнгәйә...

Сыйғадәг Мадизәни кувәндона раз ныр дәр, фәдисмә сидәгай, айхъуистысты Ирыстоны кәмттыл фидиуджыты бардзырды хъәләсәй әхсәни ләгты рәстаг уынаффатә, әмә Цыргысәни къәсәрыл кусәг адәмы зәрдәты цәрыны ныфс баңыди. Рагагъоммә найгәнән мустәм базылдысты, дыууә әххормаг азы ривад куырәйтты баңалңаң кодтой. Хуымгәрдән әмә хосгәрдән кусәнгәрзты ифтонгәй ныхәй-ныхмә әрәвәрдтой райсынәввонгәй... Әхсырф әмә дзәбуг, Җәвәг әмә фәрәт ирон адәмы цардвәндагән әвдисәнтә кәд нә уыдисты зәххы әмә фосы куистытә әхсызгонәй кәнгәйә?! Кусәг-фәллойгәнәг дзылләтти тых әмә хъаруйә, зонд әмә әрхъуыдыйә хъомысджын кәд нә уыдисты әппәт фынгәвәрдтү бәркәтә бәрәгбонәй къатыбонмә?! Сылгоймаг әфсинты армәйконд хойрәттә систой уәлмонцдәр бәрзәндтәм Хуыңау әмә ие сконд зәдты сә кувинәгитимә... Әппәт царды хәрзтә әмә фыдәхтә әмдзүйә фәңдиисты зәххәй арвы астәу адәмтү номәй әхсәнадон уагыл. Иунәгәй, хибарәй, әнәфсонәй ницәмән ис уәвүйни хъомыс, әмә уыңы әрдзон сконды ахаст нә куистдзагъд, рәстәй цәрәг фыдәлтә хорз

әмбәрстой. Сәхи царды фәлтәрдәй кодтой хатдзәгтә. Сә фәстагмәйи бадтзондәй уыдисты сенгонд, әхсәны хъуыд-дәгтә кәнгәйә...

Ирыстоны уәды әхсәны-тәрхоны ләгты бастой дыууә сәйрагдәр хъомысы: иуәй — туджы хәстәгад, иннәмәй — әхсәнадон ағъдауы фарны хәрзтә. Әгъдау әмә туджы хәстәгадән уәды ирон әхсәнады уыди фидар әрдзон бын-дуртә рәестады әмә әүүәнчү, намысы әмә хәрзудыбәсты уагыл, фәткыл. Адәймагән — хицәнәй, адәмән — әмткәй сә хәс у барты фәлгәтты әвәрдәй рәестәй цәркүн әмә рәестыл кусын, рәестыл дзурын. Уыцы аертә хъуыддагәй иунәг куы цуда йә бындурај, уәддәр цардән адәмы иумәйаг уагыл рәзән нәй...

Уыцы дызәрдың сагъәстә зилдүх кодтой Бәрәзг әмә Бәтәжды хъуыдиты хистәр әмә кәстәры бынаты... Сә иумәйаг фәндәй разы сты: къурийи балц сын фәрәстмә, дард фәндајды әмбәлттәй райгондәй баззадысты. Коммәгәсәй хъуыстой кәрәдзийи хәрмә, әмбарынц дуджы ахаст, адәмы ныхстуаты уавәр. Алы кәмтты әмә мыггәтты минаевәрттә кәд сты, уәддәр ирон фарны домәнтәй иуварс нә баләудзысты зонгә-зонын. Уәдә әнәбары кәм фәрәдиой, уым сә азымыл басәтдзысты. Фәлә Ирыстоны кәмтты ныры социалон-әхсәнадон ныхстуаты уавәрты зын әрбамбырдгәнән у иу зон-дилхәстәй иу дзыллон нысанмә тырнағ адәмы. Әхсәни-тәрхоны ләгтә, рәестыл дзургәйә әмә кусгәйә, сә утәй арт куы фәңгәгъдой, уәддәр әнә дзылләйи әххуысай әхсәнады, Ирыстоны сәраппонд рәстмәйи хъуыддәгтә нә сараздзысты.

Әгъдауы әмә туджы хәстәгады хъомысы ис дзәвгар бәллицаг тыхтә-хәрзтә дзылләйи рәэстән, фәлә йә фыдахтә хынцинаг сты аеппәт царды фәзиләнты дәр... Хъарм нывәрзән әмә аддыйн хәринаң куыд здахынц сәхирдәм алы адәмтү минәвәрттү, афтә иуварс хәцинц әхсәни быцәй-уаг фарстатыл туджы әмә ағъдауы бастдзинады тәгтә дәр. Иу әмә дыууә хатты нә нылләууы мәнг әвдисән әхсәнә ләг тугәй, ағъдауәй хәстәгән фыдгәндү уавәрты әфсәрмәй, зәрдәхудтәй тәрсгәйә... Уыцы уавәры ирон әхсәнады фыдай фыртма әрцид дзәвгар фыдгәндә, әмә рәдыйты-азымты уагыл се сраст кәнинән хъәуы дзыллон тых әмә хъару, зонд әмә әрхъуыды, иугъадон рәестыл дзургәйә, кусгәйә. Рәестыл

дзургәйә, кусгәйә әмә цәргәйә ис ахсәны ләгтән адәмы бәрны бацәуән. Хуыщауы рәстад әмә уырнынады фәрцы бамбардзысты Иры дзыллә кәрәдзийы зәрдыуаг цинтә әмә мәеститы, ахсызгәттә әмә хъыгты хъомысәй. Дуджырәстәджы домәнтә хынцгәйә тәрхоны ләгтән кәрәдзийы әүүәнчы бацәуынән хуыздәр мадзал уыд рәстаджы ард бахәрын карзәр дзуары бын, әмә уыңы бонмә ирон ахсәнад йәхи цәттә кодта әппәт фарны хәрзтәй...

* * *

Уалдзәджы әмә сәрди цыргъисәнтә Ирыстоны кәмтты иу афоныл не'йиафтој әрдзон хицән уавәрты ахәсты. Зымәт кәм куыд дәргъвәтиндәр хаста уәлдай митджындәрәй, афтә раздәр әмә фәстәдәрты конд цыдысты хуымгәнәны әмә хуымгәрдәны күистытә. Гъе, фәлә әмткәй хоры әмә хосы күистытә конд цыдысты дзыллон уаг әмә фәткыл әппәт кәмтты дәр. Алы ирон әгъдауыл цәрәг хъәубәстә дәр цыргъисәни размә къуырисәры кодта куывд, дыщәджы та цыдысты хос кәрдыммә. Хуымгәнәнты фыщаг ауәдзарәнән куыд әвзәрстөй бәркадарм фәрнджын ләджы, хостәрдәнты дәр афтә әвзәрстөй хистәртәй фыщаг хәсндары уыгәрдәнү. Уыңы хуызы әвзәрст цыдысты хуымгәрдәнты фыщаг хоры уыгәс кәрдәг сылгоймәгтә дәр...

Үәхскауы хъәубәстә цыргъисәни куывд скодтой иннә хъәутү хуызән әнә хойраджы хъәстәйә, стәй дыщәджы хурыскастыл нәлгоймәгтә хос кәрдыммә ацыдысты, сылгоймәгтә хор кәрдыммә. Хуыцаубәтты мәйи дәргъы ирон фәткыл хъәубәсты күистхъом фәсивәд зиуты фәцыдысты әвәтәсәгдәр хәдзәрттән, әмә зиууэттән куыдфәстагмә хорты сәрәй сихоры әртә кәрдзыны хәссын дәр райдытой уыгәрдәнтәм. Хорәрцидимә райгондәй байу сты Уацилла әмә Фәлвәрайы бәркәдтә. Хойраджы адимә фәсцыргъисәнты адәмы зәрдәты цәрыны нығс бацыди әмә әнтыйстыты раз бәстондәр әркастысты сә къуыхытәм — рәдыйтәм. Барты ахәсты сә хуыз равдыстой әрвилбоны хәстә хицәнәй адәймаджы, әмткәй, адәмы номәй...

Бәрәзг дәр карджын хистәры бынаты йә хъәубәсты гәрзарм фәсивәды әххуысәй цух нә баззад, кәд йәхәдәг фәкәсинаңдәр бинонтәм фәсивәды цәстәнгас здәхта,

уәddәр. Цыргъисәны әртыккаг хуыңаубоны йын йә уыгәрдәнты әмбис ныккарстой, ссивиңаңтәм та йын әххүйс кодтой изәрыгәтты, әмәе сын иуахәмы әхсәвәрән кусарт күннәе акодтаид фарны бузныггадәй!.. Зиуы фынгыл хистәрәттәгә әмәе кәстәрәттәгәдә нуазәнтә байу сты, әмәе хәдзары әфсиңән — Болионән йәхи конд хәрзад бәгәненә бадты хистәртә кады нуазән дәр авәрдтой. Уый уайсәсты уагыл сәрәй ныллағ акуывта хистәртән, стәй нуазән авәрдта кәстәртәй иумә арфәгонды фәткыл, әмәе әгъдау әгъдауы ссардта: әфсины нуазәнәй әгъдауы кәстәр арфә ракодта хистәртән, банизта йә фәткыл, стәй әфсин гаджидау дзагәй куы баздәхта бадты хистәрмә, уәд ма йә номыл рәгъән цынә ракәнгә уыди әмәе йә ләугәйә кәронмәе банизтой.

Кәстәрты рәгъы цырагъдар гыццыл Болайы ном дәр ссардтой, әмәе арфәйи ныхәсты йә мадырвадәлты ләвар байраджы кой дәр рауд. Гъемә, кәстәрәй хистәрмә әрхъуыды зонд у. Хәрзаудәни ныхәстәм Болайы җәстытыл ауадысты йә авд азы боны цаутә: мадыфсымәр Бег ын ләвары байрагимә хәсдзәни саргъ әмәе уәйлаг нымәт дәр...

Иугәндзоны әнәнцойә диссаг у цард: фидәни хуыздәрмәе тырнгәйә рәзгәттә бәллынц сәе къахыл ауайынәй фәстәмәе хистәрты уаг әмәе фәткмә. Ләвары бәхы хъомысәй дзәвгар фылдәр фесты ныр гыццыл Болайы хәстә әмәе бартә дәр. Уәлыгәсәй әрзылди Уәхскауы бәстивәрдил әмәе фыйяу дәр фәңәуид. Йә фәлмәнзәрдә дада ма хос кәрдү, фәләе бафәллайы, әмәе кәд ныссадзәни уымән та Җәвәг?! Кәд рахәсдзысты уыгәрдәнмәе уый номыл та фыццаг хосдзауы гуыл?! Ләгай әнгомдәр баләууыд мад әмәе хойы фарсмә дәр сәе бирәе күистәгты, фәләе йәм кәсынц гыццылы, әнахъомы җәстәй бинонтә, стыр хъыгагән...

* * *

Фәсмайрәмтәм алчи йә хоры әмәе хосы сәйрагдәр күистәгтәе бакодта. Хуызивәнәй Фыдуанимә хосәй амад цы әрциди, уыдон мәккүүлтәй сфидаңтой хосамайәнты әмәе фәззыгын әфтауцты. Хоры мәккүүлтәе тымбыл мусты алыварс әртүмбыл сты найгәнны әввонгәй. Хъәддҗын кәмтты сугты рәдзәгъедә ләууынц амадәй хъәутәм ласын әввонгәй. Хъәдәй мәгуырау кәмтты цыыхыры пыхсәй бабастой пацътә

хәссын-ласынхъусәй. Цырагъгәнәнтә байу сты фәсалтонән-тимә, фосәльвиңәнтә — царвцәгъдәнтилә... Уәдә дзәгъәлы бazzад ныхасән, сәрды бонтә — худисәнтә, фәzzәджы бонтә — удисәнтә, зәгъгә? Сәрды бирә күистәгтыл сә хид калди худистәй, фәzzәджы әхсизгон күистытәй та сә мәлйинмә дәр не 'вдәлди, удисәджы фәлтәрәнтә кәнгәйә...

Фәрнджын ирон адәм сомыгондәй Ос-Бәгъатырты дугты кәрәдзийән күиннә дзырдаиккәй зәрдәбын сагъәстә. Рәстаг удты номәй ард хордтой Хуыща әмәе йе сконд зәйтәй. Әүүәнчы хъомысәй рәстаджы цыындытә әвәрдтой әмәе истой дзуәртты бынты. Әфсарм әмәе тас уыдысты әмбараентә адәймаджы хидарыны уагән. Фәллойы, исбоны бындурыл әнцадысты уәлдай хъәздыгәртә әмәе мәгуырдәртә. Үйайдал нәе рәстаг фыдәлтән мәгуыр дәр уыди әхсәнады минәвар, бонджын дәр стыр нымадәй. Ирон әхсәнад Ос-Бәгъатырты дугты социалон къордтыл никүы дихтә кодта. Барадон фәткәй ирон әхсәнад әнцад нәлгоймагәй сылгоймагмә хистәрәгтәг әмәе кәстәрәггаджы фисынтыл.

Әмткәй райсәйә алы адәммә дәр вәййы әфсәрмаджы әмәе уәзданы хәрзтә — миниуджытә. Әппәт удхъомысы хәрзтәй әххәст адәмән та уәвән нәй әхсәнадон уавәртү. Бинонты астәу күүд ис уәвән уәлдай әфсармаджындәр әмәе уәздандаертән, афтә дзыллатәй дәр иутә хәрзудыбәстәдәр разының. Ос-Бәгъатырты дугты ирон әхсәнады уәвән нәе уыди уәлбарады әмәе дәлбарады кәнонтән, фәллойы әмәе мулчы бындурыл кәнгә уәздаэттән. Кәнгә уәздандинады әмәе уәлбарады мыггәйтә байтыдтой алы афәтты Иры сыйдәгә дзуарджын зәххыл сыхаг адәмты бонджындәртә әмәе кәнгәуәздаэттә, чырыстон әмәе пысылмон динтә хәлиугәнәг миссионертә...

Ос-Бәгъатырты рәстәгәй фәстәмә ирон фарны хәрзтә цудын райдытой: иуәй, нә зәхх руайын — әмпүлүныл фәци сыхаг адәмты астәу әхсәны дзырдаг галдармау, иннәмәй, уынгәг кәмтү фыдуавәртү күинәгмә әрцидисты адәм. Әппәты стырдәр әнамондән сыхаг сыхагмә, хъәуккаг хъәуккагмә топпыкасәнәй акастысты, Җәүгә-хәңгә низтә байу сты зианхәссәг әгъдәуттимә. Күинәджы сәфты фәндагәй фервәзынән ма уәди ираттән бazzад иунәг мадзал: Ос-Бәгъатырты фарны хъәләсәй фәсины рәстәй җәрәг әмәе кусәг

адәммә... Уыңы фәндәй әрәмбырд сты Иры әрхъуыдыджын ләгтә Дагоммә әрдхәрәны күүриисәры. Дзырдзәүгәдәр әхсәны ләгты әрәмбырдән уыди иунәг нысан: фәззәдҗы хоры сәрәй рәстады ард бахәрын Сыгъдәг Мадизәны дзуары бын тәрхоны ләгты номәй. Кәмтты әвзәрст минәвәрттән ард бахәрыны уаг уыди зындгонд, әмә әнә уәлдай фәстиәттәй сә бәхтәй әрфистәг сты хъәубәсты ләггады кәстәрты хъусдардәй. Ныхсадтой сә күхтә әмә күйдхистәрәй баләууысты дзуары фәзы хурәргомәй сихормә хәстәг. Сә размә хъәубәсты әфсина тә ракастой тымбыл артәкъахыг фынг әмә йыл әрәвәрдтой донгонд артә луасый, дурыны дон әмә хъәдынкүс...

Хъәубәсты хистәр Къандз сыгъдәг ирон фәлысты фынджы уәлхүс рахизфарсәй баләууыд, галиу күхәй систа йә ныматхуд әмә ләггады кәстәртәм дзуры аудәны хъәләсәй: «Уә иу донгарз сисәд, иннәтә уазджыты дәллагварс фәткыл әрбаләууәнт, әмә афоныл не 'гъдау кәнәм әнә уәлдай дәргөвәтин кувынәй, омменәй... Әнцон нәу ләгәй ләгмә ныхстуаты уавәрты адәмы бәрны баңауын әмә рәстады ард бахәрын, — рагацау әрбалвәста йә хъуыдитә фидәны хуыздәрү сенгондәй, — фәлә әппәтәй зындәр та әгады бынаты әнәрады къәбәртә хәрүн вәйи. Гъемә, фәрнәй хъусәг адәм, цәргә дәр — кад әмә радыл, мәлгә дәр нә рәстаг фыдәлты уагы! Цыфәнды фыдуавәртү дәр дзылләйән йә раст хъуыддәгтә — йә аразәг, йә фәлыивд митә — йә сафәг. Хъәдәргъәвәны лаууәгау нә дыууә барәй — бар, әмә нә мәнг ард бахәринәй та дунейы стыр фарн бахизәд! — райста дзаг күс рахиз күхәй әмә цыбырәй балхынць кодта йә хъуыдитә: — Мадизәны кувәндоны сыгъдәг дон әмә хойрагәй арәм Хуыңау әмә йе сконд зәдты-дауджыты нәмттә әмә, уыданыл нәхи фәдзәхсәйә, рәстады ард хәрәм Ирыстон әмә ирон адәмы хуыздәр фидәны сәраппонд!» — сахуыста сыгъдәг кувинәгтәй фәткыл, стәй фәсиидти йә дәллаг фарсмә... Кәрөнбәттәнән дзуары күсчү сәвәрдтой рәстады цыындытә, стәй арфәгонды стыр райгондәй кәрәдзий күхтә райстой фысымәй уазәгмә.

Рәстады ард бахәрыны фәстә Дагомы хъәубәстә сә уазджытән әгъдауыл фысымиуәг бакодтой: әрәвәрдтой фынгтыл нәлгүсарты фыдызгъәл, уәливытә, бәгәны әмә

дәргъвәтиң бадты фәкодтой бәрцәй авд сидты. Бәркад күң бафтыңтой, уәд сәм бәстон ныхас рауад тәрхоны ләгты күисты фәткыл әмә әмбәндәй әрцидысты иу уынаффәмә: афәдзы цыппар афоны күистәгтүл архайтәйә ләмбынәг кәсүн әхсәны хъуыдәгтәм әмә рәстаудәнәй лыг кәнин быцәуг фарстатә...

Рәстаг фыдаелты фарны хъәләсәй ирон дзылләмә сидгәйә Дагомы әмбырды уынаффәтә фидиуджыты фәрцы хәңдә кодтой хъәутәм, әмә бынәттон Ныхасты дәр әвзәрст цыдысты әхсәны ләгтә рәстады ард бахәрыны уагыл, дзуәртты бынты әууәнчы цыындытә әвәрыны әмә исыны бәрәг фәткыл...

Афәдзы цыппар афонән сәрәвәрән уыди Ног аз, фәлә фыдаелтәй әрдзон уагәй сә зымәджы фыццаг мәйыл нымадтой ЦЫППУРСЫ МӘЙИ афәдзы күистәгтүл әмә фәлләйтты хъомысәй. Уыйадыл бәрәгбәтты сәрәвәрәнүл нымад цыдысты уырнынады фәлгәттүл әвәрдәй УАСТЫРДЖИЙЫ БОНТАЕ.

Нә күистуарzon фыдаелтәй кәсүн әмә фыссын цас наэ зыдтой, уыйбәрц зәрдәргъәвдәй хъуыды кодтой сә дзылләйы царды фәлтәрдзинад әмә йә кәстартән амыдтой цәстүарzonнәй. Ивгъуыд хәрзтә әмә фыдаехтәм рәстаудәнәй амонгәйә әхсәны ләгты сәйрагдәр хәс уыди фәззәджы күисты әфтиәгтәй-бәркәдтәй зымәгмә бацеттә кәнин. Ныхасән бazzад әмбисондау: «Фәззәг зымәгән күиста, зымәг — уалдзәгән, уалдзәг — сәрдән, сәрд — фәззәгән». Афәдзы дәргүү, тәразыл әвәрдау, конд цыдысты күистәгтә, хардзонд та — фәлләйттә, бәркәдтә. Алцыппәтән дәр зыдтой бәрц, афон әмә бынат. Цасфәнды хор ма әрцидаид хәдзармә фәззәг, уәддәр әвзәрст нәмәгәй нымад циди әфснайдәй боны, къуырийы, мәйы хардзән. Хәдзары әфсин бәрц наэ зоны бинонты, уазәджы хардзән, уәд күистафәтты хәринаг хъуаг кодтой әгады гаккән.

Әгъдәуттыл дзургәйә тәрхоны ләгтәм рауад быцәу ныхас. Хәдзарән фәтк, хъәуән әгъдау ис, зәгъгә, иумәйаг фарны хәрзтә кәмдәрты рохуаты задысты. Алцыппәтәй әмхуызон әгъдауыл, фәткыл хәңдәр хәдзәрттән ис уәвән, наедәр хъәутән. Фәлә гыццыл хузыивәнтимә иумәйаг фәтк әмә әгъдауән хъуамә дзуапп дәттой рәстады, әфсармы уагыл, әмә хистәрү бынаты Дзант цыбыр хатдзәгтә скодта:

— Іемткәй нә абоны әмбырд рауда фыдаелты раст уагыл. Дзыллаэйы минаевәртты номәй кәрәдзийы ныхасмә ләмбынәг байхъуистам, хәрзимә фыдаехты абарстам, әнтыйститимә — къуыхцыты, әмә, уыци уагыл хәңгәйә, ис тырнаен фидәни хуыздәрмә. Ёгъдауджын хәдзарән йә хорз фәтк хъәубәстән дәр хынцинаг у, фәлә фыдвәткәй йәхи фәнд чи кәм тәры, уым та йын йә рәдүйд зәгъын фәхъәуы әхсәнадон уагәй. Гъемә, мә хуртә, әркәсәм не 'гъдәуттәм бәстон. Нә цардән дзы пайдайаг цы ис, уыдон сты әххәстгәнинаг, уәлдай уаргъ ныл цы әвәры, уыдоныл та хъоды бакәнәм дзыллон кад әмә радәй... Зәгъәм әргом Сыгъдәг Мадизәны кувәндоны раз нә тыхстәгтә, нә иумәйаг къуыхцытә Уастырджиийи бонты размә, науәд Хуыщауы стырдәр минаевар зәхмә куы әрхиза, уәд ын цавәр ныстуантә скәндзыстәм дзылләйи фарны номәй?

— Туг әмә ираәд исыны әгъдәуттә әгәр карзәй әвналынц нә иумәйаг фарны хәрзтәм, — сабыр хъәләсәй бафиппайдта Бәрәзг, әмә бадты адәм әемхуыizonәй мәстджын уләфт ныккодтой. — Дыууә әгъдауы дәр хъәуынц нә царды әхсәнадон уавәртү, фәлә — бәрцыл, әгъдауыл. Туг тугәй не 'хсадәуы, зәгъгә, бazzад фыдаелтәй ныхасән, фәлә әнауәрдонәй кәлы кәрзмаст ләгтү әмә мытгәгтү къухәй. Уйядыл сәфынц дзылләйи хуыздәртә. Ираәд әгъдау дәр фәзи хивәнд домәнты бын, әмә стыр хәсты-фәлләйттү ахәсты нә усгур фәсивәд әнә устытәй базәронд вәййынц, нә чындыздzonтә әнә ләгтәй, афтәмәй кувәм әмә бәлләм хистәр буцмә, кәстәр арахмә... Нә фарны уидәгтә сты нә рәзгәтә, нә фидән дәр уыдонәй әнхъәлцау у, әмә сә нәхәдәг бындзарәй куы күнинәг кәнәм, уәд ма ныл алыварсы адәмтә чердәм ауәрдой!

Бәрәзджы фиппаинәгтәм кәстәр тәрхоны ләгтү җәстытыл фыдаелты карз әгъдәуттү фәстиуджытә күиннәе ауадаиккой, фәлә исдугмә хъус әдзәмәй агадтысты, стәй фәдфәдыл бахынцтой әхсәны царды Җәлхдуртә әмә къуыхцытә.

— Туг әмә ираәд исыны фәткән рагон сты йе 'фсәниттә, йә әххосәгтә. Аудәны ныхәстәй сын әваст ныуудзән нәй. Ныры царды уавәртү сәм хъәуы ләмбынәг әркәсүн сә аххосәгтә әмә фәстиуджытә нымайгәйә, хынцгәйә.

— Ныры царды уавәртү әхсәны хъуыддәгтән, күистәгтән Җәлхдуртә цы 'гъдәуттә әвәрынц, уыдоныл әмзонд-

әмвәндәй күх сисын әмбәлү.

— Зәххы әмә фосы күисты әфтиәгтәй — фәлләйттәй җәрәм, әмә әхсәны зәххытә уаринаң сты хәдзәртты, хъәуты, кәмтты җәрджыты сәрыл...

— Цыфәнды уавәртү дәр адәймагән хицәнәй, адәмән әмткәй аргъ кәнүн хъәуы, сә удхъомысы фәзминагдәр ми-ниуджытәм кәсгәйә.

— Нә мидбәстү хәрзтә әмә фыдахтә цасфәнды ма ны-майәм хицән адәмы номәй, уәддәр нә арәнтә сты хъахъ-хъәнинаг алыварсы җәрәг знәмтәй...

— Фәллойә, исбонәй хъәздгуытә әмә кәнгә уәздәттә ис сәрбәрzonды нысәнттимә, фәлә сәрыстыры нысәнттә әнгом баст хъумә уой цыфәнды мәгүүрәй дәр райгуүрән уәзәг әмә фыдызәххимә...

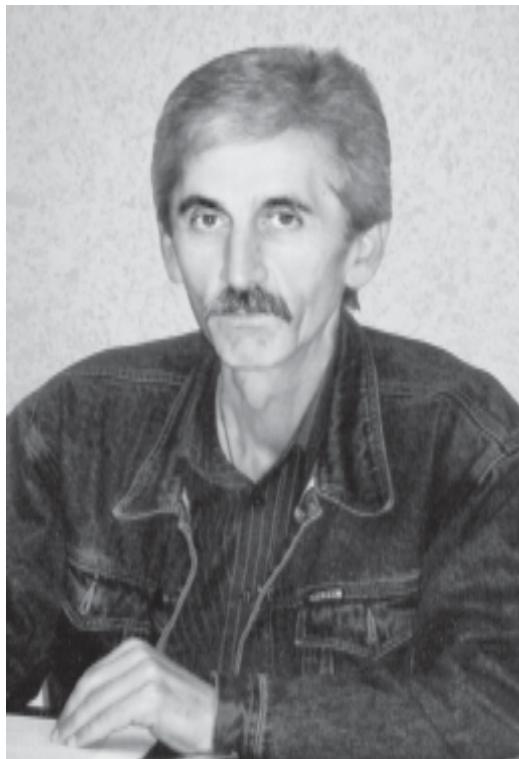
Кәронбәттәнү Къандз райгондәй арфә ракодта бадты адәмән, стәй дарддәрү күисты фәткән сәрәвәрән скодта:

— Зәххы әмә фосы күистәгтимә баст әгъдәуттә әмә бәрәгбәттә фәдфәдүл кәнүн хъәуы, уавәртә әмә фадәттә хынцгәйә, бәрцыл, фәткүл, ирон фарны уагыл. Гъемә, нә афәдзы бәрәгбәттү сәрәвәрәнтә сты Уастырджийы бонтә зымәджы къасәрыл. Уәдмә күисты әмә удхъомысы хәрзтә башу вәййинц фәрнәджын ирәттән фынгәвәрды әгъдауы, әмә сыл алчи дәр райгондәй сәмбәләд!..

Уыдзән ма

Джусойты Марат: 50 азы

Æмгæрттæ.

ДЖУСОЙТЫ Марат

ЗОНГАЕ ЗАРӘГ

АЕРІЦАЕУЫ УАЛДЗАЕГ

1.

Сау зәхх суләфынмә хъавы,
Хүым сәләф митай ысуәгъд,
Хур ай тавы, хур әндавы.
Хъарм фәлмы ныгъуылы хъәд.

Зәл-ызмәлдәй байдзаг бәстә
Әмә радзәбәх йә равг.
Згъорыңц уазал дәттә змәстәй,
Мах сәрмә әррәсуг арв.

Зәйтә, зарджытимә цъиутә
Хъазыңц хъарм уәлдәфы рог.
Рухс бәллиңтә әмә цинтә,
О, аәгас әрпәеуат ног!

Мах куы ныгууагътат сәргойә,
Нал уә кой уыд, нал уә хъәр.
Зәрдә хойы, зәрдә хойы
Райдзаст уалдзәджы къәсәр.

Дымгә сау къалиутыл мысы
Рог цъәх сыйтәрты сәр-сәр.
Сүсәй сау зәрдәмә хъуысы,
Зонгә зарәгау, уынәр.

Уды тар къуымтәм әрхәссы
Сатәг уddзәфимә рухс,
Әмә афтә дард әххәссы,
Цард куыд аххәссы әнус.

2.

Мæпъæл у цъала, хуссар — хус.
 Уæззау фæңæуын хæрды.
 Цъæх арв сыгъдæг æмæ фæлурс,
 Йæ рухсæй дзаг у зæрдæ.
 Цы мæт, цы рыстæй уыд уæззау, —
 Зыбыты рох дзы фесты.
 Ысуагътой рагбæллицтæ тау,
 Аббæрæгæй сæфт не сты.
 Ныр цадæг исдзæн хъæд йæ сау,
 Цъæх фæлм йæ хуылфæй не сты.
 Зæлдаг к'уыбыртыл тулы хур,
 Рæусатæг дымгæ схойы.
 Зæронд кæрдæг нау иууыл бур,
 Бынæй йæ цъæх рæхойы.
 Абгас хъæд цъиуты сайд фæпис,
 Фæдис кæннынц сæ зардæй.
 Мæ уд мын нал агайдта дис, —
 Абрыздаехтис мæм дардæй.
 Дзывылдар, саупъиутæ тæхынц,
 Зæрдæйы фæндтæ здахынц.
 Ныв бонтæ амæндтæ хæссынц,
 Фæтых вæййынц фыдæхыл.
 Абма пæуыл кæнæм фæсмон,
 Цы нае бафты нае к'уухы,
 Гье уый нын уалдæджы цъæх бон
 Рæдауæй рог æнтъухы.

* * *

Мах ныгуылд хурмæ тавæм нахи,
 Стаяум ивгъуыд, нае абор та фауæм.
 Фарны к'яэсы наргæ арт сыгъди...
 Норст зынджытæ цъæх фæннычы схъяуæм.

Не ‘взаг бандзыг, зыгъуыммæ нае зонд,
 Кад — аецæгæлон уаг æмæ ‘тъдауæн.
 Нуазæн сисын ма зонæм бæрзонд
 Абма сидтытæ, арфæтæ тауæм:

«Арвил баззад Аерфæны зынг фæд, —
 Най ныххуыссæн нае к'юнайы артæн.

Ир әнустәм фәрныгәй цәрәд
Әмә се ‘рпыд әраийафәд Нартән!»

Кәд аләмәт у арфәйы дзырд,
Кәд йә хъомыс әнустәм әххәссы,
Әмә абон кәй фарн у әдзыт,
Уыл фидән сәумәйы хур скәсү?!

Уәдә, цәй, кән уәлахиз, әүүәнк,
Кән әмтъеры наә хъуыды, дызәрдиг.
Әмә ‘взарәм әңгәг әмә мәнг,
Әмә царды әмбәләм хуыздәртыл.

Мах наә уаз дзырдәй — бонджын, фәрныг,
Мах — әнәсәттон әмә әвдудон.
Разәй дымгә ысфәйлауы рыг
Әви расты нәртон кад — әнусон?

* * *

Фыдәлтәй ахәм уыд йә уаг:
Мәнгардаји хиуарzon, әгъятыр.
Йә тых, йә судзгә цәхәр — марг
Ныккалдта сай әхсәв, бон батар.

Әртхутәг, тохы хъәр, фыдмаст... —
Цәгатмә әффәгыл хызысты.
Фәдисы мин әртытау раст
Әмхуызон зәрдәтә сыгъдысты.

Нырма наә фәзи фәдис цыд, —
Знаг не сфаг раззәгты ныбырстән.
Фәлладәй рухс мә зәрдә уыд,
Әз дәр фәстаг рәнхъы кәй цыдтән.

* * *

Мәгуыр әмә ләмәгъ у зәрдә,
Цыбыр, әгъятыр у наә зонд...
Фәлә наә кәнү уарзт зәронд,
Кәд ныр әңгәгәлон, әндәр дә.

Мә уарзты табуйаг къәсәртә
Куы систы къахихыц, тәссонд.
Әз та, тәргай ләппүйау — сонт,
Фәңәуын, раздәхын уәddәр та.

Нæ зонын: зæд мыл сагъуыд, зин,
 Амæ хъыг кæнен æви цин?
 Куыд уон мæрдырохыл дæр разы.

Дæ хуыз кæдæй лæууы мæ разы!
 Нæ халы кувæг лæг йæ дин.
 Нæ хъары хивæндмæ йæ азым.

* * *

Хуылызд дымгæ. Бызгъуыр мигъты æмбæрзæн
 Арæхгæдта æгуышпæг хъæу уæззау.
 Ног уары. Урс мит сай зæххæн — æвгъау
 Амæ кæнен мæнг уæлдæфы фæлдзæгъдæн.

Фæдисæй сисы зилдухтæ рæуттыфыл,
 Фыдуаг дымгæйæ агуры æххуыс,
 Фæлæ тыхджын у сай зæххы хъæбыс
 Амæ цæссыгау рог æртайы ц'ыфы.

Уæльвонг хабæрттæм уд æшпын нæ тасы.
 Къæвдахæццæ. Ныдзавы былтыл маст.
 Уæззау хъуыды. Уынгæг зæрдæйы хъаст.
 Фæллад уæнгтæ йæхимæ зæхх æлвасы.

* * *

Цæрын нæ базыдтон фæрныгау.
 Мæ бон нæ базыдтон нырмæ.
 Арттывтой рухс фæндтæ æрвыгау,
 Уыдтæн мæ сагъæстæй хъуырмæ.

Цы сты лæджы фыртæн йæ зынтæ,
 Куы ахса сусæг мыртæ хъус.
 Цы хуынтæ раивтон фыдфынтæй!
 Армынæг тарф цæстыты рухс.

Аз та æндæр амонд нæ зонын,
 Нæ домын иу хорзæх æндæр.
 Кæм дæ, зæрдæйы рухс? Мæ боныл,
 Сыгъдоны агурын цæхæр.

Уәddәр әнәсәттон уәгъуырај
 Фәхәт әдзәм тары, әмә
 Рухс агур, цалынмә дә гуырај
 Даң бон на базыдтай, уәдмә.

* * *

Рагон сусхъәд адджын хәрзәф уадзы,
 Уддәф ын арызгъялыш йә дидин.
 Уарзонад цы цин архаста раджы,
 Абон уый кәд сусәг мастәй фидын.

Рагбонты зәдбадән къуым, нымд бастан,
 Асай дәр ләгән аәхпон кәм вәййы,
 Фесхъиудта дзы рохст зәрдә дә фәстан,
 Сонтау дзы зәрдәдзургә фәвәййин.

Хәлуарәг нывәftyд гауыз уафы,
 Хуры тынтәм алы хуыстай ивы.
 Ехх, уәddәр мә мидвины — мә тарфы
 Арах мән дә цәстәнгас фәливы.

Апыйис аевзонгдзинад дә фәстан,
 Уарzonадән ахастой йә рухс цин.
 Сусхъәдәй арызгъәлдис рәудидин,
 Дымгә йын ныффәйлауы йә хәрзәф.

* * *

Хуры зынг цәст разылд туджы,
 Зәхх кәнен дзәгәрәг.
 Раст цыма цъәх арты судзы
 Фәрвү сыфтәр, кәрдәг.

Доны былмә фосы рәгъау
 Бындз аәртәры хъәдәй.
 Сфәлвых вәййы зайдәй хал
 Изәрмә уәлхъәдәй.

Әердз йәхимә уәд аәрцәуы,
 Кәс, фәсәтты әнтәф,
 Фындыхуынчъытә ныңцәвы
 Иуафон йә хәрзәф.

АЙЛАРТЫ Асæхмæт

ХЪОБАЙНАГ

КИНОСЦЕНАРИ

ДЫККАГ ХАЙ

ЦАРДЫ ФÆНДÆГТАË

— *Ж*ъæхтæ, къæхтæ!.. — хъуысы Шарляксы
цъæхснаг хъæлæс. — Уæраджы
фæтасæнтæ уæлдæр ис!.. Афтæ гъе!..
Цырддæр, цырддæр згъор!

Болайæн йæ ныхæй йæ хиды æртæхтæ
згъæлынц, афтæмæй згъоры манежы зи-
лаччи кæрæтты. Йæ къæхтæ Болайы
уæхсчытай риумæ æруадзгæйæ, ие ‘ккойы
бады Азе æмæ куы æвзæр барæгау, иу
уæхсчы ‘рдæм ракъул вæйы, куы иннæ.

— Ард дæ къонайы, кæд æвзæр хæрæджы
сæпп-сæпп цы кæны! — хъуыр-хъуыр кæны
Азе. — Сиргæ уад кæн, сиргæ. Зауырбеджы
бæхы дæр никуы федтай дугты уайгæ?

— Ма хъуыр-хъуыр кæн, æнæуи дæр
дын хорз быхсын, — сæзырдта йæм
бынæй уæлæмæ Бола.

— Афтæ у?

— Афтæ!

Азе уайгæ-уайын æргæпп кодта.

— Цы хабар у, цæмæ рахызтæ? — мане-
жы кæронæй йæм рахъæр кодта Шарлякс.

— Нæ зонын, æгæр рог, дам, дæ, —
йæ цæстытай худы Азе.

Шарлякс фæсиdt, манежы астæу сæ кæ-
рæдзиуыл чи ныiddæвдæг, уыцы богæлт-
тæй иумæ:

* Кæрон. Райдайæн журналы ацы азы 6 номыры.

— Марадз, Ипполит, ды абад Болайыл.
Аст путы бәрц чи ласта, ахәм къуыбылойәнгәс bogal ие
‘мбалы фәуагъта ёмә Болайы ‘рдәм базылди...

Азе иуварс сбадти, ёмә йәм Бола мәсты каст күң арба-
кодта, уәд йә ком аивәзта.

* * *

Манежы астәу кәрәдзийы рәттыл ныддаевдәг сты Бола
ёмә иу дәләмәдзыд, ставдәрзәй, фәтәнуәхск bogal.

— Къәхтә! — ёваст фәтъәлланг ласта сә акомкоммә ләу-
уәг Шарлякс.

Дәләмәдзыд йәхи ныщавта Болайы къәхтыл, йәхимә йә
әрбалхъивы, фәлә хъобайнаг змәлгә дәр нә фәкәны.

— Аәрмәст цәнгты хъаруйә ма архай, дә гуыры уәз дәр
әм бафтау, — амоны bogalән Шарлякс.

— Бәргә, фәлә ацы къәдзәх чи афәлдахдән? — къәм-
дәстыйгәй сәзырдта bogal.

* * *

— Кәс әдзынәг, — ие ‘ргом раздәхта Боламә Шарлякс
ёмә йә фарсмә ләууәг bogalы къух ацахста, уайтагъд ўй йә
сәрты фехста гауызмә.

— Бамбәрстай?

Бола йә сәр разыйы тылд бакодта.

— Уәдә ма йә мәнүл бафаелвар.

Шарлякс ёмә Бола ныхәй-ныхмә арләууыдысты. Ләппу
ёваст йә ахуыргәнәджы къух рацахста ёмә йын йәхәдәг
куыд амыдта, афтә йә йә сәрты фехста. Ләг гауызыл ар-
хауд, ёмә исдугмә йә цәстомы аууәлтүл йә рисы фәд
аzzад. Шарлякс арәгмә күң стадис, уәд ыл bogalттә ам-
бырд сты.

— Цавәр гуымиры схуист кәнүс? — йәхи йыл сцагъта Азе.

— Ләтгән йә хуылфыдзауматтә ныммур кодтай!

Шарлякс йәхимә арцыд. Йә цәстыйтә уәззау байгом код-
та, Боламә әнәбон худтәй баҳудт ёмә, цыма аххосджын
йәхәдәг уыд, уый хуызән ём сәзырдта:

— Иттәг хорз! Фәндаг дын ис Тифлисмә.

* * *

Арвыкомы фәндагыл, сәрсәфәны сәрты нарағ ахизәныл кәрәдзи фәстә ныххал файтонты чырә. Рazzаг файтоны бәхтәрәджы бынаты бады Азе әмәй йәхицән йә фындызы бын цыдәртә зары.

— Куыддәр Тифлисмә бахаецца уәм, афтә дә Лебедевимә базонгә кәндзынән. Уый дәм мәнәй хуыздәр фәкәсдзән, — Азейи чыылдыммә дзуры Шарлякс йә фарсмә бадәг Болайән.

— Чи у Лебедев?

— О, уый раздәр зындгонд хъәбысәйхәцәг уыд. Ныр та bogæлтты хәцын ахуыр кәны Бетъырбухы. Дә кой йын кодтон әмәй тыңг сцымыдис. Кәд, дам, ахәм хъаруы хиңау у, уәд ай, зәгъы, мемә акәндзынән Бетъырбухмә.

— Бетъырбухмә мәе нәе равдәлдзән.

— Цәуынна?

— Нәе картоф къахинаң у, стәй нәем суг дәр зымәгваг ласт нәма ис.

— Ард дә хәдзары дә картофимә! — разылдис әм Азе. — Скъаңдзыстәм дын ай әгас Хъобангомәй, иу гәппәл йеддәма ма дын у?

— Иуварс! Иуварс! — ныхасгәнджытә әваст айхъуистой кәйдәр удаист хъәр.

Уырдыңды дыууә тарст бәхы әрцәйскъәфти рог файтон. Бәхтәрәг ма бозитә йәхирдәм бәргә ивәзта, фәлә бәхтә удаистәй комкоммә тыңдзыдтой сәе развәндагыл сцәйциәүег чырәмә. Файтоны рәстәмбис кары афицер йә бадәныл ныддәвдәг, йә цәстом әфәдҗы митәй урсдәр ныңци әмәй йын цъәххастгәнгә йә цонгыл цы сылгоймаг ныддәвдәг, уый дәр ницәмәуал даргәйә, йә ирд цәстытә фәндагмә ныддәзагъыр кодта.

— Рәбындәр, рәбындәр баздах дә бәхты! — хъәр ма кәны Аземә.

Азе ма йә бәхты бәргә фәецарәзта къәдзәхрәбынмә, фәлә уәдмә әрра бәхтә сәрсәфәнырдәм фәзылдысты.

Бола әвастрагәпп ласта, фәхәст файтоны фарсыл әмәй йә иуварс бахаста. Бәхтә сәрсәфәны тәккә был сә фәстаг къәхтыл сләууыдисты...

— Куыд!.. — дзортәгәнгә файтонәй расхъиудта афицер

әмәй йә бәхтәрәгыл ексәй әрцыд. — Марынвәнд мә скодтай, әннаккаг!

Бәхтәрәг, йә къухтәй йә сәр бамбәрзта, ныггуыбыр, әдзәмәй ләууыд. — Әз дә куыздзы мард ныккәндзынән, багъәц, — фәхъил та йәм кодта афицер йә екс, фәләй йын фәстәрдыгәй йә къух кәйдәр уәззаяр арм куы алхъывта, уәд сонт зылд фәкодта.

— Хорз нау, уәздан афицер, сылгоймаджы раз исказ әфхәрын. Уый дә намысән кады хос нау: — Йә екс ын файтонмә баппаргәйә бафиппайдта Шарлякс.

Поручик сәрәй къәхтәм сбарста Шарляксы, йә мундир адзәбәхтә кодта әмәй йәхши йә файтонырдәм байста.

— Саст ма уәд йе стәг, — Болайы әңцой баләугәйә, уәраджы бынмә хәлафы фадыг түгәй куыд ахъуләттә, уымә ныккәстәйә загъята богәлттәй иу.

— Стәг әнаәхъян у, — асгәрста Азе Болайы уәраг.

— Цәй, куызд къуылыхәй нае мәлү, — фәлмән сәм баҳуд-тис Бола әмәй йә мидбынат сыстад.

Афицер сәм әрбаңыд.

— Поручик Тищенко, — йә сәрәй акуывта афицер әмәй Боламәй йә къух бадаргъ кодта: — Бузныг, дә хорздинад дын мыггамә мә зәрдил дардзынән.

Бола афицеры къух райста. Уый йә риуы дзыпмә нывнәлд-та, йә чыссәйә иу гәххәттын әхца систа әмәй йә ләппумә бадаргъ кодта:

— Айс.

— Уый циу?

— Иучысыл зәрдәлхәнән, дә ләгдзинады тыххәй.

Бола йәм уәле бынмә әркаст, азылд әмәй къуылых-къуылых йә файтоны ‘рдәм фәраст. Афицер йә фәстәе ницимбарә-джы каст кодта.

* * *

Тифлис. Гамкрелидзейи цирк. Адәм чыртә-чыртәй ләууынц. Кассәмә ләууыг адәм ныххал сты әмәй алы әвзагыл сәе дзолгъо-молгъо җәуы.

— Уәуу, нал и билеттә, нал и! Әппын адәймаджы әвзагәй нае зонут, әви? — кассәйи рудзынгәй әддәмә хъәр кәны сырхъцъар, тыппыртә ләг.

— Ёрмæстдæр иу билет, шени чьири ме! — лæгъстæ кæны æнæдаст лæг, кассæйы рудзынджы тæрхæгыл ныддæвдæг уæвгæйæ.

* * *

Цирчы бøгæлттæ сæ рады æрцыдмæ кæм æнхъæлмæ кæсынц, уыцы уат. Бола уæлгоммæ хуыссы тъахтиныл.

— Афтæмæй риссы? — Болайы къах æрбалхъивгæйæ, фærсы Ширлякс.

Бола, йæ рис æмбæхсгæ, дзуапп радта:

— Нæ риссы.

— Афтæ та?

— Афтæ дæр.

— Мæнæй мацы ‘мбæхс. Къах ныддæнгæл, æмæ йыл кæд дæ бон æрлæууын нæу, уæд ма рацу гауызмæ.

— Нæ мын риссы, бауырнаð дæ.

Раст уыцы рæстæг дуар уæрæх байтом. Дуаргæрон фæзындысты Азе æмæ иу гуыбынджын, сырх-сырхид цæсгомджын лæг. Азе йын йæ уæхскыл йæ къух æрæвæрдта, чысыл фæцу-дæгау кодта, стæй хъæлдзæгæй бадзырдта:

— Уый та уын дохтыр!

— Никъолоз Садгъobelашвили — фосы дохтыр, — йæхи бацамыдта сырхцъар лæг æмæ æнæбары схækъуырцц кодта: — Кæм ирынчын?

Бола хъæрæй ныххудт. Бахудт Шарлякс дæр. Дыууæ расыджы кæрæдзимæ бакастысты, стæй ие ‘мбæлтты худынмæ Азе дæр ныккæл-кæл ласта. Фосы дохтыр, кæд цæуыл худынц, уый рæстмæ наæ бамбæрста, уæддæр йæ лыстæг хъæлæсы мырмыр ссыд.

* * *

— Гауызыл, зындгонд персайнаг хъæбысæйхæцæг Турсани Али æмæ ирон богал Хъазыбæг-Хох! — азæлыид тæрхонгæнæджы хъæлæс.

Бола къуылых-къуылых рацыд гауызы астæумæ æмæ æрлæууыд, йæ акомкоммæ цы саджы фисынтыл амад саулагъз лæппулæг лæууыд, уый ныхмæ. Адæм сæ дзолгъо-молгъойæ фенçадысты.

Тæрхонгæнæг ныхситт кодта, æмæ бøгæлттæ кæрæдзийы рæттæм февнæлдтой. Персайнаг богал ныннатыд, Болайы

йæхимæ әрбалхъывта æмæ йын, гъа-ныр йæ бærзæй ацахса, афтæ йын уый йæ астæу әрбалхъывта. Лæппулæджы зæнгтæ фæтасыдысты — гауызмæ йæ зонгуытыл әрхауд. Лæппу ра-цахста персаг богалы къух, әрбалхъывта йæ æмæ чысыл рæстæджы фæстæ ныхмæлæууæт йæ уæнтыл әрхуыссыд. Дардæр нал бакуымдта рахæцын.

Тыхджын къухæмдзæгъд ныццарыдта ...

— Хорз сарæхстæ, — хисæрфæны кæронæй Болайы хид сæрфгæйæ æмæ иу цæстæй, гауызыл иннæ богæлттæ куыд хæцынц, уымæ йæ цæст даргæйæ, дзуры Ширлякс:

— Эрмæст, хъусыс, дæ къах хъахъхъæн. Дæ къæх кæй рис-сы, уый бамбæрстой дæ ныхмæлæуджытæ æмæ ...

Раззаг бандæттæй иуыл бады ацæргæ, нуарджын нæлгоймаг. Уый тынг лæмбынæт кæсси аренæйы гауызыл хъæбысхæстмæ. Хаттæй-хатт йæ уæрджытыл æвæрд блокноты цыдæртæ тагъд-тагъд афыссы æмæ та ног, йæ цæстытæ аренæмæ саразы.

— Иван Владимирович! — йæ цурмæ бауад æмæ йæм æргуы-быр кодта лыстæгрихи, къæсхуыртæ лæппулæг. Адæмы уынæр æгæр тыхджын уыд, æви ацæргæ нæлгоймаг æгæр цымыдисæй каст хъæбысхæстмæ, фæлæ та лыстæгрихи хъæрдæрæй ба-дзырда:

— Господин Лебедев!

— А, Володя, — скаст æм Лебедев: — Ног хабарæй исты?..

— Эрхæццæ Лурих. Уазæгуаты йын бынат скодтон.

— Иттæг хорз! Зæгъ ын, æмæ изæрмæ йæхи бацæттæ кæна.

— Иван Владимирович, Лурихи næ фæнды хъæбысæй хæцын.

— Уый та куыд? Уæдæ ма цæмæ әрçыди?

— Номхыгъдмæ куы ‘ркаст, уæд афтæ; «Адонæй кæй næ абырстон, ахæм næй, цæмæ ма мæм фæдзырдат?»

— Ма фæзивæт кæн, Володя, бацу йæм æмæ йын зæгъ, ис, зæгъ, ног богал.

— Чи у?

— Ды дæр æй уæд фендзынæ!

* * *

Фысымуаты хъæздыг фæлыст хатæны фæлмæн къæлæтджы-ны бады бærзонд, уæнгджын бурхил лæппулæг. Йæ цуры цы ныллæт стъол ис, ууыл йæ къæхтæ сæвæрдта, йæ фæтæн къухæй райста, сырхахуырст донгъæд кæм даргъ агуывзæ.

Цалдær хүүппы дзы скодта, стәй, йæ фарсмæ гомхъуыр къабайы цы худæнбыл сылгоймаг бадт, уый дæллагхъуыры йæ сær фæцавта. Сылгоймаг ныккæл-кæл кодта, лæппуый сær йæ риумæ тынгдær æрбалхъывта æмæ йæ цæстыта уæззаугай æрæхгæдта...

— Господин Лурих! — дуары фегом æмæ æрбахизæг нæлгоймаджы ныхас байу сты. — Ис ног богал, господин Лурих!

— Сымахмæ дуар не ‘рбахойынц, искаэмæ бахизгæйæ? — сылгоймаджы йæхицæй аиуварс кодта, скаст æрбацæуæгмæ Лурих.

— Хатыр, господин Лурих, мæнæй афтæ дын æхсызгон уыдзæн.

— Чи у?

— Хъаныхъуаты Бола. Ирон.

— Ирон? Ахæм адæмыхатт дæр ис?

— Ис. Домбай гуырдтæ сты...

— Дæ зæрдил бадар, ме ‘рдхорд, — йæ къæлæтджынæй сыстад Лурих: — Цалынмæ мæ къæхтыл цæуон, уæдмæ а-зæххыл уыдзæн æрмæстдæр иунæг æцæг домбай богал. Уый мæнæ — Георг Лурих!

* * *

Богæлтты ерыс кæронмæ куыд хæцæ кæны, афтæ адæмы уынæр дæр карзæй-карзæр кæны. Адæм, æз растдæрæй, хъæрæй æвзарынц кæронбæттæн еристæм ма чи бæзайдзæн, уыдоны.

— Манежы туркаг богал Коч-Ахмед æмæ уырыссаг хъæбисæххæцæг Клементи Буль! — анæрыд та тæрхонгæнæджы хъæлæс ...

Бола, манежмæ рацæуæны æмбæрзæны фæсте, аивæй кæсы хъæбисхæстмæ. Ныртæккæ гауызыл ныхæй-ныхмæ чи æрлæууыд, уыдонæй фæуæлахизуæвæт йемæ кæронбæттæн хъæбисхæсты кæй архайдзæн, уый Бола зыдта æмæ уæлдай цырдастæй кasti дыууæ богалы алы фезмæлдмæ дæр.

Буль разынд диссаджы цырд æмæ арæхстджын богал. Уымæн йæ алы фезмæлдæй дæр бæрæг уыд, хъæбисхæстмæ тынг рæвдз кæй у, уый.

Бæргæ ма цыдæртæ архайдта туркаг йæ ныхмæлæууæджы исты амæлттæй фæбынæй кæныныл, фæлæ йæ Клементи уайтæккæ йæ уæнтыл авæрдта. Адæмы къухæмдзæгъд ныннæрыд. Бола адæргæй йæ сær аныхта æмæ йæ цæф къахмæ æркаст.

* * *

Тифлисы уазәгуатәй рахызтис бәрzonд бурхил ләппуләг әмә фәсидтис, уазәгуаты дуармә цы файтон ләууыд, уый бәхтәрәгмә. Бәхтәрәг йә бәхтыл ахъәр кодта әмә файтон уый цурмә фәцарәзта.

— Циркмә! — загъта Лурих.

* * *

— Кәронбәттәны хъәбысхәст! Гаузыл — жәнәсәттон Клементи Буль әмә Хъазыбег-Хох!

Дыууә богалы гаузызы астәу ныхәй ныхмә әрләууыдысты әмә кәрәдзийи әңгәмәттән сағапа бакастысты.

Адәм ныхъхъус сты.

Шарлякс әрбадт Лебедевы фарсмә әмә аренәмә кәссы...

Кәд Буль Болайә бирә ныллағдәр уыд, уәддәр ын уый йә хъару уайтагъд башкъардта. Куындаған тәрхонгәнәджы әхситт фәңцыд, афтә Буль уайтәккә дәр Болайы йә зонгуытыл аләууын кодта. Ләппу уый әнхъәл нә уыд әмә уысмы бәрц фәуыргъуяу. Клементи уыци уавәрәй фәпайды кодта, Болайы бәрзәйил фәхәст, гъа, ныр әй уәлгоммә әрфәлдаха, афтә Бола дәр фестад әмә йә ныхмәләууәг йә цонгыл ауыгъдәй аззад.

Дыууә богалы та ныхәй-ныхмә әрләууыдысты. Ацы хатт Бола хъавгәдәр архайдта. Булыл ахъаззаг хәст куы фәуид, уый йә бәргә фәнды, фәлә дзы Клементи йәхи арахстгай хизы. Иуахәмы, Бола Клементиийи астәу ацахсынмә куыд фәгүубыр кодта, афтә йә ронәй гауызмә әрхауд Зәирәйи сусәг ләвар — урс-урсыд къухмәрзән. Ләппуйә исдугмә әрбайрох, ләгәвзарән хъәбысхәсты кәй баңыд, уый.. Бола къухмәрзәнмә кәсгәйә бazzад. Чысыл ма, әмә ийин йә удәй зынаргъдәр чи у, уыци къухмәрзәныл кәйдәр къах әрләудзән. Ләппу къухмәрзәнмә куыд әргүубыр, афтә йә Клементи гаузыл фәдәлгоммә кодта...

* * *

Уый хәдуәлвәд Лурих манежмә бацәуәны әмбәрзән чысыл базыхъхъыр кодта әмә аивәй бакаст гаузыл хъәбысхәстмә.

— Бынәй чи фәзи, уый Бола у, — ныллаған хъәләсәй йәм дзуры, йә фәстә ләууәг лыстәгрихи ләппу.

Лурих ницы сдзырдта, әрмәст зына-нәзына былысчыил худт бакодта.

* * *

Буль ыл хинәй кәй рацыд, уый Болайән хуымәтәджы хъыт фәци! Ноджы ма богалы бын куы февзәрд, уәд әм къухмәрзән дәр нал разынд. Мәнәй йә әрүырдта, йә къух әм баивәзта, фәләе Клементийы къахы бын фәцыдәр.

Болайән цима исчи йә цәстгомыл цыыф бакалдта, уыйау фәци. Дәлгоммә куыд хуыссыд, уыцы хуызәнәй йә къухтә иувәрсты хәрдмәе сивәзта, Булы сәрүл фәхәст, йә тых йә бонәй йә рариуыгъта. Клементи гауызыл ихыл бырәгау акодта, стәй манежы ныллағ быругондыл йә гуыпп фәцыд. Тәрхонгәнәг фәдисон әхситгәнгә Боламә базгъордта...

* * *

Лурихы ныхән йе ‘нцъылдтә кәрәдзимә әрбангом сты. Әмбәрзәныл фәйнәрдәм ахәцыд әмәе, Боламә дзагъир-дзастай кәсгәйә, лыстәгрихиджыны афарста:

— Къуылых та цәмән у?

— Бәхтә кәйдәр ахастой, әмәе йә уыдан уыромгәйә ның-цавта.

* * *

Бола тәрхонгәнәджы уайдзәфмә уыйбәрц хъусгә дәр нә бакодта. Сабыргай система къухмәрзән әмәе йә азагъта, стәй йә йә роны бафснайдта. Тәрхонгәнәг йә къух бәрzonд система, әмәе та дыууә ләджы кәрәдзи ныхмә әрләуууыдсты. Ацы хатт сә хъәбысхәст бирә нә ахаста. Булән йә ныфс асаст, әви йә хъару байсыст, уый бәрәг нә уыд, әрмәст чысыл рәстәджы фәстә хъобайнаджы бын йә уәнтыл әрхуыссыд.

Әмдзәгъдәй цирчы къултә ныңцарыдтой.

— Цәй куыд? — хъәрәй дзуры Шарлякс Лебедевы хъусы.

— Кәнүн әй Бетъырбухмә! — загъта Лебедев әмәе йә блок-нот бахгәдта.

* * *

— Бамбарын кәнөн тәрхонгәнәгән? — афарста лыстәгрихи Лурихы.

- Ома? — нæ йæ бамбærста Лурих.
 — Болаимæ кæй хæцдзынæ, уый.
 Лурих æм сонт зылд фæкодта, сæрæй къæхтæм æй сбарста,
 стæй тызмæг хъæлæсæй фæкодта:
 — Лурих къуылых богæлттимæ хæцын йæ сæрмæ нæ хæссы!

* * *

Æфсæнвæндаджы вагзалы дзæнгæрæджы зæллангмæ
 бæллцон адæм вагæтты сæ бынæттæ агурынмæ фесты.

Йæ хызын йæ дæлармы бакæнгæйæ, вагæттæ иуы цур лæууы
 Бола æмæ зæрдиагæй хъусы Азейы ныстуанмæ.

— ... стæй, цыма дæ цард-цæрæнбон Бетырбухы арвыстай,
 афтæ дæхи дарын базон, науæд уым цынае цæстфæлдахæг ис æмæ
 дын раст дæ фынð дæ дыууæ цæсты астæуæй фелвасдзысты.

— Уæд та рацæуис мемæ, — лæгъстæгæнгæ йæм дзуры Бола.
 — Ныр дæ мæ сæр ницæмæн уал хъæуы. Хъыгдарыны хос
 йеддæмæ дын ницы уыдзынæн.

Паровоз дæргъвæтин уаст ныккодта.
 — Зæрæдтæ — де уазæг, Азе, — йæ хызын йæ къухмæ
 æриста Бола.

— Зæирæ та?
 — Зæирæ дæр, — æхсызгонæй баҳудти Бола.
 — Афон у, Бола, — æрдзырдта вагонæй бынмæ лыстæгрихи
 лæппу.

Дыууæ хъобайнаджы кæрæдзимæ бакастысты, стæй
 кæрæдзийæн аддкын хъæбыс ныккодтой. Бола вагонмæ куыд
 сцæйхызт, афтæ йæ Азейы ныхас фæурæдта:

— Бола!
 Бола разылдис ие ‘рхордмæ.
 — Эвæдза, лæг дæ куыд рауайын кодтон!
 Бола йæм йæ цæстыгæй баҳудт æмæ вагонмæ бакъахдзæф кодта.

* * *

Тындзы размæ поезд. Æфсæн рельсытыл цæлхыты къыбар-
 къыбур куыд æмýр кæны, адæймаджы хъустæ йæ цас
 мынаæгдæрæй ахсынц, уыйас дардæй дардæр ласы поезд бæллцон-
 адæмы Кавказы урссæр хæхтæй.

Паровозы фæздæг ахæлиу вæййы æгæрон быдырты æмæ
 уымæл уæлдæфы атайы

* * *

Әртыккаг къласы вагоны адәм кәрәдзимә әнгом бадынц. Йә хызын йә хъәбысы бакәнгәйә, бады Бола дәр әмә алы әвзагәй хъәләбагәнәт бәлләтти сәрты рудзынгәй әддәмә фәлгәсү. Кәд тамакойы хъәхъехъаг фәздәг вагоны мигъяу ныббадт, уәддәр әм рудзынгәй гәзәмә цыдәртә зыны. Уәрәсейы быдыртыл ңастан не ‘ххәссы. Әрмәст Боламә диссаг кәсү, хъәутә тынг стәм кәй сты, уый. Ноджы зәххытән сә фылдәр хай әнәкуист. Гъе-е, әвәдза, утәппәт зәххытә Хъобангомы куы уаиккой, — ңаебәрц фәллой дзы сисән уаид...

— Гъей, черкесар! — Болайы хъуыдытә фескъуыдта әнәдаст нәлгоймаг. Йә ционгыл лыстәг уисәй быд чыргъәдгонд. Хъазы сәр дзы ракәс-ракәс кәнү.

— Дәхи әгәр паraphat уагъд нә акодтай? Бафалдәр ма кән!

Болайы сыйстад, гъа, ды сбад, зәгъүгә. Нәлгоймагән Болайы уындәй йә ңастантә рабырыдьсты, — уәлгоммә фәңгәй хауд, стәй удаистәй вагоны иннәе кәронмә атындында. Әрдәғфәнданатыл йәхи бакъуырдта, йә ныхмә чи әрбаңаңыц, уыңы бурхил уәйыгарәэт ләпшуләгтыл. Уый хъазы хищауы ие ‘фңәттәй систа әмә йә иуварс кәйдәр хъәбысмә баппәрста.

— Хъазыбөг-Хох ды дә, кәд нә рәдийин, уәд, — бурхил уәйыг әрләууыд Болайы раз.

Болайы фәрсәджы кастмә ләппу йә ныхас адардадәр кодта:

— Ныр та, дам, Бетъырбухмә ңауыс, Лебедевимә, и? Уый дә сахуыр кәндән, зәронд рувас у! О, хәдәгай, әмә кәм и цымә յәхәдәт та? Нә йә зоныс? Әз дын ай зәгъездынән. Бады фыщаг къласы вагоны. Дәу та, уәлахиздзауы, хуыдоны баппәрста! Ай-ай-ай!.. Әз дәуәй куы уаин, уәд уайтәккә фәстәмә аздәхин... О, уәвгә ма дын цалдәр богалы баззад әмә сыл әххәст фәүалахиз у. Чи сты? Зәгъәм, Георг Лурих. Никуы фехъуыстай ахәм ном? Ай-ай-ай... Господин Лебедев уый ныхмә хәңцинмә бирәе богәлтә фәцахуыр кодта, фәләйин иуы бон дәр ницы басис.

Ацы домбәйттәарәэт ләппу дзы загъд кәй къахы, уый Бола бамбәрста, фәләе ңәм утәппәт адәмы цур исты сдзура, уый аив нә фәкаст әмә та рудзынджырдәм азылд.

— О, Хъазыбөг-Хохән йә уд ауад! — әгас вагоны дәр ай куыд фехъусой, афтә хъәрәй худы.

— Әфсымәр, дәхи Хуыщауы бар куы уадзис.

— Ома?

— Мәнәй дә исты хъәуы? — хиуылхәңгәйә йә бафарста хъобайнағ.

— Дәүәй?! — ныххудти загъдкъахәг. — Әмә дәм цы ис?.. Хәрзхаст сыйстытә? Уәвгә дын әхца бакусынән замманай фадат. Цәй әмә нәхи хәснагыл ңәнгыхәй бавзарәм. Әвәрын сыйгъәрин империал! Уә хәснаггәтә, господа! — разылдис, уәдәй нырмә сәм цымыдисәй чи каст, уызы бәлләттәм.

Адәм ерысмә бацыбәл сты. Иу ләппу, гимназисты дарәсы, йәхшицәй кассир ацарәзта. Къордәй йәм рады аләууыдысты.

— Әз әвәрын бурхилы!

— Әз дәр!

— Хохаг — мә bogal, цы уа, уый уәд!

— Кавказагы!

Уәдмә бурдзалиг рудзынджы бын стъолгондыл кәйдәр дзауметты рәдзәгъд пъолмә рассывта, әрбадт Болайы комкоммә әмә йә рәмбыныкъәдз стъолыл әрсагъта:

— Кәд мын мә къух стъолмә әртасын кәнай, уәд әхчаты цыппар хайә әртә дәу!

Бола раласта йә цухъхъя, куыраты дыстә рәмбыныкъәдзмә бафәлдәхта әмә фәстәмә йә бынаты әрбадт. Куыддәр сә кәрәдзий къухтыл әрхәңцидысты, афтә, цима адәмы исчи ифтындзгә бакодта, уйайу сә хъәр әмә ахстәй вагон нуууынәргъыдта. Бәлләттәй алчидәр хъәрәй фәлвәрдта, хәснаггаг кәуыл сәвәрдта, уымән йә зәрдә балхәнын...

Бола зәрдиагәй архайдта, бурхилы цонг әртасын кәнини, фәлә ләппуләг әгәрон тыхы хицау кәй у, уый уайтагъд бандъардта.

Әмә дын фәкъул йәхи къух. Бурдзалаңджы фарсхәңдҗиты хъәрахст фәтингдәр. Әрбамбырд кодта хъобайнағ йә тыхтә, әмә дыууә армы ногәй кәрәдзий комкоммә сәмраст сты. Болайән йә хиды әртәхтә йә ныхәй ңәппүзыртау рахъардтой. Хуыздәр бон науыд бурхилы дәр: — йә цәсгом әгасәй дәр сырххъулон афәлдәхт, йә бинаг был дәндәгты ‘хән бакодта әмә хъәрәй тыхуләфт кодта.

Мәнә Бола, цонджен хъарумә йә гуыры уәз бафтаугәйә, ахәңцид әнәзонгәйи цонгыл. Уымән йә къух зына-нәзына фәтасыд, стәй сабыргай әркъул стъолырдәм...

— Цы кусут уый, господа?

Бола йæ цæстытæ дзурæгмæ систа. Сæ уæлхъус лæууыд Лебедев æмæ тарæрфыгæй каст куы ирон богалмæ, куы — бурхил нæлгоймагмæ.

— Худинаг, господа, худинаг!..

* * *

Тындзы поезд ...

Фыщæгæм къласы вагоны купейы бадынц Лебедев æмæ Бола. Хъобайнаг, йæхи Лебедевы цæстæнгасæй хизгæйæ, рудзын-джырдæм йæ цæстытæ ныццавта. Ницы дзуры Иван Владимирович дæр, æрмæст, Боламæ кæсгæйæ, йæ сæр зына-нæзына банкъусы æмæ, йæ цуры цы цайы агуызвæ ис, уымæй схуыпп кæны

* * *

Бетъырбухы уазæгуæттæй иуы кæрты æрлæууыд файтон. Рахызтысты дзы Лебедев æмæ Бола. Лебедев балæвæрдта бæхтæрæгмæ æхца æмæ Болайæн аçамыдта уазæгуатырдæм:

— Дæ хорзæхæй, господин Кануков, ам уал цæрдзынае.

Дыууаяйæ дæр бахызтысты уазæгуаты къæсæрæй.

* * *

Егъау спортивон залы цалдæр хъæбысæйхæцæджы Лебедевы разамындæй ахуыр кæнынц хъæбысхæсты алыхуызы мадзæлттæ. Богæлттимæ ис Бола дæр. Йæ буары хид йæ хæдонæй рахъардта. Йæ ахуыргæнæг ын цы амоны, уыдон æххæст кæнын фæлвары иу хатт, дыууæ, æртæ хатты...

— Господин Кануков! — фæсиidtis æрæджиау Боламæ Лебедев. Лæппу йæ ахуыргæнæгмæ рæвдзгомау æрбауд. — Мæ зæрдæ дыл дарын, Бола, — йæ мидбылхудгæйæ Лебедев сивæз-та йæ къух лæппуйы уæхскмæ æмæ йын æй рæвдаугæ æрхоста: — Ныр баулæф. О, хæдæгай, изæры дæ мемæ хонын. Ме ‘фсин æмæ мæ чызг цæрын нал уадзынц, Хъазыбег-Хохимæ нæ, зæгъынц, базонгæ кæн... Искуы рестораны уыдтæ?

— Нæ, — йæ сæр банкъуста Бола. — Уæдæ уæд дæ дарæс раив. Изæры дæм уазæгуатмæ мæхæдæг баздæхдзынæн.

* * *

Ресторан. Фынгтæ зæу-зæу кæнынц алыхуызон минас æмæ нозтæй. Сæ уæлхъус цы аив æмæ хæрзхуыз алы кары адæм

бады, уыдоны рәэты ләггадгәнджытә, къаҳдзоныгътыл бир-әгау, дыууәрдәм сиргә уайынц. Рәбынәй хъуысы фортелианойы цагъд. Лыстәг хъәләсәй йын бахъырны хъисфәндүр дәр. Бирәтә сә тамакойы фәздәг калынц. Цырәгъты рухсмә фәздәг, залиаг калмау, зивәггәнгә къәдзтә-мәдзтәй йәхи сивазы аәмә бәрзонд царыл апышх вәййы. Иу стъолы фарсмә бадынц дыууә сылгоймаджы. Сә иу — аңәргә, әддаг бакастәй — уәздан, хиуылхәңгә. Кәд ыл азтә сә фәд ныууагътой, уәддәр нырма тынг зәрдәмәдзәүгә у. Дыккаг сылгоймаг — әрыгон, хәрзконд. Кәд дзы хуртә аәмә мәйтә кәсынц зәгъгә, афтә зәгъән нәй, уәддәр чызгмә сыхаг стъолы фарсмә бадәг нәлгоймәгтә сә җәстытә базилинц.

— Цы уын рахәссон? — сылгоймәгтә уәлхъус аләууыд официант.

— Нырма ницы, — цыбырәй йын дзуапп радта аңәргә сылгоймаг.

Официант син йә сәрәй акуывта аәмә фәңдәуәг.

Раст уыцы рәестәг, адәм цыма ныхас бакодтой, уыйау әгасәй дәр сә цәстәнгас әрбаңауәнмә сарәзтой. Уәдәй нырмә хъисфәндүрәй цы ләгуынсәр нәлгоймаг цагъта, уымән фырдиссагәй йә фәндүрү хъисты әнад хъыррист фәңид.

Къәсәргәрон ләууыдысты Лебедев аәмә уәйынджы йас ләппуләг кавказаг дарәсү. Лебедев цәстәй ахъахъәдта залы адәмы, аәмә йәем сә къухтә дыууә сылгоймаджы күнә фәтүлдтой, уәд уыцырдәм фәраст.

— Куыд әрәгмә цыдыстут? — фәрсәгау сәм скаст аңәргә сылгоймаг.

— Хатыр күрәг стәм, — загъта Лебедев. — Базонгә ут! Уый та уын — Хъазыбег-Хох, ома Бола Хъаныхъуаты!

— Верә Павловнә, — йәхи баңамында аңәргә сылгоймаг.

— Мә бинойнаг, — бафтүндта сылгоймаджы ныхасмә Лебедев.

Бола сылгоймагән йә сәрәй акуывта, стәй Лебедевмә бақаст, цыма йә бафәрсынмә хъавыд; раст бакодтон, әви нә, уымәй. Уәдмә йәм әрыгон сылгоймаг йә гыщыл къух сдардата:

— Таня... Татьянә Ивановнә.

Бола иудзәвгар чызджы къухмә кәсгәйә бazzад. Ам, Уәрәсейы күнд бағиппайдта, афтәмәй сылгоймаджы къухән апъа кәнүн аәмбәлү, фәлә ләппумә уыйбәрц нәдәр ныфс разынд, нәдәр бәлвүрд зыдта, әнәмәнг ай афтә бакәнин хъәуу, әви нә, уый.

Фәстагмә Бола райста чызджы къух. Чызгәй әнәбары «уауу» зәгъгә куырайхъуист, әрмәст уәд фембәрста, йәтых дзы кәй айрох, уый. Бола чызгәй хатыр ракурыны бәсты, әххуысагурәгау Лебедевмә фәзылд, әмә стъол бакъуырдат, Хрусталәй конд агуывзәтән пъолыл сә дзыгъал-мыгъул ссыд. Бола, йәхи ма цы фәкодтаид, уый нал зыдта, стыхстис. Йә амондән сәм ләтгадгәнәг цырд әрбауад әмә йә фыссәнгарз гәххәтты гәппәлүл андадзгәйә, уәзданәй сдзырдта:

— Хъусын уәм, господа...

* * *

Бола бады стъолы уәлхъус әмә йә разы цы цъәх хъәдындзтә ләууы, уыдонәй цалдәр атухы, цәххы сә ахъаззаг сәвдулы, адджын хәмц дзы ныккәнү, стәй, дзулы кәрдиҳәй йә уырзы дзаг стоны әмә йә судзаг халы фәстә ауадзы.

Дуар мәлләг әрбаостәуыд. Ләппу, кәд та уазәгуаты но-мыртә әфснайәг у әнхъәләй, әнәбары ахъәр кодта:

— Гом у!

Дуар сабыргай байгом әмә къәсәргәрон мидбылхудгә фәзындиц Таня. Бола әнәнхъәләдҗы уазәджы уындәй фәкуыддәр, йә сәрмә бәттәнүл ауыгъд фәсмын цыннатәм фәләбурдта әмә сә, сә дон мизгә, бандоны бын фәсавта. Цасдәр чызгмә кәсгәйә бazzад:

— Уый ды дә?

— Әэз... Әнхъәл нә уыдтә? — йә мидбылхудт нә ивгәйә, сдзырда Таня. Дзуапдәттәг бын афоныл куы нә уыд, уәд ма йә ныхасмә бафтыдта:

— Мидәмә бахизон?

— Дә хорзәхәй, — сферәзта ләппу әмә дыккаг бандон стъолы цурәй райста.

— Бузныг, —раарфә кодта чызг әмә йын Бола цы бандонмә бацамыдта, ууыл әрбадт. Бола исдугмә чызджы уәлхъус ләугәйә бazzад. Ахәм рәстәг дардәр хи куыд дарын хъәуы, уый рәстмә нә хатыд әмә сагъәссаг хъуыдты аныгъуылд. Чызг әм йә дынджыр хъоппәг цәститәй скаст әмә та йә мидбылхудгә сдзырдта:

— Цы егъау дә!

Ләппу уыци ныхастәм фәкъәмдәстүг әмә әнәбары бандоныл әрбадт.

— Фыццаг хатт дæ куы федтон, уæд мæм кæй хуызæн фæкастæ, уый зоныс? — лæпшумæ комкоммæ ныккастис Таня.

— Сывæллоны хуызæн... О, о, сывæллоны! Егъау, хохыйас сывæллон!

Бола бакаст чызджы худгæ цæстоммæ. Таня фæсырх.

— Бахатыр кæн.

— Цæмæн зæгъыс...

— Эвæццæгæн, хъуыды кæныс, ацы къулбадæг чызг мæм уазæгуаты цæй охыл æрбабырста? Хъуыды кæныс?

— Нæ, нæ кæнын.

— Эз, мæ уыхъæдмæ гæсгæ, æвæццæгæн, змæнтæг дæн. Адæмы фарсмæ æрлæууынæй мын хуыздæр мацы ракæ. Папæ та мæ революционеркæ хоны! Фæлæ æз уый растыл нæ нымайын.

Бола чызгмæ фæрсæджы каст куы бакодта, уæд та Таня йæ мидбылты баҳудт:

— Эвæццæгæн, революционер цы амоны, уый нæ зоныс, и?

Бола йæ уæхсчытыл схæцид. Таня ныххудт.

— Экзотикæ! Питер æгасæй дæр бæз-бæз кæны революционертæй, гъай та сын зонгæ дæр ницы кæны! Сæдзæм æнусы райдиан æмæ, дам... Фæлæ уымæн ис срастгæнæн! — ссыгъдысты чызджы хъоппæт цæстытæ: — Max арæхдæр æмбæлдзыстæм æмæ дын æз сеппæты тыххæй дæр радзурдзынæн. Баныхас кодтам?

— Баныхас кодтам.

Фемдзаст сты, кæрæдзимæ кæсгæйæ афæстиат сты. Лæппу нæ бафæрæста Таняйы цæстыты цæхæрæн æмæ иннæрдæм разылд. Уат ныссабыр.

— Бола, — æрæджиау бынтон сабырæй сдзырдта чызг. — Зæгъ-ма мын, æрмæст æргом... Уым дын, хохы, чызг баззад?.. Энхъæлмæ дæм чи кæсы, ахæм чызг?

Ацы хатт Бола комкоммæ бакаст, йæхи æргом ныхасæй чи фæкъæмдзæстыг, уыцы чызгмæ æмæ йын рæвдаугæ хъæлæсæй бамбарын кодта:

— Баззад, Таня.

Чызг тыхамæлттæй баҳудт, скаст Боламæ æмæ арф кæцæйдæр, йæ зæрдæйы бынæй сдзырдта:

— Ди хорз адæймаг дæ... Эцæг адæймаг.

Бола чызджы къух ўе стыр армытъæпæны бакодта:

— Фæлтау мын революционер цы у, уый бамбарын кæн.

Таня уæззаугай сыстад. Болайæн ма йæ цыдæр зæгъын кæй

фәндыйд, уйй ий тыхст цәсгомы хузыыл фәзынди. Фәстагмә чызг, цыма се ‘хсән ницы ныхас рауда, афтә бинтон әндәр хъәләсү уагәй сәзирда:

- Папә афтә, изәры, дам, дын бәрнөн хъәбысхәст уыздән.
- О, ахадга.
- Нә мә хоныс бакәсынмә?
- Хонын.
- Бузныг... Хорзәй уал бazzай.
- Фембәлүнмә.

Таня рәвдзгомау фәраст, стәй къәсәргәрон әрләууыд, Боламә ракәстәйә, әнәмәтәй баҳудыныл бацархайдта:

- Ницәйаг змәнтәг дән, әвәдза... Раст наэ зәгъын?
- Нә зәгъыс. Ди диссаджы чызг дә.

Чысыл ма куы афәстиат уа, уәд ий цәссыгтә кәй фемәхс-дзысты, уий хатгәйә, Таня дуар цәхгәр фегом кодта әмә чысыл рәстәдҗы фәстә асидентил ий къәхты уынәр райхъуист. Бола иуңасдәр гом дуармә кәсгәйә бazzад, әрәджиау система ий ронәй Зәирәйы къухмәрзән. Ныккаст әм. Фестад әмә рудзынгәй әддәмә акаст.

Таня уынджы фаллаг фарсмә бахәецә. Ий цыд фәсабырдәр кодта. Әрләууыд. Әваст фәзылд әмә Болайы рудзынгмә скаст. Ләппу ий хи бааууон кодта.

* * *

Бетъирбухы фысымуәттәй иу. Ий дуарәй рахизы Бола. Ләппулы ауынгәйә, чысыл дарддәр цы файтон ләууы, уий бәхтәрәг ий бәхтүл схъәр кодта, әмә Болайы уәлхъус аләууыд.

— Ацу уал циркмә, әз фистәгәй бацәудзынән, — сәзирда бәхтәрәгмә Бола әмә уынджы фәраст ис.

* * *

Цирчы агъуистмә ма дыууә цәхгәрмә уынджы сәртү байын кәм хъуыд, уым, уынджы астәу, Бола сүүдта адәмстыр къорд. Адәм, цәуылдәр зәрдиаг ныхасгәнгә, цыдысты уынджы астәуты. Къорды сәрмә зындысты цалдәр транспортаны уырыссагау фыстытимә.

Бола уынджы кәрөнмә ий хи байста әмә адәмни фәстә кәсгәйә бazzад. Әваст къорды разәй цәуәг адәмәй райхъуист

нәлгоймаджы бәзджын хъәләс. Уый систа зарәг, — фыңцаг сабыргай, фәлә куыдфәстагмә йә хъәләс кодта фидарәй фидардәр. Зарәг апыш аеппәт къордыл дәр. Адәм цы зарәг систой, уый ләппүйи хъустыл раздәр никуы ‘рцыд әмә йәм ныр ләмбынәгдәр аерыхъуиста

— Исты бәрәгбон у, ацы адәм кәдәм цәуынц? — Бола афарста, йә фарсмә цы цыбырбоцъо ләг аерләууыд, уый.

— Сә сәфты фәндагыл. Уәрәсейы бын кәнынмә. Ног ту-гуарән агурынц, — адәмым ие ‘нәуынон цәстәнгас ахәстәйә, дзуапп радта цыбырбоцъо.

— Әмә чи сты? — бынтон бацымыдис Бола.

— Уәрәсейы фидәныл чи нае хъуыды кәны, уыцы гомгуы-бынта, — азылди йә фәндаджырдәм ләг әмә ма цәугә-цәуын йә ныхасмә баftyдта: — Әнәхәдзар революционер абырағәй тәссагдәр у!

Раст уыцы рәстәг, адәмы къорды акомкоммә, цәхгәрмә уынгәй фәзындысты ىалдәр барәдҗы хъазахъаг дарәс. Барджаиты хистәр ие ‘мәблүттәм фәсиidт:

— Фәндаг бацахсүт!

Хъазахъ адәмь фәндаг аерхәдтой. Дыууә къорды ныхәй-ныхмә аерләууыдысты. Барджаиты хистәр йә бәх адәмь ‘хәнмә фәцарәзта әмә сә тәккә цур знәт хайуан цъилау арзылд.

— Апыш ут!.. Апыш ут ныртәккә! — хъәр кәны адәмым афицер.

Бола адәмырдәм хәстәгдәр йәхи байста.

— Әз кәмә дзурын?!.. Апыш ут уә хәдзәрттәм! — но-джен бәрzonддәр систа йә хъәләс барәг.

Зарәг фескүүид. Къорды разәй чи цыд, уыдонәй иу — бәзәрхыг, ацәргә ләг йә цәнгтә фәйнәрдәм айтыгъта. Адәм сә хъәләбайә фенцадысты.

— Ауадзут нае нае фәндагыл, мах никәй хъыгдарәм, — уәзданәй бахатыд ацәргә ләг афицермә.

— Ма халут уынгты фәтк!

Ацы ныхәстимә хъазахъаг йә бәхы идон фәуәгъдомау кодта. Знәт хайуан адәмым баләгәрста. Адәм фәптиш сты. Афицер басырда ацәргә ләдҗы әмә йыл ехсәй арцыд. Ләг архауд әмә адәргәй йә сәр дыууә къухәй бамбәрзта. Иу цәф ма йә фәкәнен, зәгъгә, афицер бәх ләдҗы ‘рдәм куыд

фәецарәзта, афтәе йыл кәйдәр әвирхъау тыхджын къухтә фәхәст сты. Барәгән ие ‘фхәрәгмә ракәсын дәр нал бантыст — уысммә саргъәй фәхицән әмәе йә цыдәр әгәрон тых уәлиау систа.

Ләдҗы ракәсыны бон куы фәци, уәд хорзау нал уыд; кавказаг дарәс кәуыл уыд, ахәм ңавәрдәр аргъәутты уәйиг әм бынәй уәләмәе цыдәр тызмәг ңәстәнгасәй қаст. Хъазахъхъаг ие ‘муд наәма ‘р҆цыд, афтәмәй йә уәйиг уәладзыг хәдзары къулырдәм базывытт ласта. Ләдҗы ңәлхъ къулыл фәңцид, уайтагъд йә зәнгтә бадзойтә кодтой, йә фәсонтәй къулыл әрбырәгау ласта, йә фәстагыл әрбадт әмәе йә худы гопп йә фындыз рагъыл февзәрд. Ацы ныв фенгәйә, инна дыууә барәдҗы сә бәхтә фәцагайдой әмәе уайтәккә Болайы уәлхъус аләууыдысты. Ләппу барджытырдәм куыл разылд, афтәе йыл уыдон уәлбәхәй ехситәй әрцыдысты. Бола дыууә барәдҗы астәу аләууыд, йә къухтә фәхъил кодта әмәе ңәстүфәнүкъуылдәм хъазахъхъәгтә йә дыууә дәлармы, сә къәхтә тилгә, февзәрдысты. Уыңы хуызәнәй барджыты баҳаста, нырмә дәр къулы рәбйиң йәхимә чи наәма әрцыд, уыңы афицермә. Ләппу йә къухтә фәхъил кодта, әмәе барджытә голладжы хауд әркодтой хъәбәр зәхмә.

— Бузныг, кавказаг! — раарфәе кодта ацәргә ләг, Бола йын сыйынмә куы әххуыс кодта, уәд. — Ныр ңәугә тағъдәр, ныртәккә сә әнәхъән әфсадәй ардәм хъәуы.

Бола цирчы агъуыстырдәм рәвдзомау фәцәуәг.

* * *

Бола аренәмәе куыдәр рахызт, афтәе цирчы агъуысты адәмы къухәмдәзгъд ныннәрыд. Бола, арфәйы охыл, йә ңәнгтә уәлиау айттыгъта әмәе адәмән йә сәрәй акуывта. Уыңы уысм ләппу фәкомкоммә Танямә. Чызг бадтис раззат рәнхъы әмәе йәм Бола куы бакаст, уәд әм, мидбылхудгә, йә къух фәтилдта...

— Ирон бәгъатыр Хъазыбег-Хох әмәе уырыссаг арс Горьковенко!

Цыппәрдигъон Горьковенко тәрхонгәнәдҗы әхситмә дәр нал фәкаст, фәләе әваст Болайыл йәхихи ныщавта. Ләппу ассоңағау кодта уырыссаг «арсы» әмәе гауызы астәу әнхъәлмәгәсәдҗы ләуд әркодта. Тәрхонгәнәдҗы әхситт, әмәе та Горьковенко йәхихи әңгәт сырдау ныщавта Болайыл.

Ләппу йәхи фәсайәгау кодта, фәлә йын йә ныхмәләүүәг дыууә къухәй йә бәрзәй әрцахста. Бәргә ма архайдта Бола йәхи суәгъд кәнныныл, фәлә Горьковенко афтә ныддәвдәг ләппуйыл, әмә атонын нал күымдта. Иу заман «арс» тәрхонгәнәджы амындәй ләппуйы ных йә сәрәй дәр бацавта.

— Дывәр «Нельсон»! — хъәр кәнны Боламә Лебедев: — Бәхбәттәнтәм хъав..

Бола Горьковенкойы къухтә әрыздыхта, феуәгъд кодта йәхи. Адәмы иумәйаг «уфф» әмә Горьковенкойы әрхауд гауызмә байу сты. Цыбыр рәстәг ма әмә уырыссаг «арс» йә уәнтүл атылд.

* * *

Бола цирчы агъуысты йә уатмәй йә фәллад уадзынмә күүд цыд, афтә хәрхәмбәлд фәци, Бетъырбухмә цәугәйә поезды армәй кәимә хәцыд, уыңы бурдзалыг ләппуләгимә. Бурдзалыг дәр Болайау уыд хъәбысәйхәңәджы фәлысты. Дыууә богалы нараәт бахизәни кәрәдзи комкоммә әрләууыдысты. Бурдзалыг мәстәймарәдҗы худт бакодта әмә загъята:

— Салам дә уа, Хъазыбәдҗы цъупп! Уәдә ныр та хъәбысәй хәңдзыстәм, и?

— Фәләуу, ды дәр?.. — әнәнхъәләдҗы фембәлдәй хуыздәр ныхас не ссардта Бола.

— Цыдәртә архайәм, — йә уәгъд худт на халы бурдзалыг. — Әз әмә ды хъуамә кәронбәттәни фембәләм. Уәдә ма уымәй раздәр искаемән фембылд у!

— Аренәйы — зындгонд богал Томашевский әмә дунейы чемпион Георг Лурих! — райхъуист мидәгәй тәрхонгәнәдҗы хъәләс.

— Цәй, фембәлүнмә, ирон! — бурдзалыг әрхоста Болайы уәхск әмә аренәмә рапхызт. Бола цымыдисәй каст, адәм ын әмдәгъдәнгә сә бынәттәй күүд сыйтадысты, уымә.

— Цы та фәдә, Бола? — радзырдта йәм Лебедев.

Бола бахызтис, йә ахуыргәнәт әм кәдәм фәсиит, уыңы уатмә.

* * *

— Иу уысм дәр дә мәхицәй нал ауадзэзынән, — Болайы фәтән уәхсчытә әүүәрдгәйә, йә хъуыр-хъуыр цәуы Лебедевән: — Науәд хәйрәт йә зонәг, кәмыйты фәхәтүс. Цы

уәззау әвнәлд кодтай, уый дәхәдәг банкъардтай? Иу гыңцыл ма әмә де ‘взаг раластаис.

Бады Бола бандоныл әмә фыдуаг ми акәнәг сабийау, пъолмаә йә цәститә ныңцарәзта.

Лебедев дардәр йә күист кодта:

— Ныртәккә Елизаровимә хәңдзынә... Дәхи дә цыппәртыл әрхауын ма баудаз. Ахәм уавәры дзы әнционтәй нал аирвәздзынә... Уәлахиз, әрмәстдәр уәлахизмә тырн әмә кәронбәттәны Лурихимә фембәлай. Уым та... Цы на вәййы...

— Иван Владимирович, — сабыргай сұзырдта Бола.

— Гъы.

— Революци та цы у?

— Гье уый та дә кәм бахъуыд? — фәтъәлланг ыл ластауый. — Дәүүен дә хъуыддаг — хъәбысәй хәңзын! Революцитәйедтә дәумә на хауынц, бамбәрстай?..

* * *

Бола әмә Елизаров гауызы астәу ләууынц ныхәй-ныхмә. Тәрхонгәнәджы әхситт. Чысыл рәстәджы фәстә Елизаров йә уәнтыл хуыссы.

* * *

Гауызыл — Лурих әмә фәтәнуәхск богал. Адәмы дзолгъо-молгъо, әхситт. Лурих йә ныхмәләууәджы алырдәмты рабырс-бабырс кәнү. Фәтәнуәхск бафәллад, фәлә йә Лурих йә уәнтыл әвәрынмә наема тагъд кәнү...

Лебедев әмә Бола цымыдисәй кәсүнц хъәбысхәстмә. Лебедев, әнәрынцайгә дзуры әмә амоны Лурихырдәм. Бола иуәй-иу хатт Лебедевы ныхасмә йә сәрәй акувы...

Лурих дардәр хъазы йә ныхмәләууәгәй. Фәстагмә дзы уый гауызы кәрәтты йәхи хизын байдыдта. Цирчы адәмы әхситт. Лурих фәтәнуәхсчы йә уәнтыл әндонәй авәры.

* * *

Бола хуыссы дәргъәй-дәргъымә тъахтиныл. Лебедев ын дыууә къухәй әууәрды йә нуәрттә.

— Иу ахсджаиг хъуыддаг бамбар, — зәрдиаг ныстуантә кәнү Лебедев Болайән. — Ныртәккә Лурихимә күйд рахәцай, дә царды хъысмәт дәр дардәр афтә ахәсдзән.

Сәйргадәр, Лурих дунейы чемпион кәй у, уый иу уысм дәр ма рох кән, әрмәст дзы ма фәтәрсай! Дә фыщаг фезмәлдәй йын бамбарын кән, ды дәр зыгуымы голлаг кәй нә дә...

— Хатыр курын, господа! — дуаргәронәй райхъуист кәйдәр бәзджын хъәләс.

Лебедев әмә Бола уыцырдағы фәкастысты. Дуаргәрон ләу-уыд цалдәр гәрзифтонг жандармы. Сә хистәр, здыхтрихи, карджын ләг йе ‘мәблиттәй фәхицән әмә тъахтины уәлхъус барджын ләуд әркодта:

— Господин Кануков, кәд нә рәдийын, уәд? — къухәй азамыдта Боламә жандарм.

Ләппу тъахтиныл рабадт.

— Да хорзәхәй, да дарәс раив әмә махимә саккаг кән!
— Йә цәсгомы уаг нә ивгәйә әмә йә уәздандзинад әвдисгәйә, йә ныхас дардәр кодта жандарм.

— Цы хабар у? — Лебедев куы жандарммә бакәсы, куы Боламә.

— Господин Кануков фехәлдәт әхсәнадон бынаетты хи дарыны фәтк. Уымәй уәлдай, господин Кануков сә күисты рәстәт баф-хәрдта әртә хъазахъаджы, фыннад сә фәкәнгәйә, бар цы демонстрацийән нә уыд, уый әвзарыны рәстәт. Уәлдәр кәй раны-мадтон, уыцы аххосәттәм гәсгә господин Кануков әнәмәнг әвәсти-атәй хъуамә фәраст уа махимә жандармеримә, цәмәй әрцәуя фарст әмә ныффысса, әмбарынады гәххәтт! — разгъәлтә здых-трихи жандарм Болайы цәстәнгасәй сәрәй къәхтәм баргәйә.

— Уый әңгәг у? — Лебедев бакаст Боламә.

Ләппу йә сәр әруагъта әмә арф ныууләфыд.

— Хорз, — әрәджиау сдзырдта Лебедев, жандарммә йе ‘рғом раздахгәйә.

— Сахаты фәстә уәм нәхәдәг бацәудзыстәм. Ныр та — хатыр, ерыстә нәма фесты.

— Әз райстон бардзырд, цәмәй господин Кануковы әвәстиатәй сәмбәлын кәнон жандармеримә, әвәстиатәй! Мәнә ордер, — систа йә дзыппәй гәххәтт әмә сәм ай әвдисы.

— О, фәлә...

— Мәнән мә хәс бардзырд әххәст кәнын у! — алыг код-та жандарм.

Лебедев здыхтрихимә йе ‘рфгуиты бынай скаст әмә адәргәй йә къухы әнгүйлдзтә къәрц-къәрц кәныныл схәңүд.

— Аңауон, Иван Владимирович. Хъуыддаг күйд уыд, уый сын бамбарын кәндзынән әмә...

— Әмә?!. — әваст фәтъәлланг кодта Лебедев, къаннәт уаты дыууәрдәм рацу-бацу кәнгәйә. — Аңаудзән!.. Бамбарын кәндзән!.. Әмә дә бәсты та хъәбысәй чи хәцдзән? Әз?.. Кәронбәттәнмәе рацыдтә, кәронбәттәнмәе, әдиле къоппа!.. Лурихи ныхмә!.. Ацы сахатмә әз дәс азы бәрц фенхъәлмәе кастән... Сәрхъән!..

Жандарм йә рихи аздыхта.

— Господин Лебедев, әз курын...

— Фәләуу-ма, баудз мә! — жандармы хъуыры агадт мәстджын Лебедев, фәләе уайтагъд сабыр хъәләсәй йә ныхасмә бафтыда: — Чысыл фәгәдзәе кәнүт.

Лебедев дуарәдде фәци. Бола йә къәхтү бынәй арф ныуләфыд, бакаст жандармтәм, стәй дзаумәттәе ауындзән скъапмәе баздахтис:

— Фәләуут, әз — ныртәккәе.

* * *

Бады Лебедев әгомыгәй әрдәбоны уаты. Йә къухтәе йә роцъомә ныбыщәу кәнгәйә, хъуынтызырфыгәй цәуылдәр хъуыды кәны. Әдде, цирчы заләй, хъуысы адәмь мәстү хъәләба әмә къуыззитт...

Әваст дуар фегом әмә дзы мәстәй цәхәртәкалгә әрбас-хъиудта Лурих.

— Кәм ис?.. Кәм ис Бола?.. Әз дәу куы фәрсын! Цәуыннәе рацыд гауызмә?..

— Сабырдәр дзур, — цима әппүн ницы ‘рцыд, ахәм хуызыйн бауайдзәф кодта Лебедев.

— Әз дәу фәрсын, господин Лебедев, цәуыннәе рацыд Бола гауызмә?.. Әз ацы фембәлдмәе рагәй әнхъәлмәе кастән, әмбарыс уый?

— Әз дәр, — сабырәй та дзуапп радта Лебедев: — акодтой йә жандармеримә...

* * *

Файтон жандармерийи агъуысты дуармә әххәст нәма бахәцә, афтәмәй дзы рагәпп кодта Лурих. Базгъордта агъуыстырдәм, әмә чысыл фәстәдәр дуары мидәгәй фәауон.

— Кәм ис Бола?

— Цавәр Бола? — жандармерийы къәнцылары бадәг йәкәсәнцәстүтү бынәй скаст, йә уәлхъус цы бәрзонд, фәтәнуәхск нәлгоймаг февзәрыд, уымә.

— Хъәбысәйхәң! Хъазыбег-Хох! Господин Кануков! — йәхъәләс ныййазәлыд къәнцылары къуымты бурдзалыг богалән.

Къәнцылары бадәг аәм әнахуыр каст куы скодта, уәд ын Лурих йә тәрттыл фәхәңцид аәмә йә стъолы уәлхъусәй радиавта:

— Кәм и?

— Уый цытә кәенис, гражданин?.. Суадз мә! — йә кителү әнцылдатә къухы армәй ләгъзытә кәнгәйә, Лурихмә бынәй уәләмә скаст жандарм. — Әппындәр уәм әрхъәң куынна ис! Чысыл бабыхс, аәруазал у... Ныртәккә бафәрс-дзынән, — хъуыр-хъуыргәнгә дуарәй ахызтис къәнцылары ләг.

* * *

Бола йә алыварс ақәстүтә кодта, стәй вагоны асинты къу-хыл фәхәңцид. Мидәмә куыд сцәйхызт, афтәй йәхъустә ацах-стый сылгоймаджы зонгә хъәләс:

— Бола!.. Господин Кануков!

Бола фәстәмә ракастис. Йә размә, адәмыл йәхи къуырттытәгәнгә, тындыздыта Таня. Чысыл фәстәдәр чызг йә уәлхъус аләууыд.

Бола зәхмә әрхызт аәмә чызгмә къәмдәстүтәй бакаст.

— Сывәллон!.. Дындык сывәллон! — йә цәстүтә доны разылдысты чызгән. — Худинаң дын наеу? Куыд лизды?.. Папәйән әнәуи дәр йә зәрдә... Йәхи хъәбулы хуызән дә...

Таняйән йә дзуринаңтә зәгъын кәронмә нал бантыст, йә зәрдә бынтондәр бауынгәг. Чызг, йәхи цы фәкәна, уый нал зонгәйә, әнәнхъәләджы Болайы риумә йәхи баппәрста.

— Нынхатыр мын кән, Таня, — чыздык мыдхуыз дзык-кутә ләгъзытә кәнгәйә, сдзырдта Бола. Чызг ләппүйи хъәбысәй йәхи ратыдта, йә цәстүтә Болайә аәмбәхсгәйә, әрәджиау сферәзта:

— Бахатыр кән...

— Таня.

— Цы? — әнәбары бафарста чызг.

- Ам дән, уый кәңәй базыдтай?
- Мә зәрдәе йә зыдта.
- Бузныг, Таня... Әз дә никуы ферох кәндзынән.
- Чызг ницы дзуапп радта, әрмәст Боламә цавәрдәр тыхтон баләвәрдта.
- Уый циу?
- Дә уарzon чызгмә афтид къухәй куыд цәуыс?

* * *

Паровоз дәргүвәтин уаст ныккота, доны мигъ раудзгәйә, ие 'фсан цәлхыты гыбар-гыбур ссыд.

Поезд сабыргай арасти. Бәлцәтты фәндарастгәнәт адәмты 'хсәнты, йә рәмбыныкъәдзәй фәндаг гәрдәе, перронмә әрбахәццә Лурих.. Вагеттәе ахъашхъәнгәйә, Болайыл йә цәст куы әрхәецыд, уәд ие згъорд фәтагъедәр кодта.

— Господин Кануков! — йә хъәләсү дзаг хъәр кәны Лурих:
 — Господин Кануков, рахиз поездәй!. Раздәх фәстәмә, курын дә!. Әрхиз, кәдәм лидзыс, хъәбысайхәцәг куы дә!. Тәппуд!. Ницәйаг!. Фәләуу, мах нырма фембәлдзыстәм, кавказаг!

Бола, поезды рудзынгәй ракәсгәйә, ауыдта Лурихы. Богал, згъоргә-згъорын, цыдәртә кәй дзырдта, уый хъобайнаг бәргә уыдта, фәләе йәм цәлхыты гыбар-гыбурәй йә хъәләс нае рай-хъуист. Бола Лурихмә йә къух хәрзәбоны охыл фәтылдта. Бурдзалыг богал перроны кәрон әрләууыд, исдуг поезды фәстә кәсгәйә бazzад, стәй йә къәхты бынмә мәстәй нытту кодта.

* * *

Уациллайы бон — Иры стырдәр әмә ахадгәдәр бәрәгбәттәй иу. Абон Уациллайы дзуары бынмә цы бирә дзыллә әрбамбырд, уыдон, уалдзыгон мыдыбындытау, әмызмәлд кәнынц. Цалдәр раны фәсивәд нывонды ног кусәрттәгтимә архайынц. Хистәртә бадынц дәргъәй-дәргымә дзаджджын фынгтыл әмә гаджидауттәе уадзынц. Чысыл фалдәр бацайдагъ къәрцәмдзәгъд кафт. Хъазты фәзәй чысыл дәлдәр, бәрзонд хъәдыл бәрәгбоны фәлыст цалхы зиллакк, йә уәләе цалдәр бәндәны ауыгъд. Ам нәлгоймаг фәсивәдәй чидәртә сә арәхстдзинад фәлварынц... Мәнә ләппутәй иу бәндәныл дыууә къухәй фәхәцыд, йә дәргъ цас амыдта, уыйбәрц фәстәрдәм рацыд, бәндәныл адзедзыкка

уәвгәйә, йәхи фесхуыста, йә акомкоммә, хъәды иннә фарс, бәрзонд ран әндахыл цы алыхуызон бәрәгбоны ләвәрттәе ауыгъд ис, уыдонырдәм. Нәй, наә баххәссыд ләппу ләвәрттәм. Бәндәны кәроныл рады ләууаәт ләппутәй әндәр әрхәңцид...

Чысыл рәбындәр, цъәхнәууыл, ләппутә сә хъару әвзарынц хъәбысхаңстәй. Дзуары бынмә, әд хуынтә, къордта-къордтәй җәуынц адәм...

Җәүгәдоны бил Җалдәр барәджы сә бәхтә рәвдз кәнинц дугъы уайынмә...

Бәрәгбон йә тәккә тәмәни баңыд.

Раст уыцы рәстәг, хохраңын къәхвәндагыл, әз фәраздәр онәй кувәндоны бынмә згъордта сабиты къорд. Сә иу фәразәй әмә, Дзуары бынмә әрбаввахс уәвгәйә, йә цины хъәр зәлланг хъәләсәй райхъуист:

— Хәрзәггурәггаг!.. Хәрзәггурәггаг!.. Бола Уырысәй схәңцә!.. Бола схәңцә!..

Хъааст фәмынәг. Хистәр йә куывд фәуагъта. Җалдәр ләппуләдҗы бәхтыл абадтысты әмә бәлләңдоны размә атын-дзыдтой.

Рындзыл Тъәпән дуры сәр ләууы Бола әмә әхсызгонәй кәсү, йә размә чи рагуылф кодта, уыдонаң...

Бола йәхи карән Җалдәр ләппуимә баңыд фынджы уәлхъус бадәг хистәртәм.

— Даә салам бирә, мә хур, — систад йә бынатәй фынджы хистәр әмә бәгәненүйә дзаг къус йә къухмә райста.

— Даәрд балцәй нәм сыйздәхтә, әмә дә амәй фәстәмә дәр Уастырджи раст фәндагыл әфтауәд. Хуыщау дын ахъазгәнәг уәд! Хоры Уаццила дын дә кад әмә радмә бәркад әмә тылләдҗы фарн әфтауәд! Ацы кады нуазән райс әгас комы номәй.

Бола райста нуазән, хистәрты цурәй къаҳдзәф фалдәр аләууыд әмә раарфә кодта:

— Фәрнәй бадут, наә буц хистәртә! Ацы кады нуазән та наә фәсивәдән ныфсдәттәг басгуыхәд! — Бола нуазәнәй ацахуыста әмә йә йә фарсмә ләууаәт ләппумә аләвәрдта.

Дударыхъо әртә хистәрү дәле бады әмә йын кәд, әгъдаумә гәсгә, хиуылхәңци әмбәлү, уәддәр ыл йә цәститы цины җәхәр комдозг җәуы.

— Дугъ Болайы кадән! — кәйдәр ивазгә хъәләс әмә топпы гәрәх фәд-фәдүл айзәлыдысты комы.

Дугъон бәхтә нырмә дәр се згъәллагомтә фәтъәбәртт кәнын мондагән аууылдтой әмә сә ныр барджытә күс фесхуистой, уәд, сә сәфтаңжытәй хәрдмә къубәрттә әппаргә, кәрәдзи фәрсты ныйиарц сты. Сывәлләттә, цины хъәләбагәнгә, обауы фәрсты дугъәтты размә ныбындз сты.

Чысыл фәстәдәр уәрдонвәндагыл фәзындысты дугъәттә. Иннә барджытәй дзәвгар аразәй гуырвидайц, цъәх бәх. Дугъ амонәт фәндаджы был авәрдта әвзист сом. Дугъәтты раззаг бәхы рагъәй тәхгә-тәхын фәгуыбыр кодта әмә әвзист сом фелвәста, йә куыраты тары йә фәцавта, суагъта йә бәхы рохтә, абырыд дугъоны гуыбыны бынты әмә саргъыл йә къах-фындыл аләууыд. Адәм схор-хор кодтой.

— Чи у, чи, уыцы сахъгуырд? — афарста Бола йә фарсмә ләууәджы.

— Хъантемыраты ләппу. Али-Бек йә ном. Ам уазәгуаты ис йә мадырвадәлтәм.

* * *

Хъазты фәзы симд бацайдагъ. Бола кафы Фаризәтимә.

— Зәирәйил мә цәст нә хәцы, — кафәг фәсивәдәй йә куыдничи фехъуса, афтә аивәй Бола хъастгәнәгау дзуры Фаризәтән.

— Мән мацәмәй фәрс, — әрәджиау дзуапп радта чызг.

— Ома?

— Азе дын әппәт дәр радзурдзән.

— Кәм ис Азе?

— Хәдзары...

* * *

— Стә-ма, стә, әз дәм дзәбәх әркәстытә кәнон! — Азейи цинән кәрон нал ис, йә уаты Болайы алыварс зилгәйә: — Сләг дә, сләг, уәлләй! Әз та ма хъынцым кодтон, әна мән, зәгъын, искуы күс фесәфай! Әри-ма дә къух, зылынгубын!

Азе Болайы къух райста, стәй та йын ныхъхъәбис кодта.

— Цы кәны дә цәсты бын? — Азейи цәсты бын цъәх-цъәхид тәлммә бацамыдта Бола.

— Бындытә мә фәнадтой, — йә къух ауыгъта Азе әмә та Болайы уәхск бакъуырдта. — Радзур-ма дә балцы хабәрттәй истиштә!

- Зәирә кәм и? — цәхгәр афарста Бола.
 Азейы мидбылхудт әрбайсәфт.
 — Йә дзых кәй хордта?
 — Дәумә мә парвиштой дзуаппагур.
 Азе сыйстад, рудзынгмә баңыд, акаст уынгмә, стәй Боламә разылд әмәй йә хъәләс зына-нәзына райхъуист:
 — Зәирә чындзы ацыд...
 — Күйд?! Күйд ацыд?.. — сонтәй фестад Бола әмә Азейы уәлхъус аләууыд.
 — Күйд?.. Күйд вәййы, афтә! Радтой йә хистәртә! — йә цәститә аххосджены радав-бадав систа Азе. — Йәхи бәргә нә фәндыд...
 — Ёмә ды та кәм уыдтә, ды? Мә хъаймәты әрдхорд куы хоныс дәхи! — Бола Азейы тәрттыл фәхәст әмә йә адәргәй ныууыгъя.
 — Кәм уыдтән! — йәхи ратыдта Болайы къухтәй Азе. — Кәм хъуамә уон? Архайдтон әз дәр әмә кәсис мә цәсгоммә? Ныр дыккаг къуыри әддәмә рацәуынән нәма бәззын!.. Бәргә, дәу хуызән хъару мәм куы уыдаид...
 — Чи у? — Азейы уәхсчытәм та февнәлдта Бола. — Кәңдон у?..

* * *

Бола тәргәбәхәй уайы хохаг фәндагыл. Хайуанән йә хид рахъардта, фәлә тәхы цыппәрвадыгәй, раст цыма ләппүйи судзаг марой әнкъары, уйяу тындзы айнәджы бынты, хәрдгәнәнты, уырдыджы...

* * *

Зәирә цәхәрадоны иу бәласәй иннәмә баст бәттәныл әхсад дзаумәттә ауыгъд нәма фәсис, афтә әнгуз бәласмә фәком-коммә. Бәласы бынәй йәм әрхәндәг әмә уайдзәф цәстәнгасәй кости Бола. Чызг фестъәлфыд әмә йә удаист әмыр хъипп фәңцид. Ләппүйән йә фәлмәст цәсгомыл иу нуар дәр не змәлы.

— Бола! — әхсад дзаумәттә йә къухтәй әрхаудысты Зәирәйән.

Бола ницы дзуры, кәсы Зәирәйы тарст цәсгоммә, раст дзы цыма, йә сәрьи цы алыхуызон хъуыдтыә схәлбурцъ сты, уыдан бафидауынән дзуапп агуры.

— Әрхәецә дә? — әрәджиау йәхимә әрцыд Зәирә,

цәхәрадонәй хәдзары кәртмә бахизән дуармә фәкәс-фәкәсгәнгә.

— Ёрцыдтән, — чызгәй йә цәстәнгас нә исгәйә, уазал дзуапп радта Бола.

— Ныххатыр мын кән... — бынтон мынәг хъәләсәй сәзырда чызг аәмә та тыхстәй дуарырдәм акаст.

— Ёз дәумә тагъд кодтон, Зәирә, — ләппуый цәстәнгас чызджы иинәрдәм хизы.

— Мән ахкосәй нә рауд афтә... Мә бон цы уыд, уымәй әргъәвтон чындәхсәвы бон, фәлә...

— Фәлә!

— Ёгәр әрәгмә цыдтә, — Зәирә фыщаг хатт бакаст ләппуый цәстытәм.

— Нә дә ныуудзынән кәйдәр хәдзары!

— Байрәджы, Бола.

— Ау, мисхалы бәрц дәр дәм нал бazzад раздәры әнкъарәнтәй?

— Ёз дәм әнхъәлмә кастән... Ныр та... Кәйдәр чындз дән... Мә фәстә дыууә мыггаджы фарн ләууы.

— Зәирә!

— Мә цәстытә дәм ныуурс сты алы райсом, алы изәр, алы уысм... Ныр... Ныр байрәджы... Байрәджы... Курын дә, Бола, мацуал мә дом, аз кәйдәр дән ныр, — чызг адәргәй кәртмә бахизән дуармә бауад. Байхъуиста. Цәхәрадонырдәм разылд. Ёнгуз бәласы къабузыл фәйлында Болайы ләвар — урс цылла кәлмәрзән...

* * *

Хәцы бәхү рохыл Бола әмә уәззау къәхдзәфтәгәнгә цәуы хәххон нарәг къаҳвәндагыл. Саулохаг, цыма ләппуый уәззау хъуыдытә фескъуынынмә хъавы, уыйау, йә сәр бәрзонд фәхъиль кәнгәйә, ләппуый къухәй идоны кәрәттә ратъәпп кәны. Бола бәхү митә мисхалмә дәр нә дары. Бәх ләппуый дәларм йә бырынчытәй стъәпп ласы, стәй бамыр-мыр кәны. Ләппу йә сәр уәләмә нә исы. Ёгәр тарф у йә хъуыды.

* * *

Хуыссы дәлгоммә, кәddәр йә сонт, әнәрцәф зәрдәйы сүсәт сәнттимә хибарәй абадын кәм уарзта, уыцы уарzon

әрдүзы астәу Хъаныхъуаты фәйнәгфарс. Хүйссы әмырәй, не змәлы. Расть цыма алыхуыз он дидинджытәй фәлышында әрдүзы уымәл мәрүй йә дудгә масть ауадзынмә хъавы. Ләппүйән йә домбай къабәстә фәлмән кәрдәгыл, уазал къәйдуртау, әдзәмәй ләууынц.

Не змәлы Бола. Йе ‘лхъывд тымбылкъухәй әддәмә зыны урс-урсид къухмәрзәнү кәрон.

Хүйссы дәлгоммә къәдзәх ләг әмә әнәбонәй фәндәраст кәнүй йә сыйғыдәг уарзондзинады.

* * *

Хәдзары фәскъул, скъәты фарсмә, ныллағ бандоныл бады Бола әмә йә хъәбысы цы далыс хүйссы, уый хъуын хәстардәй әлвүйни. Фыс ләппүйәй үәхи атонынмә бәргә рахъавы, фәләй йә Болайы уәрдҗыты әрбалхъывд уайтагъд әрсабыр кәнүй.

— Ләппу, уаздҗытә дәм, — йә куатәйәй йә къухтә сәрфгә, ныллағ кулдуарәй сәздүрдта дзыщца.

— Фәңдәуын, нана! — рахъәр әм кодта Бола.

Бола йә күист фәуагъта, далыс скъәтмә баздәхта әмә кәртүрдәм рааст ис. Кулдуар күйд байтом кодта, афтә ләппу сагъдауәй аззад. Кәрты астәу ләууыд Лебедев.

* * *

— Уәүү, бамбар, бамбар, Бола, Париж Уәрәсейы горәттыл әрзиләгау нәү! Уым әппәт дунейи тыхдҗындағ Богәлтә әрәмбырд уыдзысты, әмбарыс, әппәт дунейи тыхдҗындағтарә!.. Чи дә цәттә кәндзән, Шарлякс дәр ам куы нал цәрү, уәд! Цәттә кәнүин та дә әнәмәнг хъәуы! — Лебедев, Бола цы бандоныл бады, уый алыварс цыил фестад. — Дәүәй афтә дын Лурих дунейи чемпионы ном афтә әңционтәй авәрдзән. Цом мемә. Нал дын уыдзән ахәм гәнән, Бола, сразы у!

— Нә аңаудзынән Бетъирбухмә, — әрәджиау сәздүрдта Бола. — Нәу дзы мә бон, къуындағ мын у.

— Ау, Хъобанәй та къуындағдәр у? — бакаст Лебедев Боламә.

— Къуындағдәр, — зәхмә кәсгәйә дзуры ләппу.

— Әмбарын. Райгуырән зәхх аджджын у, фәлә дә ам кәй бар ныуудzon?

— Мә бар ма йә уадз, — дуаргәрон худәндзастәй ләууыд Азе.

* * *

Алцәмәй ифтонгонд уәрәх спортивон залы Георг Лурих, цалдәр әххуысгәнәджы йә уәлхъус ләугәйә, йә уәнгтә ивазы алыхуызон әфсәйнаг уәзәгты фәрцы...

Бола хохаг чысыл хуымы гәппәләй рахәссы егъау чыргъәды дзаг дуртә. Әрхы был, дурты стыр цәндү цурмә әрхизгәйә, йә чыргъәд равдәлон кәны. Йә нымәтхудәй йә ныхы хид асәрфы. Әрхы сәрмә, дойнаг дурыл бады Азе әмә худәндәстәй кәсү ье ‘мбалы змәлдәмә. Бола ногәй хуымы гәппәләләй йә чыргъәд дзаг кәны дуртәй...

... Лурих ставд резинә бәттәнты къухтыл хәцы әмә сәйәнгти хъаруиы ‘руаджы фәйнәрдәм ивазы.

... Бола дынджыр фәрәтәй архайы ставдзәнг бәлас афәлдахынмә. Фәстагмә йын бантысы. Бәлас кәцырдәм бафәлдәхт, уырдыгәй разыны Азейи фәлурс цәсгом...

... Лурих фәлмән хисәрфәнәй йә хид сәрфы. Ләппуләдҗыр уәлхъус, уәрәх тәбәгъондимә, ләууы ләггадгәнәг. Тәбәгъы — даргъхъуыр тәнәг агуызвәты алыхуызон фәлмән нозт. Лурих нуазы.

... Бола йә цәвәг доны был әрсадзы. Суадоны донаң йә цәсгомыл скалы, йә къухтә къусәвәрд акәны, доңмә сәе бадары, нуазы. Азе Боламә фәстәрдыгәй бахъуызы әмә йын нымәтхуды дзаг уазал дон ье ‘ф҃әтготы ауадзы...

... Лурих, райдзаст спортивон залы, хъәбысхәсты бацәуы. Архайы иу мадзал иннаңы фәдымл фәлварыныл...

... Бола, хохы фахсәй фәндаджы астәумә цы егъау къәйдур рахауд, уый дәлбылмә фесхойыныл архайы. Цасдәр ыл куы афыдәбон кәны, уәд ын дур атулын бантысы. Фәндаг куыдәр ссәрибар, афтәй ыыл, хәрәтгүәрдоны бадгә, ахизы Азе...

... Лурих әрттиваг дуртәй фәлышт хинайәны цыхцырәг-ондмәй йәхи дары...

... Тәрккъәвда. Ногзад рәуәд ье ‘ккойы хәсгә, нарәт къах-вәндагыл әрцәуы Бола. Доңласт ләппууы фәстәе уайы хохаг къаннаң хъүг. Азе бады йә уаты әмә рудзынгәй къәвдайы ләсәнтәе хъахъхъәны.

* * *

Паровозы җекситт... Цәлхыты къыбар-къыбур... Бола әмә Азе вагоны... Уәрәсейы быдыртә..

Пароходы уасын... Бола, Азе әмә Лебедев пароходы гәзәнхъәдтыл хәцынц... Денджызы уыләнтә... Париж!..

* * *

Парижы уынгтәй иуы астәуты, цымыдисәй алырдәмты фәлгәсгә, фәңғәүинц Азе әмә Бола. Болайыл — цухъхъа, бухайраг худ, йә астәуыл дәргъәй-дәргъмә хъама, йә къәхтыл — сәрак цырыхъхъытә. Азейыл — йә амырыкаг райст-бавәрд дарәс; йә фадгуытә даргъдәрхъуаг сау тәбын хәлаф, кәддәр ног хәдон кәй хуындәуыд, уый хъуырыл гәләбу — галстук, уыдоны әдде — ләппүйи чъилтә чи әмбәрзы, ахәм чырынта пинджак. Къәхтыл — урс кәттаг туфлитә.

— Әвәдза, Дзәуджыхъәуай бирә стырдәр нәу Париж, — фәлгәсү уынджы фәйнәрдәм Азе.

— Стырдәр уыдзән, — Азейимә не сразы Бола.

Изәрмилтә кәнын райдынта, уәддәр ма уыдан зилдүх кәнинц Парижы уынгты.

— Уәуу, ма кән, Азе, мә зәрдә мәм хұымәтәджы нә дзуры — фәдзәгъәл стәм, — хаты Аземә Бола, Эйфелы мәсыйгәмә әрбаҳастәг уәвгәйә. — Кәсыс, мәнә та ацы әфсәйнаг цәджендиңд ног нә размә фәзи.

— Цәй, ам әфсәйнаг цәджендиңдәй фылдәр цы ис, — Эйфелы мәсыйгәмә әнәбары скәстәйә, бафиппайдта Азе.

— Әз уәддәр искәй афәрсон, — цәхгәр фәзылдис Бола әмә йә цурты әрбацәйщәуәт наелгоймагмә фәдзырдта: — Гъей!..

Ләг фәдзагъырдзаст, стәй йын йә хъамамә фәкомкоммә, Җалдәр къахдзәфы фәстәрдәм айста йәхи, әваст фәзылд әмә лидзәг фәзи.

* * *

Париж. Цирчы бәстыхай. Изәрмилтә. Цирчы бәстыхаймә цәуән егъяу асинты бын ләууы Лебедев. Ләг цәуылдаң тыхсы, катайгәнгә алырдәмты афәлгәсү, йә пинджааччы риуы дзыппәй сахат сисы, әркәсү йәм.

Лебедевы тәккә цур әрләууыд рог машинә. Машинәйи раззаг дуарәй рәвдзгомау рахызт рәстәмбис кары жандарм. Уый машинәйи фәстаг дуар байтом кодта әмә дзы рәвдзгомау рагәп ласта Азе, йә фәстә рахызти Бола дәр. Лебедев йә сәр додойгәнгә банкъуиста, стәй, йә къәхты бынмә ныууләфгәйә, баҳудти.

* * *

Цирчы аренәмә рахизәны цур лаууынц Лебедев, Бола әмә Азе. Ёртәйә дәр әдзынәг кәсүнц гауызыл хъәбысхастмә.

Адәмы уынар әнхъәвзы. Лурих хәңди йәхі әнгәс бурхил богалимә. Чысыл рәстәджы фәстә Лурих фәуәлахиз.

— Норвегийы чемпион Иоганссон әмә уәрәсейаг богоал Хъазыбег-Хох!

Бола йә ныхмәләууягмә бакаст. Иоганссон йә мидбылты баходыныл ацархайдта, фәлә йын цыдәр тәригъәдхуыз раудад. Тәрхонгәнәджы әкситт. Бола әваст фәхәңди чемпионы роныл, ләдҗы йәхимә әрбалвәста, стәй йыл йә уәз баугъета. Иоганссон дәлгоммә әрхауд. Тәрхонгәнәт ныхситт кодта. Иоганссон гауызыл рабадәгай кодта әмә йә къухтә фәйнәрдәм аппәрста, ома, цы йын бакәнөн?..

... Лурих абырсы, йә ныхмәләууядҗы. Адәм ын ләугәйә әмдзәгъед кәнинц.

... — Японы чемпион Ону әмә Хъазыбег-Хох! — анәрыд цирчы агъуысты.

Япойнаг богоал кәд Болайән йә астәубосәй чысыл бәрzonдdәр йеддәмә нә уыд, уәддәр йә ныфс әгәрон разынд. Тәрхонгәнәдҗы әкситты фәстә япойнаг йәхі хъобайнаг богоалыл нышшавта әмә къәдзәхыйас ләдҗы уайтагъед гауызыл ахуыссын кодта. Ону Болайы йә уәнтүл әрзилинмә бәргә ацархайдта, фәлә йын дзы куы ницы раудад, уәд дынуә богоалы ногәй гауызы астәу әрләү-уыдысты. Тәрхонгәнәдҗы әкситт әмә та япойнаг Болайыл йәхі баугъета... Ону Болайы йә уәраджы сәрты аппарынмә куыд хъавыд, афтә йыл хъобайнаг фәхәест әмә йыл йә уәз баугъета. Ону ахәм уәз бауromын нә бафәрәзта әмә фәбынәй.

... Лурих әмә Дугласы хъәбысхаст. Саубуар богоал Лурихы йә уәнтүл әрәвәрлини мә куыд хъавы, афтә йәхі уәнтә гауызыл андзәвүйдисты.

... — Хускар Америчы чемпион Мультон Хъазыбег-Хохы ныхмә!

Тәрхонгәнәдҗы әкситт куыддәр райхъуист, афтә Мультон гауызы кәрәттүйи радав – бадав систа. Бола йә бәргә басуры, фәлә та уый йәхі фәсайы. Фәстагмә йыл дзәбәх фәхәест әмә йә уайтагъед йә уәнтүл авәрдта. Адәм нымдзәгъед кодтой.

... Лурих абырсы йә цәсгом сау маскәйи әмбәхст богоалы әмә йын ай феппары. Адәмы цины хъәртә.

... Бола йæ уæнтыл авæры, асæй дæр æмæ уæзæй дæр йæхи æнгæс богалы.

* * *

— Кæронбæттæн фембæлд! Гауызыл — дунейы чемпион Ге-орг Лурих æмæ Хъаныхъуаты Темырболат!

Лурих йæ халат фелвæста æмæ йæ йе ‘ххуысгæнджытæй иумæ баппærста, йæхиуыл дзуэрттæ бафтаугæйæ, гауызмæ рахызт.

— Фидар лæуу, Бола... Абон, кæнæ — никуы, — Болайы уæхскыл йæ къух æрæвæрдта Лебедев: — Рæстмæ у!

— Уастырджи де ‘мбал, — баходти йе ‘рдхордмæ Азе æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта. — Гæлæбуты мой!

Бола гауызмæ рахызт.

Лурих Болайы къух райста, æмæ та йе ‘нахуыр мидбылхудт йæ цæсгомыл ахъазыд. Тæрхонгæнæт ныхситт кодта. Адæм баз-мæлыдысты. Лурих йе ‘ппæт хъарутыл дæр ацы фембæлдмæ кæй ауæрста, уый хъобайнаг богал æмбærста æмæ дзы фыщаг рæстæт йæхи хизын райдыдта. Нæ тагъд кодта Лурих дæр, цырдзастæй хъахъхъæдта Болайы алы фезмæлд дæр. Уалын-джы Бола фæхæст Лурихи астæуыл, йæ уæз ыл æруагъта, стæй йæ йæ уæраджы сæрты фесхуыста. Дыууæ богалы дæр гауызмæ æрхаудтой. Ам цырдæр разынд Лурих, йæ къах æмæ йын йæ цонг æрцахсæйæ, Болайы цалдæр хатты гауызыл æрзылдта, фæлæ йæ йæ уæнтæй гауызыл æрæвæрын нæ бафæрæста.

Сæ хъæбысхæст карзæй-карздæр кодта.

Кæсы сæм æдзынæт Лебедев. Кæд йæ мидзæрды катайы бацыд, уæддæр йæ бакастыл ницы бæрæг дары.

Азе йæхицæн бынат нал ары. Фесты... Äрбады... Йæ къухтæ йæ роцъомæ фæбыщæу кæны... Йæ фарсмæ бадæг нæлгоймаджы дзыхæй раскъæфы судзgæ сигарæ, йæхи дзыхы йæ фæçæвы, схуыфы, сигарæ фæстæмæ нæлгоймаджы дзыхы атъиссы...

Тæрхонгæнæт æгасæй дæр цæстытæ фестад. Хъæбысхæст куыд цæуы, уымæ гæсгæ лæг куы йæ уæрджытыл æрлæууы, куы гауызæн йæ иннае фарсмæ базгъоры, куы йæ гуыбыны цъарыл ахуыссы.

Ныффæлладысты дыууæ богалы дæр. Сæ хиды цæппузыртæ æнæвгъуа хъарынц сæ буарæй, уæддæр сæ иу иннæмæн бар нæ дæтты йæхи дæлдæр æруадзынмæ.

Мæнæ та Бола йæ ныхмæлæууæджы æрбынæй кодта, æрцахста йын йæ бæрзæй, æрæлхъывта Лурихи цонг гауызмæ. Лурих йæ къах Болайы зæнгыл дзуарæвæрд акодта, йæ

бәрзәйыл сләууыд әмә, Болайы цонг йәхимә әрбал-хъивгәйә, цәхгәр фәзылд. Цонджы әымыр къәрцү фәцыд, әмә хъобайнаң болалы цәститә атартә сты. Тәрхонгәнәг ныхситт кодта. Лурих гауызәй сыйстад.

— Цы кодта, цы? — Азе йә бынатәй сыйстад әмә Лебедевмә фәрсәджы каст бакодта. Бола йә цонгыл хәңгә гауызәй сыйстад. Уәдмәе йә уәлхъус әрбаләууыд йә ахуыргәнәг. Ләппүйи фәлурс цәсгоммә бакәсгәйә, Лебедев асгәрста Болайы цонг.

— Бәхбәттән, — әрхәндәгәй сұзырда Иван Владимирович.

— Саст у? — Бола бакаст йә ахуыргәнәгмә.

— Әлвәст.

— Сәвәрын нә бакомдзән? — афарста та Бола.

— Фидар фәләуу.

Лебедев Болайы уәхскыл әрәнцад, иннәе къухәй йын йә цонг әртъәпп кодта. Бәхбәттән йә бынаты абадт.

Лурих Болайы уәлхъус аләууыд.

— Барәй кәй нә уыдтән, ууыл дызәрдыг дәр ма фәкән, — хъавгә бавнәлдта Болайы уәхскма ләппү: — Мәнәй хъыгдәр дәхициән дәр нә уыд... Әртә бонмә дә гаччы сбаддзынә?

— Цәмән әртә бонмә? — бакастис әм Бола: — Нә хъару мәнә ныр дардәр әвзарәм.

— Ныртәккә?

— Ныртәккә!

— Әз хъәбысәйхәңгәйә тәригъәд нә зонын, — йе ‘нахуыр мидбылхудт та йә цәсгомыл ахъазыд Лурихән.

— Әз дәр.

Ногәй та гауызы астәу ныхәй-ныхмә әрләууысты. Адәмь тыхджын къухәмдәзгъед цирчы агъуысты ныннәрүд. Оркестр азагъята марш. Тәрхонгәнәг ныхситт кодта. Хъәбысхәст ног йә тәмәнү баңыд.

Азе оркестрмә иудзәвгар кәсгәйә баззад, стәй сәм фәраст ис.

Лурих Болайы гауызмә әрәлхъывта, ахъавыд әй йә уәнтыл әрәвәрынмә, фәлә — най.

Азе музыкантты уәлхъус аләууыд.

— Маэстро! — Азе фәсидт дирижермә әмә Боламә амонгәйә, йә къухтә әркафыны хуызы фәхъил кодта:

— Кавказ, Кавказ, јембарыс? Лезгинкә!

Уадындың кәмә уыд, уыцы музыкант афәлвәрдта лезгинкәйы цагъд акәннынмә.

Мәнә та Болайы Лурих әрбынәй кодта, хъавы йәйә уәнтыл әрәвәрәйнәмә.

«Нәй, әвәццәгән дзәгъәлы у мә тох. Ацы ләппүйән тыхәнәг тых не ссардзән», — Болайы сәрымагъзы әвзәрынц нығссәттәг хъуыдыта.

Әваст йәхъустыл ауд ирон цагъды мелоди. Йә зәлтә фыңцаг рәстәг хъуыстысты хъавгә, сабыргай, фәлә куыдфәстәмә — уәндөндәр әмә хъәрдәрәй. Оркестрән, йә удај бацәугә, дирижеры разамынц ләвәрдта Азе. Бола, фәсәрәндзаст, йә уәнгтә аивәзта, Лурихы ацахста йә бәрзәйә, фәхәст ын йә уәрагыл әмә йә сәрты аппәрста. Лурих дәлгоммә әрхауд. Бола йыл йәхи ныщавта, сыйзыхта йә, уәлгоммә йә әрзылдта. Бәргә ма хъардта йәхи Лурих, цәмәй йә уәнгтә гауызыл ма андзәвой, фәлә йыл Бола йә уәз әруагъта, әмә дунейы чемпион йә бынатәй змәлгә дәр нал фәкодта. Адәм исдүт ныссабыр сты, стәй ныннәрыд сә тыхәджын къухәмдзәгъд. Азе фырцинәй Болайы хъәбисмә сгәпп ласта. Лурих уәззаугай сыйстад, бацыд Боламә, йә къух ын райста:

— Арфә дын кәнүн, ирон... Фәлә мах нырма фембәлдэйстәм, и?

— Әнәмәнг.

Оркестр цагъта хохаг мелоди. Париж къухәмдзәгъд кодта ирон богалән.

* * *

Хохраебынты Хъобангомырдәм паддзахвәндагыл фәцәуынц дыууә барәдҗы. Барджытәй иу — нылләггомау, мызыхъхъәрәзт ләппуләг, иннае — ие ‘мбалы карән, фәлә бәрзонд, фәтәнуәхск нәлгоймаг. Цыдәр цины уац кәй хәссынц, уый сә райдзаст цәсгәмттыл бәрәг у.

Цыппар фәндаджы кәм байу вәййынц, уым сә размә фәци әрыгон барәг, хохаг дарәсы. Барәг уыди бәрзонд, хәрзконд, йә басылыхъ дымгәмә фәйлышта.

— Уә фәндаг раст! — салам сын радта фәндаггон.

— Арфәгонд у! — бадзырдта йәм нылләггомау ләппуләг.

— Бафәрсын аипп ма уәд, фәлә ацы фәндәгтәй Дзәуджыхъәумә кәцы цәуы?

— Мәнә дә уый фәхәццә кәндзән сахармә, — ехсы хъәдәй фәндагмә ацамыдта бәрzonд барәг.

— Хорз хабархæссæг дæ Хуыщау фækæнæд, — бафиппайд-та ныллæгдæр барæг.

— Хъæбысæй хæцынмæ цæуын. Мæ хъару, зæгъын, бавзарон æз дæр, — фæндагтон йæ бæх Дзæуджыхъæуы фæндагмæ баздæхта.

— Дæ ном базонын нын ма бахæлæт кæн, ме ‘фсымæр, — бærzonд барæг æм баҳатыд.

— Сали Сулейман. Дагъистанæй дæн.

— Жæмæ дæ Хъазыбег-Хохимæ фембæлын фæнды, — йæ мидбылты хинхудт бакодта ныллæг барæг.

— Хъазыбег-Хохимæ дæр фембæлдзыстæм, — ныфсджынæй загъта æрыгон барæг æмæ, йæ бæхмæ февзиdgæйæ, фæраст йæ фæндагыл.

— Сæр дæ бахъуыд, Бола, дæ ныхмæлæуджытыл ма иу бафтыд, — йе ‘рдхордмæ бахудт Азе.

— Рæствæндаг æй Хуыщау кæнæд! — кæсы Бола æрыгон барæджы фæстæ.

* * *

Хъобангомы сæрмæ, рагъыл, фæзындысты дыууæ барæджы. Жæллæууыдысты. Кæсынц Хъобаны хъæумæ. Асæй ныллæгдæр барæг æваст йæ бæхы фæрстæ къахæй æрбатъæшпытæ ласта æмæ йе ‘мбал, бærzonд, уæйыгæнгæс лæппулæгмæ хъæлдзæгæй ракъæр кодта:

— Райиаф ма мæ уæдæ!

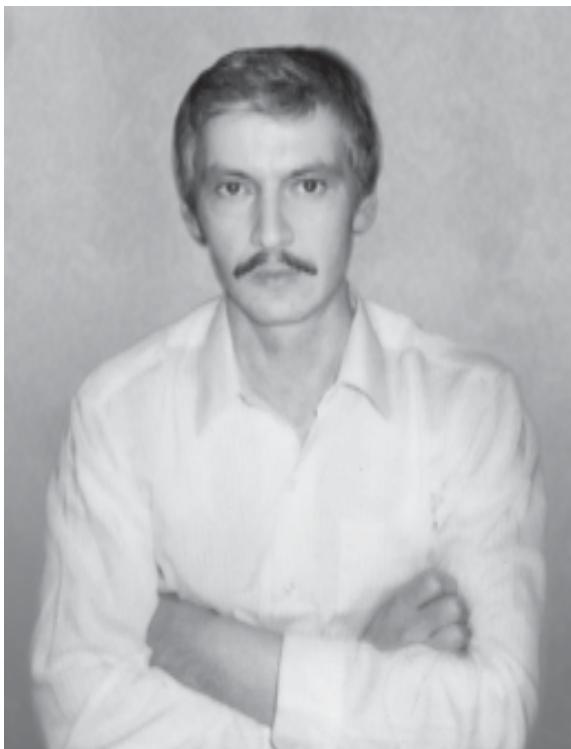
Барæг хохрæбынты нараптæ фæндагыл хъæуырдæм йæ бæхы цыппæрвадыгæй ауагъта.

— Гъе-гъе-гъе-гъе-е-е! — комы азæлыд ныллæг барæджы цъæхснаг хъæлæс.

Дыккаг барæг дæр фесхуыста бæхы тæнтæ æмæ йе ‘мбалы фæстæ атындзыдта.

Скъæфынц дыууæ саулохаджы сæ барджыты Хъобанмæ, — сæ райгуырæн хъæумæ. Рагъы бынмæ, чысыл зæххы гæппæлыл, галæй хүым кæны ацæргæ лæг. Хуымгæнает, йæ галты æруромгæйæ, кæсы барджыты фæстæ. Чысыл рæстæджы фæстæ æрбады хуымы ауæдзыл, йæ нымæтхуд йæ сæрæй сисы æмæ дзы йæ ныхы хид ныссæрфы, скæсы арвмæ, — хуры цæстмæ. Хъобангомы хуызæн хур афтæ æнæвгъау йæ тынтæ никүы нывæнды...

ФИДАРАТЫ РУСЛАН: 50 АЗЫ

Бинонгэ.

ФИДАРАТЫР Руслан

СЫЗГЬЭРИН ХУРХАТӘН

* * *

Ирдгә ахәссы фын...
Райсом суләфы арф...
Иумә сисынц тәлфын
Дәттә, зәхх аәмә арв...

Ердз әәппәтәй әмиу, —
Йе змәлд, йе 'рттывд, цы сым...
Аэз — әдзәмәй — кәм-иу
Не 'пәт кодтам фысым...

* * *

...Айтыхъта әнә тъәшшәй
Базыртә цәргәс...
Арвы астәу урс тәппәй
Мигъ — зәды әңгәс...

Бон, сызгъәрин хурхәтән, —
Зәрдә, цинай риз...
Нәй әффсон зәххыл мәтән,
Иу гурысхо ис...

О, мә сәнттә, о цәргәс! —
Иу хуры цәстәй
Мигъ вәййы зәды әңгәс,
Свәййы сау ыстәй...

* * *

Нә бады рухсыл рыг.
Цәссиг нә вәййы чъизи.
О, зәрдәйы фәрныг! —
Хъәздыг йә рисәй чи сси...

О зәрдәйы фәрныг! —
Әнә риссаг мын ма су...
Дә рисы зынг фәрдыг
Дә цины рухс налмас у.

* * *

...Цәүәнтә хәрх, —
Фәндаг у иунәг...
Фәйлауы арх
Тәрккъәвда ниугә...

Кәнү сәх-сәх...
Мә фәндаг арын...
Мә зәхх, мә зәхх —
Цъәх арв дә арән...

* * *

Цы уыд мә цыд? —
Мә тигъджын дур тылдтон...
Зәхх мыл хәпцид —
Мә рәхыстә тыдтон...

Мә уд мәңцид —
Куыд мәңци арвыл хур...
Цы мыл хәпцид —
Куы стымбыл тигъджын дур?

* * *

Дә мәт мә наёй! —
Мә зәрдә у мә сагъәс...
Къәвда, мәнәй
Мә чъизи рыгтә ахәсс...

Дә бар дәхи, —
Мә сагъәс у мә зәрдә...
О цард, дә хин
Мә хъәнтыл цәхх куы зәрды...

Зæгъæд хъысмæт, —
Дзæбæхæй зарут, кафут...
Мæнæн мæ мæт —
Мæ зæрдæ ма уæд гаффутт...

* * *

Ма мæ бариз, кæд æууæндыс.
Чи næ агуры æнцон?
Кæд æргом кæсын næ уæндыс,
Уæд дæ монцыты фыцон...

Чи йæ зоны, чи йæ зондзæн!?
Дымгæ зæрдæмæ хæссы, —
Аппарæн кæд най æфсондзæн,
Уæд næ амæддаг — хæсы...

Ма мæ бариз, ма мæ бариз, —
Æз мæхицæй дæр тыхсын...
Мæн мæ барæнæй куы барис,
Уæд æнцон уайд быхсын...

БАГАТЫ *Лади*

ЦЫППАРРАЕНХҮОНТАË

* * *

- Бэрдэй артæ арахъхъы хос у!
- Лæгæн нæ фесæфдзæн йæ кад дæр.
- Бæргæ! Аëртæ арахъхъы хорз у,
Фæлæ чи нымайдзæн дарддæр?

* * *

- Чызгай мæм нал дзуры. Мæнæй,
Аëвæццæгæн, уый федта йе знаг...
- Зæгъ ын: «Дæуай рæсугъддæр нæй»,
Аëмæ дæм райхалдзæни йе ‘взаг.

* * *

- Цы кæнон! Растырдæм куыстон,
Аëмæ мæ ражуыдтой æдлы.
- Фæласта раст къæцæлы дон,
Зылын къæцæл та бazzад былыл.

БУРДЗАЛЫГ КӘНӘЕ ХУРЫ ЧЫЗГ

Хуры тынау къуымты зилы,
Уары цинтәе, тауы рухс.
Судзы хуры тын йәе хилы,
Митау урс-урсид йәе рус.

Цәсттытә — ыстъалыбадән:
Цъиу — пъыбар-пъыбур, цәрдәг.
Байраәз амонд әемә кадән —
Нәй цырен артән фәздәг.

Хиндзинад нә зоны мур дәр,
Уый тыххәй йәе уарзы хур дәр.

СТАНИСЛАВ ЕЖИ ЛЕЦ: 100 АЗЫ

Ацы ном хъуыстгонд у ёгас дунейил дэр: йæ цыргъзонд ныхæстæ, йæ рæстдзæвин рифмæбыд рæнхъытæ йын раивтой сæдæгай ёвзæгтæм. Цæвиттон, Лец, куыд поэт, афтæ ахызт йæ райгуырæн Польшæйы арæнтæй ёмæ сис дунеон афористикæйы классик.

Райгуырди Львовы 1909 азы. Уæд ацы сахар хауди Австро-Венгрий империмæ. Импери куы фехæлд, уæд Лецы бинонтæ алыгъдысты Венæмæ, уырдыгæй та фæстæмæ æрбафтыдысты Львовмæ. Лецаен йæ фыцлаг уацмыстæ дэр ам фæзындысты 1931 азы, журналы. 1933 азы та рухс федта поэты ёмдзæвгæты фыцлаг чиныг. Йæ уацмысты жанртæ уыдысты алыхуызон: лирикон ёмдзæвгæтæ, юморескæтæ, фельетонтæ. Фæлæ йæ Польшæйы дэр ёмæ иннæ бæстæты дэр сæйраджыдæр зоның поэт-сатирикæй.

Бирæ зынтæ бавзæрста поэт йæ царды. Стalin ёмæ Гитлеры уынаффæмæ гæсгæ 1939 азы Львов Украинаемæ æфтыд æрцыд, ёмæ Лец аzzад æнæ фыдыбæстæйæ. Фашизм Европæйыл рынау куы апырх, уæд поэты æрцахстой ёмæ йæ баппæрстoy концлагерьмæ. Цасдæр рæстæджы фæстæ йын бантыст алидзын Варшавæмæ Ам байу фашисты ныхмæ сусæгкуыст-гæнджyитимæ.

Лецы уацмыстæй нæ журналаñ равзæрстам алыхуызон æрмæг: лирикон ёмдзæвгæтæ, эпиграммæтæ (Станислав сæ фрашкæтæ хуыдта), прозаикон миниатюрæтæ. Ирон ёвзагмæ сæ раивта Хъодзаты Ёхсар.

* * *

«Ма ‘ууæнд!» — хъусы бадзууры дæлимон.

«Æууæнд!» — фæзæгты зæд.

Хаттай иннæрдæм дэр рауайы.

* * *

Зæрдиагæй зæгъын:

адæймаг йæ абоны хæцæнгæрztæ рагон къобола ёмæ дурын фæрæтæй куы раивид, уæд уый ахсджиаг къахдзæф уайд гуманизмырдæм.

* * *

Дæ фæдыл чи бафтыд, уый куы æрæхснырса, уæд-иу дæхицæн зæгъ: «Цæргæ!»

* * *

Ме ‘нæуынон дæ! Дæхи бауарзын кæнын нæ уадзыс.

* * *

Амондмæ цы фæндаг цæуы, уымæн йæ фæйнæфæрсты уынæм амæй-ай диссагдæр галуантæ. Сæ цæрджытæ рудзгуытæй уыцы æнæмæт-æвæлмасæй кæсынц, æнæсçухæй амондмæ чи цæуы, уыцы æнæхæдзар адæммæ.

* * *

Алкæй дæр фæнды дунейы сæфты онг фæцæрын, иуæй-иуты та — ноджы фылдæр.

* * *

Гъæй-джиди, хъусты мидæджырдыгæй къæрмæджытæ батъыссæн куы уайд, зæрдæ цы дзуры, уый куыд нæ хъусай.

* * *

Цал æмæ цал хъæрццыгъайы рацыди гакк-гуччы æйчытæй!

* * *

Хатгай ничи бынтон бæлвырд адæймаджы хуыз райсы.

* * *

Поэт Иксы тыххæй:

«Курдиат æм нæ уыд, æмæ йын уыцы сахъат баххæст код-той литературон премитæй».

* * *

Уарзын бынтон æнахуыргонд адæймæгты. Äердæгинтелли-генттæ кæй не сты, уый тыххæй.

* * *

Хъуыдайы алы ферттывдæ дæр талынг сæртæ стъæлфгæ кæнынц.

* * *

Бирæ рæстæг мæхи нæ фиппайдтон, цалынмæ мын иу фæдыс-муд мæ фæдыл мæхи нæ бафтыдта, уæдмæ.

* * *

Хуыщау нын нæ рагфыдæлты дзæнæтæй расырдта, мах та фæстæмæ уырдæм бахауынмæ нæ цыбæлтæ тонæм.

* * *

Хъуамæ ӕфхæрд æйяфой, йæ хъуыдытæ æргомæй чи фæзæгъы, уыдон нæ, фæлæ сæ ӕмбæхсгæ чи кæны, уыдон.

* * *

Рухс цас дæлдæр æруадзæм, уыйас нæ аууæттæ фæдаргъдæр вæййынц.

* * *

Майдан: «Пассивон куысты тыххæй».

* * *

Астæубос хæлафæн — моралон фæхæçæт.

* * *

Мæргътæм кæсгæйæ нæ цæстытæ сбазырджын вæййынц.

* * *

Ордентæ йæ риуыл — цыма ауыгъд адæймæгтæ сты.

* * *

Йæ хъустæ ахæм даргъ уыдысты, æмæ кæйфæнды дзыхмæ дæр æххæссыдысты.

* * *

Искæй цæсты-иу æрду федта, фæлæ йæхи цæсты æдкъала бæлæстæ нæ уыдта. Гъемæ ныр уышы хъæдæрмæгæй галуантæ аскъæрдта.

* * *

Стигъджытæ æхсæвыхон сæхи андзæрстой Иксыл.

«Амонд циу?» — фæрсы йæ сæ раздзог.

«Дæуæн раст дзуапп куы раттон, уæд уый!» — мæллæг хъæлæсæй сֆæрæзта Икс.

«Дæ амонд у!» — кæл-кæлæй ныххудти стигъæт.

* * *

Иутæ райгуырынц исты зæгъыны охыл. Иннæтæ та — цæмæй исты зæгъын ма уадзой.

* * *

Иу әлдарән бирә цагъартә күы уа, уәд уый хорз нәу. Фәлә
иу цагъарән бирә әлдәрттә күы уа, уәд уый хуыздәр у?

* * *

Айдаңән йе ‘ргом къулырдәм базылтой әмә, мәтуыр,
әнкъардәй марди. Бәллинтә байдыдта, тәхудидәгәй, иу
цәсгом, дам-ма уәддәр фен. Фыдынд дәр, дам, уәд, кәнә
суанг әдилә дәр.

* * *

Әз рәсугъд дән, әз тыхджын дән, әз зондджын дән, әз
хәларзәрдә дән. Аңы миниуджытә иууылдәр мәхәдәг ра-
иrtæston.

* * *

Бумерангтәй бирәтә фәстәмә нал әрбаздәхынц. Сәхицән
сәрибар равзырынц.

* * *

Исты диссаг уынгәйә уә цәститәй әмдзәгъд ма кәнүт.

* * *

Уый фыдгәнәг у: ләг амардта. Йәхи мидәг.

* * *

Уымәй стырдәр хъизәмар ма цы ис! Дә алыварс — мадард
бәгънаәг сылгоймәгтәй йемыздаг, әмә дзы алкәмән дәр йә
сәр йә къабайы тыхт.

* * *

Арвмә куыд бахауон, зәгъгә, Хуыцауы макуы фәрс, —
тәккә зындәр фәндаг дын бацамондзәни.

* * *

Фырцинәй гәппытә күы кәнай, уәд хъахъхъән — дә
къәхты бынәй дын дә зәхх күы арәдывдәуа.

* * *

Хәйрәг, адде у ардыгәй! Мә фарсмә усхајрәг и!

* * *

Де ‘дылы ныхәстә ныууадз — знаг дәм хъусгә кәны.

* * *

Иуәй-иу пьесәтә афтә ләмәгъ вәййынц, әмә спенәйә
әрхизын дәр сә бон нал вәййы.

* * *

Йәхи андзәрста. Идейәйыл.

* * *

Куырмыты астәу цәргәйә иуцәстон дәр нал фәуыны.

* * *

Къабәр кәйфәнды дзых дәр байгом кәндзән.

* * *

Чингисханәй ма цыфыдәр исты ис? О: Чингис-Хам.

* * *

Ацы фыссәг кърандәстә цирхъәй цыргъ кәны.

* * *

Иуәй-иу адәймәгтән амонән әнгуылдзтә дәр ис әмә
амонән әвзәгтә дәр.

* * *

Ау, домбайы барцы чи цәры, уыңы сыйст, тәрхъусы къәдзи-
лы чи цәры, уыңы сыйстәй хъәбатырдәр у?

* * *

Гъәй-джиди, мә мәләт мә удәгәсты ‘хсән күы не ‘рәййафид.

* * *

Политикә мә дзаума наeu. Фәлә мәм афтә кәсы, цыма
мә уый йә дзаума хоны.

* * *

Дәхәдәг дәхиимә тымбыл фынджы уәлхъус не ‘рбад-
дзынаe.

* * *

Даргъ әвзаг кәмән ис, уый йәхи хъахъхъәнәд: мыйяг ыл
йә къах күы скъуыра әмә йын күы фелвәса.

* * *

Йæ адæмы фарн хъуамæ алы адæймаг дæр йæ мидæг хæсса.

* * *

Сылгоймагæн-иу бынат ратт. Дæ зæрдæйы.

* * *

Коллектив хъуамæ æнæном æфсымæрон ингæн ма уа.

* * *

Ихсыд дзырдæ аæттивгæ наæ кæнынц.

* * *

Адæттæ иууылдæр дзуттыты аххос сты. Не ‘ппæты дæр уыдо-
ны Хуыцау сֆæлдыста.

* * *

Тæппудтæ дæр мыгаггай сты: чи зондæй тæппуд у, чи —
зæрдæйæ.

* * *

Хъæд ныццагътой æмæ, аууæттæ кæм цæрой, уый нал и.

* * *

Рæстæджы люциферблат махмæ кæсы.

* * *

«Размæ! Размæ!», зæгъгæ, хъусæм, фæлæ чердæм згъорæм,
уый наæ зонæм.

* * *

Грамматикæйы иллюстратортæ — ахæм фысджытæ дæр ис.

* * *

Евнухтæй та ахæмтæ ис, онанизм йæ бæллиц кæмæн у.

* * *

Дилетантон динтæй тæрсгæ кæнын. Уым Хуыцау дæр диле-
тант у.

* * *

Йæ мæлæты фæстæ йын лавры дыууæ сыфы йæ цæстытыл
сæвæрдтой. Аæгас ма куы уыд, уæд дæр уыдоны аууонæй ницы
уыдта.

* * *

Алы бонән дәр салам дәтт: сыйст-иу.

* * *

Иуәй-иу паразиттә домбайы хъәләсү дәр цардәй къәртт
әппарынц.

* * *

Афтә ‘нхъәлут, даргъ хъусы мыггагәй цыдәриидәр ис, уыдон
иууылдәр хәрдҗыты сты?

* * *

Иуәй-иутә сә нысанмә куы нә бахәецца вәййынц, уәд ай
топпәй әхсын райдайынц.

* * *

Иуәй-иу хъуыдитә сәрмә әрбацәуынц, топпытә сәм куы
ныддардәуы, әрмәстдәр уәд.

* * *

Рәестдинадмә әввахс кәнгәйә цардәй дардәр кәнәм.

* * *

Уымән йә сәр афтид у, фәлә дзы эрудици йә былтәй
кәлү.

КУЫРОЙ

Куырой арысдзән алцы дәр:
 хъәбәрхор,
 сысджы,
 нартхор,
 мәнәу
 ёмә кәрвәдз,
 йәхи фыдты,
 йә гәсы дәр
 арысдзән.
 Ныллуары сасир
 дугтә ‘мә әнустә:
 бынтон ныууәззау
 лорст рәстәгәй
 голлаг.

АДӘЙМАГ

Нәе, адәймаг йәхигъдауәй нә раңауы
 нә дунемә — цыдәр ай сонтәй рассоны.
 Куырм вәййы
 ёмә ракәсы цәстәй
 арәджиау.

* * *

Ләг иу у,
 фәлә аразы йәхицәй
 дыууә кәнә артә ләджы.
 Цәмән?
 Куыд, дам, цәрон хәрзиунәгәй.
 Нә хаты:
 йә кәнгә мийә бакәны аәмхасән
 йә иунәджы хъысматмә.

* * *

Фәкодта уад әнәхъән аҳсәв лекка —
 аәрхаста нәм тәрккъәвда ёмә... лехъа.

ПОЭТ ТÆРХОНДОНЫ

Тæрхондон әвзærста хъаст:
 «Батых кодтай музæйæн, поэт».
 Поэт дæр ныццæхгæрмæ, нæ саst:
 «Дау мыл кæнут. Ау, куыд ыстут раст,
 кæд æрдзæй дзæдæл дæн, импотент! »

КУРДИАТ

Фыйяу йæ дзугимæ. Бонræфты. Рагъсæр.
 Бирæгътæ фыйяумæ: «Ахиз-ма мах дæр».

ЗÆРОНДÆЙ УÆД ТА...

Лæхтæ хъазуатонæй бацæуынц ерысы:
 фаджыс ысуæвын дзы алкæмæн не ‘нтысы.

МЕ ‘МБÆСТОНТЫ ТЫХХÆЙ

Систон хъæр: «Мæ намысджын бæстонтæ,
 базмæлæм-ма, махмæ кæсынц адæмтæ! »—
 пантæ кодтой галстуктæ бæстонтæ,
 панитæ та фелвæстой помадæтæ.

ДЕМАГОГТАÆ ӘМæ СÆ ФÆЛДИСÆГ

Сæ фæлдисæг, дам, зинæй гуырд у, зинæй,
 вæйиы сыкъадзæф куысты дæр сырх сæнæй.
 Сæ дзурæнтæ сын саразы зæринæй,
 сæ сæргæхçытæ — сатæгсай æфсæнæй.

ХАЛОН ХАЛОНИМæ ФЕЗНАГ

Йæ цæст, дам, нæ фækъахы халонæн халон,
 фæлæ йын æз хъуамæ йæ ореол халон.

РЕВОЛЮЦИОН ЛОГИКАÆ

Нæ дуне сæфы. Царды уаг — гæбæр.
 Хъæуы йæ ивын. Исты фæрæз агурæм.
 Фыццагдæр уал нæ сæркъуырæн йæ сæр
 Йæхи фæрæтæй акъуырæм.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты — 19-аздзыд скульптор
Дзидзойты Сосланы куыстытæ*

Сослан ацы аз каст фæуыдзæни Дзæуджыхъæуы нывгæнынады училищæ. Уыцы иу рæстæг ахуыр кæны сывæллæтты сфæлдыштады Республикон галуаны — иугонд «Скульптурæ»-йы. Йæ ахуыргæнæг у Зохъоты Олег.

Сослан йæ куыстыты тыххæй алыхуызон конкурсты райста бирæ премитæ, дипломтæ, кады гæххæттытæ.

Хистәры фәдзәхст. Сырх алыг.

Дыууә өмбәләү. Сырх алыг.

Штангист. Сырх алыг.

Науы капитан. Сырх аэлыг.

Фысәлвынаң. Сырх аэлыг.

Цырыхъхуыйяң. Сырх аэлыг.

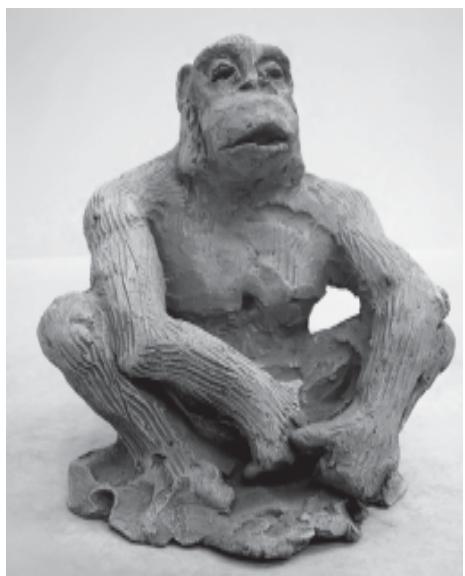
Горæтаг лæппу. Сырх æлыг.

Сывæллæтты ирхæфсæн.
Сырх æлыг.

Уасәг. Урс әлүг.

Маймули. Сырх әлүг.

АИВАД, КУЛЬТУРӘ

ГУГКАТЫ Жаннә

СӘ АЛЫ ЗАРАЕГ ДӘР РАКУЫВДЫ ХУЫЗӘН

Алы адәймагән дәр Хуыцау ракәны ләвәрттә. Уыданәй иу у курдиат. Ёрдзәй курдиатджын рахаста ирон зындгонд композитор Кокойты Тәтәрхъяны чызг Агуындә дәр. 28 азы размәй йә фәрцы нә республикәйи фәзында камерон хор «Алани».

Сәххәст Агуындәйән ие стырдәр бәллиц. Бонәй-бонмә рәзыд әмә фидар кодта ўрыгон коллектив. Бирә зындинәдты сәрты хизгәйә, хор йә курдиатджын разамонәгимә фидар сләууыд «йә къәхтүл», циндзинад хаста не 'мәстон әмә фәсарәйнаг аивадуарзджытән. Сә репертуаримә зонгә стыңнәхъян Уәрәсе, фәсарәйнаг 21 паддзахады.

Алы зарәдкы дәр зарәттәнджытә бавәрынц сә зәрдәты цәхәр, сфәлгонц сә кәнүнц аивадон мадзәлттәй. Хъәздыг әмә бирәвәрсыг репертуар ис хорән — алы адәмыхәттыырагон әмә нырыккон авторты сфәлдыстад. Сәйраг бынат дзы ахсынц бынәттон композиторты сфәлдыстад әмә ирон адәмон зардҗытә.

Агуындәй юхәдәг әнәкәрон уарзтәй уарзы Ирыстон, йә национ күлтурә, архайы, цәмәй нә базоной әмә бауарзой әппәт дунейы.

Хорз фәтк ис коллективы. Ёрвылаз афәдзы кәрон аивадуарзджытән радтынц дзуапдәттән концерт. Ныр дәр та сә арәхстдинәдтә әвдистой ивгүүыд азы кәрон.

Концерты размә РЦИ-Аланийы адәмон артисткә, Уәрәсейы Федерацийы аивәдты стуыхт кусәт, Уәрәсейы паддзахадон әмә Хетәгкаты Къостайы номыл паддзахадон премийы лауреат, камерон хор «Алани»-ы аивадон разамонәг әмә

дирижер Кокойты Агуындә радзырдта, ивгъуыд аз зарәг-гәндҗытә сә зәрдыл ңәмәй бадардтой, уый тыххәй.

— Ныртәккә тынг зын у, әдзухдәр дәхи, дә аивадон колектив ңәмәй бәрzonдdәр къәпхәнмә хиза, ууыл архайын. Фәлә махән иумәйаг хъарутәй уый нае къухы әфты — аивады нын ис хи ңәстом, хи әөрмәзәф. Абон камерон хоры архайынц дәсны зарәтгәндҗытә, бирәтә дзы кусынц йә райдианәй нырмә. Коллективы «астәуккаг ңәджынәз» сты Плиты Эльвира, Светланә Гончаревич, Цыдаты Наталья, Абайты Тамарә, Магкоты Светланә, Цакъоты Руслан, Стәфан Романов, Уалыты Алыксандр, Эдгар Дадаян әмә иннәтә.

Аивәдты лицей әмә музыкалон училищә әнтистдҗынәй каст чи фәци, ахәм әрыгон курдиатдҗын фәсивәд дәр нәм ис, — зәгъы Агуындә. — Ног адәймаг күистмә куы фәисәм, уәд әөрмәст йә рәсугъд хъәләс нае, фәлә ма, адәймаджы хорз миниуджытәй хайджын у әви нае, уымә дәр фәкәсәм. Цәрәм иумә әнгом әмә хәларәй, әмә уыңы хъуыддаг дәр, әнәмәнг, әххуыс у аивады бәрzonд къәпхәнмә схизынән.

Ивгъуыд азы гастролтәй уәлдай тынгдәр нае зәрдыл бадартам Швейцаримә балц. Уым горәт Неошателы архайдтам дунеон конкурсы, әрвylaz дәр вәййәм, «Сабырдинад Кавказән» зәгъгә, уыңы концерты архайдҗытә. Сентябрьы цыдис горәт Волгограды.

Әрәджы ма нае сәхимә уазәгуаты ахуыдта Ростовы «Кубайнаг хъазахъяг хор». Стыр бузныг сә фестәм, уәлдайдәр сә разамонәг Виктор Захарченкойә. Концерты фәстә наем аргъуаны кусәг әрбаңыд әмә загъта: «Уә алы зарәг дәр раст цыма ракуывд у, афтә мәм фәкаст».

Бирә рәсугъд фәндтә әмә бәллицтә наем ис. Уыдонәй иу — Мәскүйиы сәйраг католикон аргъуаны бәстыхайы азарын.

АРВИСТОН

ÆХХОРМАГ АДÆМЫ НЫМÆЦ ÆРБАВВАХС МИЛЛИАРДÆ

Иугонд Нациты Организаций хойрæгты æмæ хъæууонхæ-
дзараады хъуыддæгтæм хъусдарæг хайады генералон директор
Жак Диуф фехъусын кодта, зæгъгæ, 2008 азы дунейы æххор-
маг адæмы нымæц схæццæ 963 милуанмæ.

«Хойрæгты æргътæ кæй фæфылдæр сты, уый аххосæй фа-
рон æххормаг адæмы нымæцыл бафтыди дыууиссæдз милуа-
ны», — загъта Жак Диуф, Ромы йын цы пресс-конференци
уыд, уым.

ГАКК-ГУКК

Гакк-гуукк тынг зивæггæнаг цъиу у. Йæхицæн ахстон нæ са-
разы, стæй лæппынтæ дæр йæхæдæг нæ раудзы — ие 'йчытæ
æндæр мæргъты ахстæттæм баппары, зæгъæм, хуыргарчы ах-
стонмæ. Хуыргарк уый нæ фæзоны æмæ арæх гакк-гуччы
лæппынтæ раудзы. Æмæ кæд уыцы лæппынтæ йæхиуæттæй
бирæ стырдæр вæййынц, уæддæр сæ ахстоны хицау фæуарзы
хи хъæбултау. Лæппын гакк-гуукк куыддæр хъузгæй æддæмæ
рахизы, афтæ хуыргарчы æйчытæ ахстонæй æддæмæ æппарын
райдайы. Цасдæр рæстæджы фæстæ ма ахстоны иунæг лæппын
баззайы, фæлæ уый æцæгæлон кæй у, уый мад-хуыргарк нæ
фембары. Лæппын хæринагæй цух нæ вæййы æмæ уайтагъд
айрæзы, стæй ахстонæй атæхы æмæ нал æрбаздæхы.

Хуыргарк йæхæдæг кæй не 'рæфтыдта, ахæм æйчытыл æрба-
ды; афтæ у, галиу миты фæрцы чи схъæздыг вæййы, уыцы адæй-
маджы хабар дæр. Фæлæ йæ къухы æввонгæй цы мулк бафтыд,
уымæй иуахæмь æнæхай фæуыдзæни, йæ галиу митæ йæ фарсæй
фæуыдзысты. (Афтæ фыст ис Иеремиайы чиныдджы 17-æм сæры).

Махæн нæ цард у хуыргарчы царды æнгæс. Хæйрæг нын нæ

сәр сұзғынан кәнін, йәе хұуыдитә нын наң сәры нытътыссы, әмәе наем фәкәсінц хорз әмәе раст. Гакк-гуччы ләппүн хуыртаркән йәхіи айчытә ахстанаји куыд раппары, афтәе хәйрәт дәр Хуыщауы ныхас наң зәрдәйә рацуҳ кәнін әмәе дзы йәхіи фәндтәе марғау бауды. Әмәе мах дәр, әнәмбаргә хуыргарқау афтидај аzzайәм.

ЦЫРТДЗӘВӘН ЗОНТЫККИМӘ

(C. Магометмә гәсгә)

Иу адәмон поэтән йәе уарzon президент зәрдәе бавәрдта: куы амәлай, уәд дын наң горәты бәстастәу бронзә цыртдзәвән сәвәрдзыстым. Уәд поэт президентәй ракуырдта, мәе къухы, дам, зонтыкк куыд уа, афтәмәй, дам-иу мәе сныв кәнәд скульптор, науәд, дам, наң горәт халәттәй бәз-бәз кәнін әмәе мын мәе цыртдзәвән се 'ппарәнтәй сафдзысты.

— Үйі дын мәе быгъдуан! — фидар дзырд ын радта президент.

ЦИТАТАЕТӘ

...мах стәм экономикаібы зәвәтты бын. Нәе хищауд әмәе, парламент кәй хонынц, уыдан экономикае бандидзыны әмәе йын закъонтә рауадзыны кой ىеддәмә ници кәнінц. Афтәмәй та алцы дәр күльтурәйә райдайын хъәуы. Күльтурә әппәт хъуыддәйтән дәр сәе рахәцән у. Әмәе хицәутты алыхуызон финансон пълантән сәе фыңғаг рәнхъытә хъуамә баст уой күльтурәимә.

Дмитри Лихачев

Цардәгас литература дзуры цардәгас әвзагыл. Цардәгас әвзагән хъуамә уа бәстәе, паддзахад, әмзонд-әмзәрдә адәм, уды тырнәнтә. Йәхіи бәстәе цы литературајән наң, уый фәвәйібы бындурхәлд, ие 'взаг амәлы.

Агаси Айвазян

Уәздан ләг зоны әрмәст йәе хәс, әнаккаг та — әрмәстдәр пайда.

Конфуци

Алы адәм дәр, стәй алы адәймаг дәр, хъуамә иннәе
адәмтәй цас уәлдәр әмәе ахадгәдәр у, ууыл ма хъуыды кәна,
фәләе йыл әрдүң цы хәстәе ис әмәе күйдү кусы, ууыл.

Евгени Трубецкой

«Әвәлмасәй йәхи Мессия чи әнхъәлы» әмәе иннәе адәмтәй
цур йәхи схъәләй чи дары, ома әз сымахәй уәлдәр дән,
зәгъгә, уыңы адәм иу хъуыдаг не 'мбары — уыңыни рәстәг
Чырыстыиы әмәе Вельзевулы миниуджытәй хайджын кәй у,
уый. Зәдүл үасәдҗы къәхтәе кәй ис, уый күү нә уынай әмәе
йәе күү сәзүрдаг кәнай, уәд дә әңгәмәтәе тыңг сахъат сты
әмәе сүн хос кәнин хъәуы.

Евгени Трубецкой

ХӘЛАРЗӘРДӘ ӘМӘЕ ХӘДӘФСАРМ

(Кржижановский радзырдатә Ленины тыххәй)

* * *

Владимир Ильич хәларзәрдә уыди, фәләе, а дунейыл алцы
дәр иттәг хорз әмәе бәллиццагыл чи нымадта, уыдонәй ье
сәфт уыдта. Йуахәмы хасты күү уыдисты, уәд мәе цардәм-
бал Зинаидә Павловна фехъуиста, революционертәй та, дам,
бирәтән марыны тәрхон рахастой әмәе загъта:

— Күү фәүәлахиз уәм, уәд фыццаджы-фыццаг марыны
тәрхон аивдзыстәм!

— Уый никүү уыздәни, — ယемәе не сразы Владимир Ильич.
— Мах әгъатырәй цәгъедзыстәм әеппәт әнаккәгты дәр,
цъаммартәй зәхх ссыгъдәг кәндзыстәм.

* * *

1921 азы иу инженерән тәрхон рахастой, паддзахады хәс
кәй нә сәххәст кодта, уый тыххәй. Әз Владимир Ильичәй
куырдтон, раст ләг у әмәе йәе рауадзын хъәуы, зәгъгә. Уый
мемәе не сразы:

— Уадз әмә иу дыууә азы абада. Адәмы әгъдауыл сахуыр кәнүн хъәуы. Хъуамә фидар фәләууәм.

* * *

Фәлмәңзәрдә кәй дән, уый тыххәй мын Владимир Ильич арәх уайдзәфтә кодта:

— Мәстү кәнүн аеппүндәр нә зоныс. Хъәхъяг куызд балхән, рәхисәй йә бабәтт дә хәдзары, Глеб Максимилианович!

* * *

Ильич хасты бынаты федта иу рәсугъд сылгоймаджы. Иуах-әмә мын афтә:

— Уый әвирхъау сылгоймаг у. Әнцой мын нә дәтты. Әвирхъау сылгоймаг у.

* * *

Хасты бынаты Ильичән хъаст кодтон:

— Мә уд йә чемы нәй. Кризис мәм и, уды кризис.

— Ницы кәнү. Уый хорз у, — дзуапп радта Ильич. — Алы адәймагмә дәр вәйиы кризис. Мәнүл фыннадәс азы куы цыд, уәд мәм уыди кризис. Диңүл тынг әнүүвид уыдтән. Фыннадәс-аздзыдәй мә дзуар рафтыдтон, нытту йыл кодтон әмә йә къуыммә ныззывывытт ластон.

* * *

Әнахуыр миниуджытә уыди Владимир Ильичмә. Зәгъәм, йәхі хууыдатә-иу исказ номәй бавдыста. Адкомсовы әмбырдты-иу хаттай афтә дәр бакодта. Цыма әмбал X-ы фәндон хәссы хъәләсмә, уйайу-иу әмбырды уәвджыты бафарста: «Чи у разы?» Иууылдәр-иу сә къухтә сдардтой. «Чи у ныхмә?» — йә хинәйдзаг цәститә әрдәгцүнд, афтәмәй та-иу сдзырдта Ленин. Стәй-иу әваст әрбадти, йә къух-иу сдардта әмә та-иу мидбылты худгәйә афтә: «Мән бәргә нә фәндыди ацы фәндоны фарс рахәцын, фәлә иугәр иннәтә схъәләс кодтой, уәд ма цы гәнән и?»

* * *

«Горкәтәм» ацыдтән иуахәмә. Баңыдтән Ленинмә:

— Әвзәр ран не 'рынат кодтай, Владимир Ильич.

Уый гәзәмә къәмдәстыгхуызәй дзуапп радта:

— Алкәмән ахәм фадәттәе саразын нәе бон нәма у,

Уый уыд йәе сыгъдәг хәдәфсармыл дзурәг.

* * *

Иу хатт мын Владимир Ильич хъаст кодта, Троцкийән, дам, орден куы радтам, уәдәй нырмә, дам, мәе Сталин цәрын нал уадзы, йәхицән, дам, орден домы. Цы гәнән ма уыд, әмәе йын радтой.

* * *

Йәе амардәй чысыл раздәр мын Ильич афтә:

— Глеб Максимилианович, куы амәлон, уәд дын нәе ныххатыр кәндзысты, мемә лымәнәй кәй цардә, уый.

Дәхи, дам, хәстәгдәр ласын райдай «әртәмә»: Троцкиймә, Зиновьевмә, Сталинмә. Із, дам, сын зәгъдзынаң дәу тыиххәй.

Ильичы амарды фәстә мәм «әртә» сәхимә басидтысты, әмәе федтон әвирхъяу ныв. Әртәйә дәр кәрәдзимә хъәддаг сырдты каст кодтой.

ЖЕРАР НЕРВАЛЫ НЫХӘСТАЙ

* * *

Катализмтә сферлауынц дуне, хурмә ракалынц әнәбәрәг ңыдәртә, әмбәхст субстраттә, гуылмыз фәлдисондтә, әмәе сәм зонд сыйындыс вәййи, дис кәнын сыл райдайы, райгурын әм кәнынц ныфсхаст гипотезәтә, йәе цәст ацахсы, ног дуне кәмәй равзәрдзән, ахәм мыггәттә. Фәлә уыцы хъуына вәййи низы бәрәггәнән, әмбийыны нысан, алы ницитә 'мә маңыты әнәсәрфат, әмтъеры арвистон әмәе фидәны фәлтәртән цардәнцойән нәе бәззы — тәссонд у, әүүәнк ыл нәй. Чи йыл баууәндид, уымән йәе зонд уайд, дәрләзәфәй тәмәнтә чи калы, ахәм рухсыты әнгәс: афтә зыны, цыма парахат уыгәрдәнты астәүәй әрттивынц, фәлә хәстәгдәр бацу әмәе гауызәнгәс кәрдәджы бын разыны смаггәнаг цымара.

* * *

А҆цæг гени зæххыл фидар лæууы. А҆мæ кæд иу исдугмæ мигътæм йæ цæстæнгас раздахы, уæд æрмæстдæр уый тыххæй, цæмæй сыл йæ рухс бандзара, стæй сæ йæ уыраугæ тынтæй ныффалгæрон кæна.

* * *

Сабитæн, æдылытæн, зондцухтæн сæрибар ницы пайда у. Сæрибар ноджы ницы пайда у... æнаккæгтæн, фыдгæнджытæн, рæучитæн, стæй, йæ монцтæ уромын чи нæ фæразы, уыдонæн... иу дзырдæй, дунейы адæмтæн се 'ртæ цыппæрæм хайæн.

* * *

...цавæрфæнды тæригъæды куы бацæуай, уæддæр æй æнæмæнг иуахæмы бафиддзынæ.

* * *

Мисинæтæ, уды рæбынай ист хабæртæ, автобиографитæ ѡмæ суанг фæндаггон фыстытæ дæр хорз уымæй сты, ѡмæ дзы авторæн йæ цард разыны, цыма йæ айдæны фæуынæм, уйайу. Чи сæ фæфыссы, уый дзы йæ хорз миниуджытæ ѡмæ аиппытæн, æппын ницы, фæлæ сæ иу хай уæддæр рапром кæны. Ам хиуар-зондзинадæн дæр ныббарæн ис, æрмæст нæм автор разынæд, цы у, уымæй, йæхиуыл кады пæлæз ма 'ркæнæд, афтæмæй.

* * *

Бæллаг, сагъæсгæнаг уdtæн актрисæйы бауарзынæй тæссагдæр ницы ис. Ахæм адæймаг иудадзыг йæхи сайы, фыд-фыны цæры, йæхимидаёт сæннтæ цæгъды. Цы у, уымæй ие 'ртом саразы, фæхæццæуæвæн кæмæ нæй, ахæм нысанмæ. А҆мæ ца-лынмæ уыцы нысанмæ фæтырны, уæдмæ вæййы амондджын, фæлæ йæ усбардуагмæ куыддæр йæ цонг баихæссы, афтæ йæ бæллицтæ авдæлдзæх фæвæйынц.

* * *

Стыр поэты уды истори æвæлмасæй никæй ныууадзы. Алчи дæр дзы иуцасдæр йæхи базоны, мæнæ анатомион субъектмæ кæсгæйæ, нуæрттыл, хæцъæфтыл, тугдадзинтыл куыд дис кæнай ѡмæ сын се змæлд дæхи буары куыд æнкъарай, уийай.

* * *

Гени, Шенъейы загъдау, у æппæты уæлдæр зонд. Иу хæрзхъæд уацмис кæнæ æвдакаты стауæн ныхæстæ фаг не сты уыци ном райсынæн. Хъуамæ дæ рæбыны уа æцæг кады аккаг фæллæйттæ, хаттай быцæйуаг, дзырдаг чи свæййы, ахæмтæ.

* * *

Трагеди у аивады æнусон æмæ æвидийгæ хуызтæй иу. Уæлдай тынгдæр бæззы антикон æмæ хуымæтæг сюжеттæн, уымæн æмæ скульптурæ у. Нырыккон æмæ вазыгджын архайд равди-сынæн та хуыздæр у драмæ: уый ахорæнтæй ныв кæнныны хуызæн у. Фæлæ цы зæгъæн и ахуырст статуяйæ кæнæ рельефон нывкæннынадæй? Ницы. Уыдонæн аивад схонæн дæр нæй.

ЭПИГРАММАТÆ

ГРАФОМАН

(Пушкинмæ гæсгæ)

Фыссы Дзасбottт, кæны компьютер къупп —
у джиппүуадзæн гарзифтонг, лæхуры —
фæд-фæдыл томтæ лакъонмæ тъыллупп —
у лакъонæн йæ ном — МАКУЛАТУРÆ.

НИЦШЕМæ ГæСГæ

Нæй логикæйæ устытæн сæттæн —
Æрмæст ма тынгдæр рафыцдзæн сæ маst.
Фæлтау-иу зæгъ: «Ай-гъай, æз раст нæ дæн,
Ай-гъай, ды дæ, Мæ УДЫ ГАГА, РАСТ».

* * *

«Æз гени дæн, æз — Прометей æд зынг! » —
йæхицæй райгæ аныгъуылы дисы,
йæхи уарзынæй рæзы: бон — уылынг,
æхсæв та — дисны.

ГÆРЗÆХСÆН

Йæ пæлæз хъысты алæзæрди зæххæн,
ныр æй рæхсы гæрз-рæхсæнæй гæрзæхсæн.

* * *

Цы, дам? Фисынмæдзæуджытæ?
Гæртамисынмæдзæуджытæ.

РАГОН ПЕРСАЙНАГ ЗОНДЫЛАӘГТЫ НЫХÆСТАЙ

1

О, калм рæстæтгай аппараты йæ царм,
Фæлæ йæ митæ н' аппаратдæни калм.

2

Лæтгæн йæ низ, йæ цардхалæг хæлæг,
Хæлæтгæнагæн ингæн дæр — уынгæг.

3

Рувасы митыл стайы дæр хаттай
Бафтауы йе стонджы катай.

4

Куы йæ фенис мыст ахсгæйæ нæ цары —
Домбайы 'нгæс у бакастæй, æхсарæй.
Фæлæ куы фембæлд иу домбайыл хъæды,
Уæд нал тардта мысты бæркад дæр гæды.

5

Ехх, чъынды, чъынды,
Исбисыл кæуыс.
Доны был дæр ды
Дойныйæ мæлыс.

Цауажйнонты Тæкумар

Рагәй фәстәмә хамелеон нымад уыд, йә алыварс цард әмәйәхи мидуавәртәм гәсгәй йә хүыз чи раив-баив кәны, ахәм хиләгыл. Фәләе канд уыцы миниуәгәй нәх ициән кәны иннәе цәрәгүйтәй. Зәгъәм, әнахъинон арәэст сты йә цәстытә дәр. Се змәлд әппындәр кәрәдзиуыл баст нәү: хамелеон йә иу цәстәй размә кәнә хәрдмә куы кәса, уәд йә иннәе цәстәй уыцы рәстәг йә бон у галиуырдәм кәнә бынмә кәсын. Уый фәрцы цәрәгойы йә сәр разил-базил кәнын нәх хъәуы: са-хаттәйттә къалиуыл бәхбадт фәкәны әмә уыны, бәстыл цытә цәуы, уый.

Ноджы диссагдәр та ие 'взаг у. Хамелеон амәддагмә әнхъәлмә кәсгәйә бәласы цонгыл куы фәбады, уәд ие 'взаг йә дзыыхы тымбылтыхтытәй дары. Фәләе куыддәр йә амәддатыл йә цәст әрхәцы, афтә ие 'взаг йә хъәләсәй фатау ратәхы әмә әвиппайды авәййы 10 — 12 сантиметры дәргъән — бындык кәнә дзы әндәр исты саск ацахсы әмә йә цәстыфәнекъуылдмә йә дзыыхы смидағ кәны.

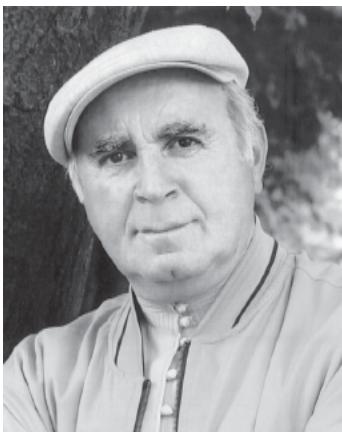

Фәлә хамелеоны 'взагыл цы дис кәнәм, кәд әмә адәмәй бирәтән, уәлдайдәр нә олигархтә әмә чиновниктән, се 'взәгтә ноджы даргъдәр, цыргъдәр, тасагдәр әмә хәрзарәхстдәр сты — уыдан фәрцы талф-тулфәй асатар код-той паддахады мулк, уыцы 'взәгтәй ныл ивылы әрвилбон гәды ныхасты зәйтә, уыцы мәнгард әевзәгтә сты Қәрәфы фырттән сә сәйраг хотыхтә алы хъуыдаджы дәр, цәвиттон, се 'взәгтә — сә дарәг, сә уромәг.

ТЕФЕРФЕС

ЧЕДЖЕМТЫ ӘХСАР

Ирон литератураға әмәе культурәйыл әрцид уәззана зиан. 18 иуны 72-аздыңдай не ’хәнәй фәхъуыд Ирыстоны адәмон поэт, наә республикәйи Фысджыты қәдиси сәрдары хәдивәг Чеджемты Зәкәриайы фырт Әхсар.

Әхсары бирәвәрсыг сфералдыстад зынгә бынат әрцахста ирон адәмы культурәй. Йә бирә әмдзәвгәтүл наә хуыздәр композитортә ныфғыстый зардышта әмәе адәмы зәрдәтәм ссардтой уәрәх фәндаг: уыдан арах фәхъуысынц радио әмәе телевуынәнәй, профессионалон әмәе хәдахуыр артисты коллективтә сә бахастой сә концертон программатәм. Йә поэтикон уацмысты уый зарыд йә райтуырән Ирыстоныл, йә намысджын адәмил әмәе наә аләмәтү әрдзыл. Йә алы уацмысы дәр-иу бавәрдта йә зәрдәйи қәхәр әмәе дзы ирдәй, бәлвирдәй зынд әрдәй әнапарлай.

Уымәй уәлдай Әхсар радиокомитеты кусгәйә бирә азты дәргын фембырд кодта, наә адәмәй цы рагон ирон қәгъұттыә, таурағтә, қаддыштыә, наә фольклоры хъәздыг бынтаї рохуаты цы стыр хәзнатә баззад, уыдан. Уыцы хъәздыг бынтаә та ирон адәмәен сты агургә әмәе әнаргә хәзнатә.

Чеджемты Әхсары рухс ном әнустәм қәрдзән йә хионты, йә хәләртты, ье сфералдыстадуарзәг дзылләтү зәрдәтә.

Цәгат Ирыстоны Фысджыты қәдис,
журнал «Мах дуджы» редакци

Цъары фәрстыл:

2. Къоста. Урс әллыг.
3. Цәф барәг. Сырх әллыг.
4. Бәх. Сырх әллыг.

* * *

Сәхнический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы әөрмәгә раңауа, уымәй әндәр мыхырон оргән күни пайда кәна, уәд хъуамә амында уа, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмәг цы күзүхфыстытмаң цәүү, уыдан редакци рецензи нәк кәнны, стәй сә автортән фәстәмәг нәк дәтты.

*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал “Мах дуг”*

*Подписано к печати 23.06.09. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzrl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,72.
Тираж 1100 экз. Заказ № 1237. Цена свободная.*

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.

Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru

*Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

Индекс 73247